

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Валерій Ворона

СОЦІОЛОГІЧНІ НАРИСИ
ПОЛІТЕКОНОМА

Київ 2020

УДК 316

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (*протокол №1 від 25 лютого 2020 р.*)

Рецензенти:

Шульга Микола Олександрович, чл.-кор. НАН України доктор соціологічних наук, Інститут соціології НАН України

Бакіров Віль Савбанович, академік НАН України, доктор соціологічних наук, Харківський Національний університет ім. В. Н. Каразіна

В 75 Ворона В. Соціологічні нариси політеконома. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. 400 с.

ISBN 978-966-02-9256-7

У нарисах, на основі аналізу емпіричних матеріалів щорічного соціологічного Моніторингу (додаток), автор характеризує стан і динаміку розвитку українського суспільства (1992–2019 рр.), показує, як начотництво й догматизм у теорії і волонтаризм у практиці «радянської моделі» соціалізму спотворили розуміння суті природничоісторичної закономірності розвитку людського суспільства та багато в чому дискредитували саму ідею соціалізму як суспільства народовладдя і свободи від експлуатації та пригноблення. Автор конкретизує розуміння соціології як науки та її понятійного апарату, розкриває значущість наукових висновків соціологів як для розуміння того, що відбувається, «анатомії» громадянського суспільства, так і для вироблення напрямків його формування в Україні.

Нариси і первинні дані Моніторингу, безперечно, будуть корисні для всіх суспільствознавців, практикуючих політиків і управлінців, які присвятили себе відродженню суверенної України і живуть в Україні однією долею з народом України, його інтересами і цінностями.

УДК 316

ISBN 978-966-02-9256-7

© Інститут соціології НАН України, 2020

© Ворона В., 2020

Ворона В. Социологические очерки политэконома. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2020. 404 с.

В очерках, на основе анализа эмпирических материалов ежегодного социологического Мониторинга (приложение), автор характеризует состояние и динамику развития украинского общества (1992–2019 гг.), показывает как начетничество и догматизм в теории и волюнтаризм в практике «советской модели» социализма исказили понимание сути естественноисторической закономерности развития человеческого общества и во многом дискредитировали саму идею социализма как общества народовластия и свободы от эксплуатации и угнетения. Автор конкретизирует понимание социологии как науки и ее понятийный аппарат, раскрывает значимость научных выводов социологов как для понимания происходящего, «анатомии» гражданского общества так и для выработки направлений его формирования в Украине.

Очерки и первичные данные Мониторинга, несомненно, будут полезны для всех обществоведов, практикующих политиков и управленцев, посвятивших себя возрождению суверенной Украины и живущих в Украине одной судьбой с народом Украины, его интересами и ценностями.

Vorona V. Sociological essays of a political economist. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. 404 p.

In the essays, on the basis of the analysis of empirical materials of the annual sociological monitoring (appendix), the author characterizes the state and dynamics of Ukrainian society (1992–2019), shows how dogmatism in the theory and voluntarism in the practice of the “Soviet model” of socialism distorted the understanding of the essence of the law of nature in the development of human society and have largely discredited the very idea of socialism as a society of democracy and freedom from exploitation and oppression. The author specifies the understanding of sociology as a science and its conceptual apparatus, reveals the importance of scientific conclusions of sociologists for understanding what is happening, the “anatomy” of civil society and working out the directions of its formation in Ukraine.

The essays and original data of the Monitoring will undoubtedly be useful for all social scientists, practitioners, politicians and managers, all those devoted to reviving a sovereign Ukraine and sharing the common destiny with the people of Ukraine.

Зміст

Від партійної ідеології до наукової методології пізнання та реалізації закономірностей розвитку суспільства (<i>Передмова автора</i>)	14
1. Українське суспільство 1994-1999 рр.: перша спроба соціологічного вимірювання. 1999 р.	37
2. Україна прямує до ринкового суспільства та демократії: не розгубити б дорогою народ. 1999 р.	44
3. Дев'ять років незалежності: початок пожвавлення в економіці, домінування негативізму в масовій свідомості. 2000 р.....	56
4. Десять років потому: час збирати каміння і час будувати. 2001 р.....	66
5. Немає нічого більш практичного, ніж добре розроблена теорія. 2001 р.	80
6. Чужі в своїй країні? 2002 р.	83
7. Про методологію дослідження соціальної структури суспільства. 2002 р.....	93

8. Відчуття державності. 2003 р.....	101
9. Інституціоналізм як концепція економічних трансформацій в Україні, 2003 р.	106
10. Про роль соціологічного знання у реформуванні суспільства, 2004 р.	117
11. Активізація наукової діяльності, 2004 р.	121
12. Чи є така партія в Україні? 2005 р.....	129
13. Щоб Україна була багатогою, люди мають бути моральними. 2006 р.	132
14. Українське суспільство: Від «реального соціалізму» до демократії «західного типу»? 2007 р.	139
15. Про що говорять соціальні факти. 2008 р.....	146
16. Виклики незалежності і суспільна наука. 2009 р.....	150
17. Клас, що виробляє матеріальне багатство нації. 2010 р.	159
18. Побачити себе такими, якими ми є. 2011 р.	177
19. Роль академічної соціології в модернізації українського суспільства. 2012 р.....	189
20. Соціальні загрози і соціальний потенціал реалізації інтересів народу України. 2013 р.	195
21. Моніторинг – джерело аналізу, теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій. 2014 р.....	206
22. Суспільство в умовах війни на Донбасі: ризику та загрози. 2015 р.	215
23. Вимірювання стану і динаміки суспільства. 2016 р.....	226

24. Сто років від дня проголошення незалежності: як не повторити долю УНР. 2017 р.....	237
25. Соціалізм: ідея і практика побудови. 2017 р.	246
26. П'ять років життя по-новому в соціологічному вимірі. 2018 р.	252
27. Фундаментальні інтелектуальні фактори модернізації українського суспільства. 2018 р.....	266
Від населення території до громадянського суспільства. 2019 р. (<i>Післямова</i>).....	270
Трудова біографія.....	282

Додаток

1. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України: методологія, методи, організація опитувань (д. філос. н. <i>Є. Головаха</i> , д. соціол. н. <i>Н. Паніна</i>)	285
2. Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992–2019 років (таблиці підготовлені д.соціол.н. <i>М.А. Паращевіним</i>)*	296
Економічна ситуація	297
Політична ситуація	302
Соціальні норми та соціальні зміни	313
Правова свідомість і соціальний протест.....	335
Довіра.....	340

* Yvhen Golovakha, Natalia Panina, Olena Parakhonska. Ukrainian Society in 1992–2018: Monitoring Social Changes.– Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 2019. – 64 p.

Міжнаціональні відносини і мова спілкування	348
Соціальне самопочуття і суспільні настрої.....	350
Культурна сфера.....	372
Інтернет, соціальні мережі	374
Матеріальний статус сім'ї.....	379
Робота і зайнятість.....	382
Захист довкілля.....	388
Конфлікт на Донбасі.....	391
Демографічні дані	394

Contents

From Party Ideology to Scientific Methodology of Knowledge and Implementation of Laws of Society Development (<i>Preface</i>).....	13
1. Ukrainian society 1994-1999: the first attempt at sociological measurement. 1999	37
2. Ukraine is heading towards a market society and democracy: not to lose the people's way. 1999	44
3. Nine Years of Independence: The Beginning of the Recovery in the Economy, the Predominance of Negativism in the Mass Consciousness. 2000	56
4. Ten Years Later: A Time to Collect Stones and a Time to Build. 2001.....	66
5. There is nothing more practical than a well-designed theory. 2001.....	80
6. Aliens in your own country? 2002.....	83
7. On the methodology of researching the social structure of society. 2002	93

8. The feeling of statehood. 2003 101

9. Institutionalism as a Concept
of Economic Transformation in Ukraine. 2003 106

10. On the role of sociological knowledge
in reforming society. 2004 117

11. Stirring up of scientific activity. 2004 121

12. Is there such a party in Ukraine? 2005 129

13. To be rich, Ukraine must be moral. 2006 132

14. Ukrainian society: From «real socialism»
to «Western type» democracy. 2007 139

15. What do Social Facts Say. 2008..... 146

16. Challenges of Independence and Social Science. 2009 150

17. The class producing Nation’s Material Wealth. 2010 159

18. Seeing ourselves as we are. 2011..... 177

19. The role of academic sociology in the modernization
of Ukrainian society. 2012..... 189

20. Social threats and social potential
realization of interests of the people of Ukraine. 2013 195

21. Monitoring - a source of analysis, theoretical
generalizations and practical recommendations. 2014..... 206

22. Society and the Donbass War: Risks and Threats. 2015 215

23. Measurement of the state and dynamics of society. 2016 226

24. One hundred years after the declaration of independence: how not to suffer the fate of the UNR. 2017	237
25. Socialism: the idea and practice of construction. 2017	246
26. Five years of life in a new sociological dimension. 2018	252
27. Fundamental intellectual factors of modernization of Ukrainian society. 2018	266
From the population of the territory to civil society. 2019 (<i>Afterword</i>)	270
Work record	282

Addition

1. Monitoring researches of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine: methodology, methods, organization of surveys (Ph.D. in Economics, <i>E. Golovakha</i> , Ph.D. in Sociological, <i>N. Panina</i>).....	285
2. Results of the national annual monitoring surveys 1992–2019 (tables prepared by DSc MA Paraschevin).....	296
Economic situation.....	297
Political situation.....	302
Social norms and social change	313
Legal awareness and social protests	335
Trust	340
Interethnic relations and languages in which respondents communicate	348

Social well-being and public moods 350

Culture 372

The Internet and social networking sites 374

Household financial situation 379

Work and employment 382

Environmental protection 388

Conflict in the Donbas 391

Demographic characteristics 394

ОТ ПАРТИЙНОЙ ИДЕОЛОГИИ – К НАУЧНОЙ МЕТОДОЛОГИИ ПОЗНАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

(Предисловие автора)

Когда в самом начале независимости Украины Премьер-министром был избран Л. Кучма, первым его вопросом был: «Скажите, какую страну мы строим? И я буду ее строить».

Сегодня, почти 30 лет спустя, перед вновь избранными Президентом и Верховной Радой Украины аналогичный вопрос, казалось, не должен возникать. Президент и его партия, получившие убедительное большинство голосов избирателей, еще до выборов, уже в названии своей партии «партия Слуга народа» задекларировали партийную идеологию – идею и смысл своей деятельности в случае победы на выборах – служение народу. Задекларированная идеология хорошо сработала.

Однако политологи, политтехнологи и практикующие политики почти единодушно, не долго думая, а скорее видимым на поверхности, объяснили успех – в основном, недовольством и даже ненавистью народа ко всей прежней власти. В какой-то мере это действительно так. Но главный мотив голосования, думаю, определялся подсознательно или, как сегодня часто в таком случае говорят, – по З. Фрейду. Уж очень памятно знакомо и привлекательно звучит – «служение народу», «фабрики и заводы – рабочим», «землю – крестьянам», «власть народу». И неважно реально это реализовать (выполнить) или нет. Но сработало 100 лет назад в революционной идеологии РСДРП(б) – Российской социал-демократической рабочей партии большевиков*.

---

* Уже гораздо позже РСДРП(б) преобразована в РКБ(б), в 1925 г. – в ВКП(б), а в 1952 г. ВКП(б) была переименована в КПСС, составной частью которой была и Коммунистическая Партия Украины.

«Служение народу» как идеология партии большевиков, возглавивших строительство социализма в одной отдельно взятой стране, было зафиксировано и в программе партии: в служении народу партия видит цель и смысл своего существования.

Кстати, понятия «социализм» и «коммунизм» были введены в широкое употребление французскими утопистами 30-х годов XIX века. Маркс и Энгельс – основоположники естественно-исторического развития глобального общества не разграничивали эти понятия, обозначая этими терминами человеческое общество, не знающее эксплуатации и угнетения.

То есть задекларированная идеологическая установка «партии Слуга народа» и идеология социал-демократической партии большевиков России в Октябрьской революции 1917 года по смыслу деятельности ничем не отличаются – служение народу. Однако заявления, пока лишь отдельных представителей «партии Слуга народа» о «либертарианстве», как идеологии этой партии, хотя и воспринимаются, скорее, как стремление проявить «креативность» нового политического образования, но все-таки как-то насторожили и озадачили. Ни народ Украины, которого «либертарианство» должно «вдохновить и мобилизовать», ни, скорее, и многие члены «партии Слуга народу», если не впервые услышали о такой идеологии, то точно имеют весьма смутное представление о ее содержании. Да и обществоведы оказались не готовы развернуть свои «нарративы», объясняющие «либертарианство».

И у народа от непонимания как это загадочное «либертарианство» сочетается с «социальным государством Украина» и обязательством «партии Слуга народа» облагодетельствовать народ, закралось, не могло не закрасться, и опять таки подсознательно, сомнение: не сведется ли это «мудреное» слово от людей, далеких от самого бедного в Европе народа, к уже давно известному и не раз пройденному: «спасение утопающих – дело рук самих утопающих!».

И действительно, либертарианство – это идеология «анархического социализма», проповедовавшаяся еще французом

Пьером-Жозефом Прудоном (1809–1865), а позже – анархистом Михаилом Бакуниным (1814–1876).

М. Бакунин и анархисты утверждали, что институт государства вообще необходимо ликвидировать, так как он всегда будет преградой на пути к социализму. Анархисты считали государство инструментом угнетения всех, кого оно может достигнуть [1, с.415].

Идеальная республика в понимании Прудона, считавшего себя социалистом и демократом, – «реализация свободы, без каких-либо ограничений, с гражданами, которые могут делать, что захотят и только то, что захотят. Это формула демократии, без каких-либо ограничений на поведение ее граждан». После образования в 1864 г. Международного Товарищества Рабочих (Первый Интернационал), Бакунин со своими сторонниками даже создал альтернативное международное объединение «Альянс социалистической демократии» [1, с. 414].

Да и «креативно» ли говорить о какой-либо идеологии, способной воодушевить народ, что живет на зарплату (то есть «самый народный народ»), кроме идеологии партии, знающей его коренной экономический интерес, достигаемый только реализацией научно обоснованной закономерности общественного развития. Безусловно, каждое из сотен объединений людей, претендующих на звание «партия», должны иметь свою идеологию, выражающую интересы социальной общности, которую партия представляет. Хотя несколько сот разных идеологий даже профессиональный политолог вряд ли может сформулировать. Но если партия претендует на выражение интересов всего народа страны, то идеология такой партии не может быть ничем иным, как научной методологией познания и реализации закономерностей развития общества.

При этом необходимо объяснить, почему субъективный интерес пролетариата – его идеология – является научной, а идеологии всех иных партий субъективны. Дело в том, что интерес пролетариата совпадает с объективным ходом общественного развития. Пролетариату некого эксплуатировать, он

может, в лучшем случае, присвоить только результат своего труда. То есть пролетариат может повысить свое благосостояние только в результате увеличения производства продукта, реализуя естественноисторическую закономерность развития общества. Собственник же средств производства может увеличить свой доход даже при падении производства за счет усиления эксплуатации наемного работника (присваивая не только весь прибавочный продукт, но и часть необходимого). При этом самые развитые страны могут даже повысить доходы «пролетариата» своих стран за счет ограбления зависимых стран. Об этом еще в эпоху колониализма откровенно писал профессор Колумбийского университета Джон Бейтс Кларк (1848–1938). Отрицая какую бы то ни было эксплуатацию при капитализме (очевидно, имея в виду прежде всего жизнь США – В.В.) и всячески восхваляя империализм, Кларк утверждал, что «цивилизованное экономическое общество поглощает части нецивилизованной и слабо связанной сферы. В конечном счете вся она будет поглощена» [2, с.313]. По словам Кларка, колониальные захваты капиталистических стран выгодны и рабочим этих стран, так как они дают дополнительные средства, которыми пользуются рабочие.

В современных условиях интеграции жизни планетарного общества в принудительной форме глобализации, «поглощение части нецивилизованной и слабо связанной сферы» (куда, по мнению властвующих идеологов и политиков США, относится почти весь мир, кроме самих США) осуществляется, прежде всего, вывозом из этой сферы в США «переменного капитала» – ученых, специалистов, высококвалифицированной рабочей силы (одним словом – знания, умения и творческая энергия), и силы «мягкой» и военной, навязывая этим «нецивилизованным» странам (куда, несомненно, включена и Европа, в которую Украина так стремится войти) политику, выгодную США, включая и внешнее, и непосредственно прямое управление в различных формах и различными методами.

Это позволило высокоразвитым странам уже в 70-е–80-е годы прошлого (XX столетия) преодолеть рост абсолютно-

го обнищания пролетариата своих стран даже при росте относительного обнищания, когда доходы собственников средств производства продолжали расти гораздо быстрее зарплаты наемных работников. Идеологи капитализма в 70-е–80-е годы XX столетия заговорили о «шведском социализме» и даже – «еврокоммунизме», а откровенные противники социализма вдруг прозрели и начали открыто писать о привлекательности и преимуществах социализма. Так, английский антисоциалистический публицист Людвиг фон Мизес описывает социализм как «наиболее мощное модернизационное движение, которое когда-либо знала история, первое идеологическое течение, не ограничивающееся той или иной частью человечества, но поддерживаемое представителями всех рас, наций, религий и культур» [3, с.24].

Если интеграция жизни планетарного общества происходит естественноисторическим путем в форме интернационализации способа производства и всех сторон жизни общества, то это отражает бесконечность совершенствования общества. В обыденном простонародном сознании эта бесконечность истории развития общества отражена в ироничном сравнении «коммунизма» с «горизонтом»: «чем ближе подходишь, тем он дальше».

Интеграция же, осуществляемая сегодня в форме принудительной глобализации означает по сути навязывание «золотым миллиардом», прежде всего США, остальному миру своего порядка как самого совершенного и естественного способа производства и жизни общества, когда не только собственник средств производства наживается за счет наемных работников, а уже отдельные страны – сильные мира сего – обеспечивают свое благосостояние, угнетая и эксплуатируя весь остальной мир. Это и означает обсуждаемый сегодня обществоведами и политиками «конец истории» общества, как это сформулировал Фукуяма.

Обоснованная и сформулированная к середине XIX века теория естественноисторического развития общества показала внутреннюю связь производительных сил (техники и технологии материального производства и челове-

ка как главной производительной силы), производственных отношений и всех иных общественных отношений. Социальной силой, заинтересованной и способной разрешить неизбежно возникающее в ходе развития общества противоречие, тормозящее прогресс производства, между способом материального производства (производительные силы и соответствующие им производственные отношения) и отношениями собственности, юридически фиксирующие (закрепляющие) производственные отношения в стабильном состоянии, является пролетариат – класс наемных работников, лишенный средств производства. В эту закономерность вполне вписывается переход от феодализма к капитализму. Феодальная собственность, препятствующая развитию нового способа производства в недрах феодализма, была уничтожена зарождающимся классом буржуазии и заменена буржуазной частнокапиталистической собственностью. Частнокапиталистическая собственность на средства производства открыла простор для ранее невиданного роста всех сфер капиталистической экономики.

Бурное развитие капитализма со временем натолкнулось на сдерживающее влияние уже частнокапиталистической собственности, усилившей противоречие между богатеющей буржуазией и возросшим в численности, но беднеющим пролетариатом – рабочим классом. Об этом свидетельствовало и активизирующееся в середине XIX века революционное движение в ряде Европейских стран – Англии, Франции, Германии и некоторых других.

Активизация рабочего движения в Европе, его готовность наступать на власть господствующей буржуазии позволила уже в 1864 году создать Международное Товарищество Рабочих. «Его целью было объединить в одну великую армию весь борющийся рабочий класс Европы и Америки» [4, с.16].

В 1871 году недовольство рабочих Парижа властью вылилось в насильственное установление в городе различными социалистическими движениями самоуправления. Революционное правительство Парижа, продержавшееся у власти менее трех месяцев, получило название «Парижская комму-

на». Это был первый в истории пример, причем трагический, преждевременного установления власти пролетариата.

Первая мировая война способствовала активизации в конце второго десятилетия уже XX века революционных выступлений рабочих в ряде городов Европейских стран – Германии, Австрии, Венгрии и некоторых других. Активизация международного революционного рабочего движения была воспринята большевиками Российской социал-демократии как время неизбежной мировой пролетарской революции.

В 1915 году, ссылаясь на неравномерность экономического и политического развития даже наиболее передовых капиталистических стран, сложившегося к концу первой мировой войны, В. Ленин делает вывод «о невозможности одновременной победы социализма не только во всех, но и в группе наиболее развитых стран». А ведь именно в этом (одновременном) состоит специфика естественноисторической закономерности смены способа производства и общественных формаций в целом. И уже в 1916 г., не сомневаясь в поддержке революционных движений других стран, В. Ленин делает вывод «о возможности победы социализма в одной отдельно взятой стране», а не в планетарном обществе или хотя бы в группе наиболее развитых стран. Оба этих «вывода», как подтвердила история, оказались несостоятельными и по сути волюнтаристскими.

«Ни одна общественная формация не погибает раньше, чем разовьются все производительные силы, для которых она дает достаточный простор. И новые, более высокие производственные отношения никогда не появляются раньше, чем созреют материальные условия их существования в недрах самого старого общества» [5, с.7]. Таков научный вывод о закономерной смене формаций. Еще в 1871 г. К. Маркс предупреждал революционных рабочих Парижа о преждевременности взятия власти из-за отсутствия как материальных, так и субъективных предпосылок. Капитализм пока не исчерпал всех возможностей развития производительных сил. Это было очевидно и в начале XX века: частнокапиталистическая собственность во многом трансформировалась в акционерную, монополистическую и государственно-

монополистическую. Пролетариат стал более образованным и квалифицированным, но менее единым. Монополистическая прибыль создавала возможность подкупа наиболее активных рабочих, а оппортунизм раскалывал рабочее движение.

О том, что и «по уровню развития производительных сил и по культурности населения» Россия не готова для перехода к социализму, большевиков предупреждал главный марксист России Г. Плеханов и меньшевики Российской социал-демократии. В. Ленин, возглавивший партию большевиков, подтверждал эти выводы, но настаивал, что на основе новой, пролетарской власти Советов и рабоче-крестьянского правительства можно преодолеть грозящую России экономическую и политическую катастрофу и затем двинуться догонять другие народы. Тем более, что не оказалось в России другой политической силы, готовой взять на себя ответственность за спасение России от полного развала. Достаточно сказать, что в 1913 г. в России средняя продолжительность жизни составляла всего 32 года!, а по уровню социально-экономического развития, даже в Европе, Россия не считалась наиболее передовой. Но тогда прозвучала известная фраза «Есть такая партия!» И Российская социал-демократическая партия большевиков пришла к власти в октябре 1917 г.

Россия, Украина, Беларусь и Закавказские республики, создавшие в 1922 г. Советский Союз и руководствуясь, по словам их политических лидеров, естественноисторической закономерностью развития общества как своей пролетарской идеологией, в короткий исторический срок вывели страну на передовые рубежи в мире как по экономическим, так и по социально-политическим показателям. Но с большими трудностями, опять-таки, с трагическими событиями и потерями.

Распад же в 1991 г. Советского Союза лишь подтверждает глубокую научную обоснованность и прогрессивную действенность, практическую работоспособность теории естественноисторической закономерности развития мирового сообщества. Распад Советского Союза – это доказательство, прежде всего, несостоятельности «советской модели социализма» ввиду начетничества, догматизма и попытки волюнтаристско-пропагандистскими методами, ускоренно, без наличия мате-

риальных условий, но больше на благих намерениях революционной партии и энтузиазме беднейшего населения страны, достичь реальных целей нового общества в одной отдельно взятой стране.

Но для осуществления «индустриализации», как и «коллективизации» всей страны, в условиях сплошной неграмотности населения, необходима была развитая индустрия, а индустриализация была невозможной без инвестиций (финансовых и натуральных), специалистов и образованного населения, способных их реализовать. Выходом из этой ситуации для большевиков оказался «Великий почин» – бесплатный труд для преодоления разрухи в стране. Потом НЭП – новая экономическая политика, допускавшая мелкотоварное производство, и вопреки утопическим социалистическим догмам – товарно-денежные отношения, правда, в ограниченном масштабе.

Надо ли Украине учитывать этот опыт в похожей после-революционной ситуации? По имеющимся оценкам, после Октябрьской революции 1917 г. из России выехало более 10 млн. человек. После Помаранчевой революции из Украины выехало 70 тыс. медицинских работников, более трех млн. высококвалифицированных украинцев постоянно работает за границей и еще до 9 млн. человек ежегодно выезжает на сезонные работы. За годы независимости население Украины, по имеющимся оценкам, сократилось с 52 до 37 млн. чел.

«Советский социализм» хотя упорно и безоговорочно декларировал на словах верность научным идеям развития общества, на практике, как видим, уже с завоевания власти и первых шагов его строительства вынужден был использовать «красный террор» и диктаторские методы, а те или иные научные положения толковались властью в ее понимании. В стране торжествовали в странном сочетании начетничество, догматизм и волюнтаризм.

Это объясняется, с одной стороны, «благими намерениями большевиков «идти вперед» (к социализму) вопреки сути научной закономерности; с другой – тем, что «Маркса больше почитали, чем внимательно читали». А в целом, как само марксистское учение, так и особенно его толкование правя-

щей партией, было превращено по сути дела в «Святое писание». Приведу лишь отдельные примеры такого подхода.

Во-первых, К. Маркс, специализировавшийся на юриспруденции, но обстоятельно изучавший философию и историю, в 30-летнем возрасте столкнулся с необходимостью объяснить вопросы дробления земельной собственности, кражи леса, свободы торговли и покровительственных пошлин. Анализ привел К. Маркса к выделению в обществе (общественно-экономическая формация) прежде всего материального производства (способа производства материальной жизни), представляющего экономическую основу жизни общества, его базис.

Отношения и поведение людей в процессе материального производства («в общественном производстве своей жизни»), как оказалось, являются необходимыми и от их воли не зависящими, и «соответствуют определенной ступени их материальных производительных сил». Эти объективные отношения получили название производственных отношений, составляющих экономическую основу, реальный базис всех иных многообразных отношений людей в обществе: юридических, политических, религиозных, художественных, социальных, духовных. Это надстроечные отношения, им в основном «соответствуют определенные формы общественного сознания».

И общий вывод: «нельзя судить о подобной эпохе переворота по ее сознанию. Наоборот, это сознание надо объяснить из противоречий материальной жизни» [5, с.7].

В чем заключается противоречие материальной жизни капиталистического способа производства четко сформулировано в Капитале, главном произведении К. Маркса: «Централизация средств производства и обобществления труда достигают такого пункта, когда они становятся несовместимыми с их капиталистической оболочкой. Она взрывается. Бьет час капиталистической частной собственности. Экспроприаторов экспроприируют» [6, с.773].

То есть оболочкой, сдерживающей развитие производительных сил при определенном уровне обобществлении

средств производства и труда (производительных сил), становится капиталистическая частная собственность (источник ее – эксплуатация, безвозмездное присвоение результатов чужого труда).

Прежде всего по содержанию и по форме речь идет об уничтожении частной эксплуататорской собственности, хотя никто и никогда не отрицал необходимости трудовой частной собственности, неоспоримым в строительстве нового общества стал вывод, явно противоречащий закономерности развития, – о несовместимости социализма с частной собственностью вообще. А идеологическим лозунгом стал: «Социализм есть уничтожение частной собственности».

Даже в реорганизованном, по мысли Сен-Симона, обществе частная собственность не уничтожается и индивидуальные капиталы в руках банкиров и фабрикантов сохраняются в неприкосновенности. При этом вся полнота власти в таком обществе должна быть исключительно в руках одаренных предпринимателей-промышленников («индустриалов») и ученых [8, с.118].

Во-вторых. Важнейшим и неопровержимым выводом естественноисторического понимания развития общества является сформулированный «закон соответствия производственных отношений характеру производительных сил». В то же время в теории и практике советской модели строительства социализма утвердилось положение о противоречивом характере производственных отношений и производительных сил. А это создавало иллюзию возможности менять не форму собственности, а сами производственные отношения административно-силовыми методами.

В-третьих. Отрицание частной собственности при социализме означало и отрицание товарного производства и товарно-денежных отношений. Социалистическое производство создавалось и утверждалось как непосредственно общественное. Со всеми вытекающими недоразумениями. Хозяйствование в стране сформировалось в основном как административно-командное.

В-четвертых. В процессе материального производства рабочая сила выступает как фактор производства – главная производительная сила и специфический товар. А труд есть процесс взаимодействия между человеком и природой по приспособлению природных ресурсов в продукты, пригодные для потребления человеком. В теории же и практике социалистического строительства в результате отрицания товарного производства, а тем более рабочей силы как товара, утверждался в качестве экономического закона «закон распределения по труду» как основа справедливого присвоения произведенного продукта. Хотя по процессу платить нельзя.

В-пятых. Важнейшим, или даже главным в политическом смысле, достижением революционного завоевания пролетариата было «завоевание политической власти. Установление демократии» [4, с.46]. Демократию, как ту или иную форму власти народа, мало кто из политиков отрицает. Но что такое демократия, а тем более как ее реализовать, каждый политик может и понимает по-своему. И в этом, говорят, тоже заключается демократия. Определений и форм демократии множество. Социализм по научной сути есть демократия, но форм социализма история теорий общественного развития знает немало: от платоновского (IV в. до н. э.) и древнехристианского коммунизма через утопический и мелкобуржуазный социализм «образованных классов» и уравнилельный рабочий коммунизм до «советского социализма».

Завоевание пролетариатом власти в России, включавшей и Украину, началось с установления диктатуры в форме Советов рабочих депутатов, как мыслилось, временной меры, необходимой для подавления сопротивления буржуазии. Постепенно в Советы вошли солдаты и крестьяне. Позже Советы декларировались всенародными, как и большевистские социал-демократические организации, впоследствии преобразованные в коммунистическую партию, позже провозглашенную партией всего народа, «руководящей направляющей силой всего общества, ядром его политической системы». Реально же партия подчинила себе Советы. А всю практическую работу по управлению не только политической, но и эконо-

мической и духовной жизнью общества направлял партийный аппарат, подчинив себе, по сути, партию и все ее организации. На всех уровнях государственной власти, вплоть до трудовых и творческих коллективов, действовали партийные комитеты (парткомы) с подведомственной им «номенклатурой», включавшие практически всех мало-мальски ответственных работников. Именно тогда родился лозунг «кадры решают все».

Были для такой формы «народовластия» как объективные, так и субъективные причины, внутренние и внешние. И партийный аппарат, и партия, и каждый член партии были на деле «слугами трудового народа», правда, «служили» они так, как сами это служение понимали. Следует отметить, что и в мирное, и в военное время коммунисты были на самых трудных и опасных участках. Во время Великой Отечественной войны (1941–1945) более половины состава Компартии находились в действующей армии, еще многие – в партизанских отрядах и вели подпольную войну с фашистами. И за все именно они, члены партии, прежде всего несли ответственность. Вряд ли кто из помнящих советские времена будет отрицать, что исключение из партии, было по сути более жестким наказанием, чем тюремный срок. А «чистки» партии проводились регулярно. Советский фильм «Утеря партийного билета», как шутили в советское время, занял первое место в международном конкурсе фильмов ужасов.

Сегодня идеи власти народа (демократии), свободы человека (безопасности жизни), отрицания в обществе эксплуатации наемных работников и различных форм угнетения (социальных, классовых, расовых, национальных, гендерных и т.д.) постулируются практически во всех экономически развитых странах каждой партией, борющейся за власть, независимо от идеологической окраски. Украина здесь не является исключением. Хотя самые «патриотичные» партии к украинцам относят не всех даже этнических украинцев. Из уст властвующих политиков и их политологической obsługi можно услышать о «генетически неполноценных» украинцах, «ватниках», «колорадах», колобарантах, сепаратистах и т.п. Разный

смысл вкладывается демонстративными патриотами, активистами- «грантоедами» и «по вызову» в такие понятия, как демократия, равноправие, свобода, социальная справедливость. А придя к власти в Украине, во многом по сути на коммунистических лозунгах («завоевание демократии, уничтожения эксплуатации и угнетения»), провозглашенных еще в «Манифесте Коммунистической партии» в качестве цели коммунистического движения, фальшивые патриоты тут же запрещают коммунистическую партию Украины, ее символику и идеи. И даже принимают «Закон України. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». При этом «декоммунизация» проводится в «турборежиме», хотя идеи коммунизма и даже социализма не были практически реализованными не только в Украине, но и ни в одной стране мира. А коммунистические символы воспринимались и воспринимаются как мечта человечества о «прекрасном далеком». Помните: «Жаль только – жить в эту пору прекрасную уж не придется – ни мне, ни тебе». Поэтому, если говорить по сути, в «Законе о декоммунизации» речь идет не о декоммунизации, а об устранении грубых искажений и даже трагических деформаций идеалов коммунизма, имевших место в практике строительства социализма в Советском Союзе и других странах. Не случайно в Советском Союзе еще в 1985 году в провозглашенной «перестройке» была поставлена задача «построения социализма с человеческим лицом». То есть речь шла не о «декоммунизации» и запрете коммунистической партии, а, наоборот, о «коммунизации» практики строительства социализма – реальной реализации коммунистических идеалов. И это несмотря на то, что вывод о «полной» победе социализма в СССР был официально провозглашен еще в 1936 году, а об «окончательной» его победе – в 1961 году.

Национал-социалистический (нацистский) режим СССР и Украина в числе первых, Европа, все человечество реально испытали на себе. Нацизм как идеология был осужден Нюрнбергским международным военным трибуналом 1945–1946 годов. Но и сегодня отряды «активистов» с откровенно

фашистской символикой, факелами и портретами националистов, сотрудничавших с гитлеровцами, беспрепятственно угрожающе маршируют по главным проспектам Киева. Остаются пока без должной правовой и даже моральной оценки властных структур и властвующих политиков и иные проявления уже не ползучего, а откровенного фашизма, публичных оскорблений и угроз жизни даже всенародно избранному Президенту Украины со стороны фальшивых патриотов, вооруженных активистов и отдельных депутатов Верховной Рады.

Неслучайно поэтому на вопрос мониторинга Института социологии НАН Украины «Кто оказывает решающее влияние на развитие общества?, население Украины отнюдь не считает, что это трудовой народ. А по ироничному афоризму известного социолога Украины Евгения Головахи, «демократия по-украински – это когда власть принадлежит народу, а все остальное в стране принадлежит власти».

Теории «индустриального общества» (доиндустриального, индустриального и постиндустриального. Основатели – американские социологи Джон Гэлбрейт и Даниел Белл) – современные и наиболее распространенные теории закономерной трансформации общества, утвердившиеся в последней трети прошлого столетия, в основе трансформации общества видят прогресс производительных сил – техники, технологии производства, активное воздействие научно-технической революции (НТР) на способ производства и все сферы жизни общества. При этом Д. Белл признает правомерность и марксистского анализа общества «сквозь призму собственности». Хотя на самом деле К. Маркс выводит закономерность трансформации общества из объективности производственных отношений, определяемых в основном (но не только) характером производительных сил.

По-сути «индустриальная» теория имеет те же исходные основания развития общества, что и теория К. Маркса. Разве переход от «ручной» мельницы к «паровой», определивший переход власти в обществе от «сюзерена» к «промышленному капиталисту», не показывает определяющую роль технической революции в трансформации общества – вплоть до

его политического устройства. В эпоху феодализма переход в производстве от энергии воды к энергии пара, несомненно, воспринимался как НТР. Может, только слово «наука» звучало в обществе не столь громко и часто, как сегодня. Больше говорили об изобретательстве. Хотя в марксизме тема знаний/науки постоянно присутствует. И даже в «Манифесте» (1848 г.) прямо подчеркивается, что все зависит «от интеллектуализации рабочего класса».

Сегодня, в XXI веке, определяющим ресурсом интеллектуализации как самих субъектов развития, так и всех сфер жизни общества и прогресса экономики является знание. Носителем же, и по сути собственником, этого ресурса в решающей степени являются наемные работники, включая менеджеров всех уровней и ученых, продуцирующих новое знание. Знания, нравственность и духовность, составляющие содержание интеллектуальной собственности, являются уже сегодня необходимым ресурсом формирования интеллектуального капитала – новейших образцов техники и производственных технологий, постоянно расширяющих спектр как средств производства, так и товаров народного потребления. Современный постиндустриальный способ производства по сути является индустриально-технологическим с ориентацией на природные (естественные) технологии.

В этих условиях зависимость прогресса экономики и общественного развития все в большей мере смещается от собственников средств производства в пользу наемных работников – основных носителей интеллектуальной собственности. В это же время риски разорения и утери собственности возрастают именно для собственника средств производства, но не для носителя знания, которое бесконечно постоянно обновляется. Это, естественно, не может не сказаться на характере отношений между собственником средств производства и наемным персоналом.

То, что естественно-историческое изменение способа производства в России невозможно без достижения соответствующей «культурности» всего населения страны, утверждали К. Каутский, Э. Бернштейн и меньшевистское крыло россий-

ской социал-демократии. В плане утверждения гуманистической нравственности и духовности это относится и к собственникам средств производства. Тем более, как свидетельствует история разных стран, образованность крупных собственников далеко не всегда означает их высокую нравственность и духовность, подобно тому как бедные и менее образованные наемные работники (пролетарии) не всегда оказываются естественными носителями высших нравственных и духовных ценностей.

В то же время мировая история, в том числе и история независимой Украины, доказывает, что образованность, накопление человечеством нового знания и умение его практического использования явно опережает состояние нравственности и духовности общества. В результате ресурс накопленного знания нередко используется не на благо человека.

Это наглядно подтверждается поведением многих крупных собственников и властвующих «элит» нынешней Украины за все годы независимости. Преобладание безнравственности и бездуховности, а зачастую и непрофессионализма правящих «элит» стало сегодня главным препятствием на пути выведения украинской экономики и всех сфер жизни общества из состояния деградации.

Подтверждающим марксистскую оценку сути капитализма является и характеристика постиндустриального общества как «новой стадии антагонистического общества, увековечивающего конфликт между управляющими и управляемыми», раздираемого новыми экономическими, социальными, политическими и культурными противоречиями [7, с.111].

Выделение же Д. Беллом ключевой роли (наряду с технологией) знания – еще одно подтверждение совпадения по сути постиндустриальной и марксистской (естественноисторической) теории развития общества. Еще революционный социалист середины XIX века Огюст Бланки утверждал, «что, если все люди станут образованными, коммунистический строй возникнет автоматически» [8, с.246].

Но, отмечая неоспоримую роль знания в индустриальном развитии, Д. Белл делает, на мой взгляд, вполне оспоримый

вывод, что это приводит к «упадку производства товаров, как основной формы экономической деятельности и замене его производством услуг» [7, с.110]. Такой вывод неизбежно уведит познание общества из материального производства в стоимостную сферу услуг, оставляя и валовой внутренний продукт (ВВП) и национальный доход без вещественного содержания. Создается иллюзия, что и ВВП, и воспроизводимое национальное богатство общества могут возрастать из года в год без роста материального производства, и даже при сокращении ВВП в натурально-вещественной форме. Отдельные украинские экономисты-теоретики, опережая по «креативности» западных, развивают идеи о «превращении сферы услуг в господствующую сферу производства», а «информации» – в его (производства) главный продукт. «Обосновав» возможность увеличения ВВП и национального богатства общества за счет производства информации и услуг вообще, украинские обществоведы (помимо экономистов, свой «креатив» проявили и философы) начали обосновывать необходимость развития «ноосферного общественного воспроизводства» [9, с.1003], рассматривая его не просто как глобальный, но уже и как генетический планетарный (глобальный) ноосферный процесс» [9, с.1003]. Появилась «ноосферная экономика» и третье подразделение общественного воспроизводства – «производство человека как социального продукта (разум, знание, наука, образование, культура, услуги» [9, с.1006].

Названные и другие «креативные» идеи обществоведов, увеличение реального богатства нации, не занимаясь повседневными проблемами увеличения производства «еды, одежды, жилья», обеспечением чистой питьевой водой и чистым воздухом, уже ввели в научный (и не только) оборот массу новых экстравагантных понятий, способных якобы объяснить всем суть наших реальных хозяйственных и прочих проблем совместной жизни в едином государстве.

При этом прежде всего основные, если не все силы обществоведов, похоже, сосредоточены на объяснении политикам, власти и населению, что это такое: реципрокное благо, интериоризация и экстериоризация реальности, цифровая

экономика, платформа цифровой экономики, когнитивные технологии, ноосфера, ноосферная экономика, таргетированные месседжи, мессенджеры и т.д. Если к этому добавить «креатив» собственно философов и социологов, типа – констелляция понятий, натурализация концепта, экзегеса, тезаурус, габитус, сензитивность и т.п., то из созданной нами самими виртуальной реальности ни с помощью научных дискуссий, ни созданием институтов типа «Прямой демократии», «Свободы», «Справедливости», «Будущего», «Человека» и т.п., вернуться к «живой практике» обществоведы, да и «креативные» политики, не смогут никогда, оставаясь в известной парадигме «горе от ума»: «словами диспуты ведутся, из слов системы создаются».

В процессе бесконечно углубленного познания и выявления новых, ранее неизвестных факторов, влияющих на согласие и благосостояние в совместной жизни людей, у обществоведов, очевидно, и возникает потребность артикуляции ранее неизвестных явлений в новых «креативных» понятиях. Но это не должно все глубже скрывать от новых поколений, вступающих в жизнь, да и ныне живущих, что еще в полудиком состоянии усвоил человек на уровне инстинкта выживания: необходимо взаимодействовать с природой, т.е. трудиться, производя необходимый для жизни вещественный продукт.

Когда же словами ведутся диспуты о самих словах, то тут уже не «горе от ума», а горе от такого ума – для всего общества!

Но пока вся деятельность в области познания жизни во многом сводится у обществоведов и политиков к дискуссиям по утверждению идей о ней в новых понятиях, пусть даже «креативных». И это только усложняет понимание жизни. К примеру, когда к уже названному филологическим «креативам» в отношении понимания украинского общества «новые лица» в политике, новые магистры и доктора философии щеголяют понятиями типа «амбандлинг», «диджитализация», «респект», «дежавю», «окей» и т. п., то обычный украинец может ощутить себя неполноценным и чужим не только в «Украине в смартфоне», но даже чужим в своей Богом данной стране.

И здесь невольно приходят на ум горестные размышления Чацкого – героя комедии А. Грибоедова «Горе от ума»:

*«Хоть у китайцев бы нам несколько занять
Премудрого у них незнанья иноземцев.
Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, бодрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.
Как европейское поставить в параллель
С национальным? – странно что-то!»*

По мере обретения знаний в трудовых усилиях человека затраты физической энергии постепенно замещаются умственной энергией (энергией знания).

Когда своим трудом человек начинает производить необходимый для жизни вещественный продукт, тогда и начинается подлинная человеческая деятельность, формируется общество – совместная жизнь людей.

Поэтому, по своей сути и экономика, и человеческое общество всегда основаны на труде, трудовые. Все иные характеристики общества указывают на те или иные факторы (явления), воздействующие на интеллектуализацию человека и активизацию жизненных сил, повышая его возможности создания новых средств производства (материалов, техники, технологий), эффективных систем организации процесса производства и управления.

С точки зрения соотношения затрат и результата можно говорить об «экономике информации», «экономике науки», «экономике культуры» и другой общественно полезной деятельности людей, не имеющей результатом материальный (вещественный) продукт. И никак не наоборот. Но все это «входит» в процесс материального производства и его результат только через человека, повышая стоимость и цену его рабочей силы, создающей новые средства производства и технологии, системы организации и управления, и таким образом воплощается в воспроизводимом материальном богатстве общества.

Как определить «долю» названных сфер деятельности в созданном материальном богатстве – сфере экономической науки и практики хозяйствования.

Материальные жизненные отношения (то, что Гегель называл гражданским обществом) зависят не только от характера взаимодействия и взаимоотношению людей по производству и присвоению материальных жизненных благ. Правовые, политические, религиозные, отношения, философские идеи, институты государственного устройства, социетальная психология и т.п. оказывают, несомненно, определенное обратное влияние на состояние гражданского общества.

Политология, философия, юриспруденция, социальная психология и все другие обществоведческие науки обосновывают закономерности поведения и взаимодействия людей, формирование и поведение различных общностей в тех или иных сферах жизни или жизненных ситуациях.

И хотя в реальной жизни поведение той или иной социальной группы, независимо от ее сознания (объективно: чтобы просто выжить, надо есть, пить, одеваться, иметь жилье), зависит прежде всего от «материальных жизненных отношений», на реальное поведение группы может оказать воздействие любой иной фактор – политический, психологический, религиозный, идейный и т.п. Тем более это верно в отношении поведения отдельного человека. К какой отдельной рекомендации того или иного обществоведа в этой ситуации может и должен прислушиваться практикующий политик, общественный деятель, руководитель фирмы и т.д.? Вопрос скорее всего риторический.

И ответ на него дал создатель Сингапурского чуда Ли Куан Ю: «Я научился игнорировать критику и советы, исходившие от экспертов и квази-экспертов, в особенности от учёных в области социальных и политических наук. Они располагают множеством обожаемых ими теорий о том, как должно развиваться общество, чтобы приближаться к их идеалу, а в особенности, как сделать так, чтобы бедность исчезла, а благосостояние – повысилось».

Но смысл дорогостоящего научного знания не в тренировке ума или удовлетворении интереса ученого в познании жизни, а в практическом применении понимания происходящего для упрощения взаимодействия людей, живущих вместе, и улучшения их отношения друг к другу. Понимание этого невольно возвращает к идее Огюста Конта о социологии как единой интегральной науки о закономерности общественного развития. Поскольку сам человек есть создание природы, Конт считал допустимым учитывать в понимании возможного поведения человека законов природы и механики. Да и возьмется ли кто-либо отрицать очевидное в обществе: не все то золото, что блестит; дрянь всегда плавает на поверхности; опираться можно только на твердое и т.п.

* * *

Важным условием возможного практического использования научного знания об обществе является измерение социального явления. К примеру: как без измерения определить уровень напряженности в обществе, социальное самочувствие, как оценить степень общественной толерантности, уровень нравственности, доверия и ответственности в обществе и т.п.?

Только совместными усилиями обществоведов, работающих в Институте социологии НАН Украины, с разной базовой университетской специализацией (философы, историки, социальные психологи, экономисты, правоведы, политэкономы и некоторые другие), с опытом государственного и хозяйственного управления, общественных и международных отношений, удалось в начале 90-х годов XX века разработать систему эмпирических показателей состояния и динамики общества и приступить к проведению мониторинга украинского общества практически с первого года провозглашения независимости Украины. Будучи практикой и опытом в реализации достижений различных наук об обществе, сегодня данные почти 30-летних мониторинговых исследований служат достаточно надежной эмпирической базой как

для анализа и научно-обоснованных выводов о тенденциях в развитии украинского общества, так и для понимания куда идет Украина.

В XXI веке интеграция естественных, технических, гуманитарных и социальных наук как при освоении природных ресурсов, разработке новой техники и технологий, так и для познания общества, – настоящая и уже осознанная в мире необходимость. И возможно это только в специализированных научных центрах (институтах), объединяющих ученых разных специальностей.

Не могут не вызвать возражений попытки в современной средней школе преподавать все: будь то науки о природе, человеке или обществе, одним предметом. Это откровенная профанация: невозможно найти преподавателя, знающего достижения всех наук в любой из сфер, а тем более умеющего довести это знание до школьника в научно-популярной форме.

Не думаю, что в мониторинге все получилось, как задумывалось. Но уже сделанное и апробированное показывает направления как необходимых фундаментальных исследований общества, так и совершенствования на этой основе эмпирических показателей состояния и динамики общества. Но движение познания идет несомненно, в правильном направлении. Показателем правильности является востребованность мониторинга и рекомендаций академических социологов.

Только последовательная и настойчивая реализация интегрального научного знания о жизни общества, помноженного на опыт хозяйственного и политического управления, позволит со временем достичь желаемого результата преобразований: экономика станет эффективной; труд – высокопроизводительным; жизнь – безопаснее, справедливее и комфортнее; отношения в обществе – толерантнее и доверительнее; люди – гражданами родной страны и на своей земле; представители власти – жить в Украине одной судьбой со своим народом, с чувством личной ответственности за все происходящее в обществе.

Литература

1. Единбургський погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей / за ред. Б.Айдена та С.Столквелла; пер. з англ. Р.Машкової, О.Хоменко; наук.ред. і упоряд. пер. А.Мінаков; пердм. Дж.Гуді; вступ.слово А.Єрмолаєва; худож.-оформлювач О.Гугалова. – Харків: Фоліо, 2017. – 639 с.

2. Замятин В.Н. История экономических учений. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1964.

3. Терри Иглтон. Почему Маркс был прав / пер. с англ. П. Норвилло. – М.: Карьера Пресс, 2012. – 304 с.

4. К. Маркс и Ф.Энгельс. Манифест Коммунистической партии. – М.: Изд-во пл., 1976.

5. К. Маркс. К критике политической экономии. Предисловие. К.Маркс и Ф.Энгельс. ПСС, т. 13.

6. К. Маркс. Капитал. К. Маркс и Ф. Энгельс. ПСС, т. 23.

7. Ю.В. Фененко. Социология: учеб. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2008.

8. Кан С.Б. История социалистических идей. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1967.

9. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее. Под ред. Гейца В.М., Тарасевича В.Н. – Киев: Изд-во «ЦУЛ», 2014.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1994—99 рр.: ПЕРША СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРЮВАННЯ*

Одразу після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України в Інституті соціології Національної академії наук України виникла ідея систематичного вимірювання й відстежування тенденцій розвитку української державності і громадянського суспільства. Це зумовило розробку системи соціологічних показників, які давали б змогу відобразити перехід від тоталітаризму до демократії у політиці й духовній сфері, а в економічних відносинах — від адміністративно-командної системи до ринкових методів господарювання.

Завдання розробки системи емпіричних індикаторів, здатних показати, яким чином реальні процеси, що відбуваються в економіці, політиці, соціальній і духовній сферах життя країни, сприймаються і відображаються у настроях, громадській думці та масовій свідомості населення країни загалом та різних його соціальних груп і спільнот, виявилось непростим. Ані західна, ані, тим паче, вітчизняна соціологічна наука не надавали ні методології, ні практичного досвіду такого комплексного, системного вимірювання і аналізу соціально-політичних, економічних і культурологічних процесів, що відбуваються в масштабах країни, за умов всебічних системних трансформацій.

Лише внаслідок напруженого більш ніж дворічного наукового пошуку і пілотажних випробувань учені Інституту наблизились до розв'язання цього завдання. Практичним результатом їхньої роботи стала розробка загальноінститутської програми «Українське суспільство на межі ХХІ століття» і в її рамках — необхідного методологічного інструментарію, що

---

* Українське суспільство 1994–1999: моніторинг соціальних змін. Інформаційно-аналітичні матеріали / Під. ред. д.еко.н. В.М. Ворони, д.філос.н. А.О. Ручки. – Київ: Інститут соціології НАН України, 1999. – С.3–8.

потрібен для реалізації прикладної частини проекту у вигляді щорічного моніторингового дослідження сучасного становища і перспектив розвитку українського суспільства, його соціальних інститутів, структур, економічних, політичних, національно-культурних характеристик, відображених у громадській думці, психологічному стані та соціальних орієнтаціях різних категорій населення.

Перше емпіричне дослідження за програмою «Українське суспільство на межі ХХІ століття» було проведено наприкінці травня – на початку червня 1994 р. – саме напередодні виборів Президента України. Перший Президент України Л.М. Кравчук після двох з половиною років президентства демократичним шляхом поступився вищим державним постом країни Л.Д. Кучмі. Наступними роками такі дослідження проводились в один і той же час за єдиною програмою, долаючи численні фінансові негаразди. Останнє за часом дослідження відбулося в червні 1999 року – напередодні нових виборів Президента України. Отож, репрезентований матеріал відображає суб'єктивне сприйняття населенням України змін, які мали місце впродовж п'яти президентських років Л.Д. Кучми.

Проект здійснювався за участі фірми «Соціс» і Фонду «Демократичні Ініціативи». Відповідальні виконавці й автори програми дослідження – доктор соціологічних наук Н.В. Паніна і доктор філософських наук Є.І. Головаха, вчений секретар проекту – кандидат історичних наук О.Г. Стегній. Вибірку розроблено Н.В. Паніною і доктором соціологічних наук М.М. Чуриловим. Науковий керівник проекту – доктор економічних наук В.М. Ворона.

Фінансування емпіричної частини проекту в 1994 та 1995 роках здійснював Фонд «Демократичні Ініціативи», 1996 року – фірма «Соціс», 1997 року – обидві названі організації, 1998 року до них приєдналося Міністерство України у справах науки і технологій, а 1999 року – Інститут соціології НАН України та фірма «Соціс».

Генеральну сукупність дослідження становить доросле населення України (віком понад 17 років). Щороку (1994–1999) опитували по 1800–1310 осіб Вибірка є репрезентативною

для всього населення України й включає респондентів з усіх областей (пропорційно чисельності їх населення), Республіки Крим і міста Києва. Кожна область представлена (у відповідних пропорціях) обласним центром, містом і селом. Головні характеристики всіх шести вибіркових сукупностей (розподіл за областями, типом населених пунктів, статтю, віком, рівнем освіти, національністю, сімейним станом і різновидом діяльності опитаних) представлені в емпіричних матеріалах.

Запропонована увазі читачів робота містить одновимірні результати всіх шести (1994–1999 рр.) загальнонаціональних прикладних досліджень, а також стислий коментар до них, підготовлений науковцями Інституту соціології.

Матеріали публікації стануть у нагоді соціологам, психологам, економістам, юристам, викладачам і студентам вузів, професійним політикам і державним службовцям, усім тим, хто цікавиться складними процесами становлення українського суспільства.

Загальні висновки

Отже, на обраного 10 липня 1994 р. Президентом України Л.Д. Кучму населення країни поклало великі сподівання. І хоча 1995 року порівняно з 1994 роком оцінка населенням економічного стану країни не поліпшилась, зменшилася кількість прихильників приватизаційних процесів, і, навпаки, збільшилося число незадоволених власним становищем у суспільстві та своїм життям загалом, утім довіра до Президента зросла більш ніж удвічі й відчутно підвищився рівень довіри Уряду. Позитивна оцінка населенням діяльності Президента Л.Д. Кучми 1995 р. майже удвічі перевищила оцінку діяльності Президента України Л.М. Кравчука рік тому. Населення безперечно надавало шанс новому Президенту.

Але щойно найяскравіші передвиборчі обіцянки Л.Д. Кучми, які найбільшою мірою запам'яталися виборцями (упродовж першого місяця покласти край корупції, повернути народові вивезені за кордон 15 млрд. дол., найпершим указом надати російській мові статус офіційної тощо) не були реалізовані, натомість економічна і соціальна ситуація почала відчутно погіршуватись, у масовій свідомості одразу ж почав посилюватися і міцніти негативізм.

Упродовж 1995–1999 років соціально-психологічна атмосфера в Україні набула характерних рис, притаманних нестабільним суспільствам, які переживають глибоку соціально-економічну кризу.

Утім, незважаючи на багаторазові ствердження Президента країни і членів Уряду, особливо останнім часом, про «обнадійливі тенденції», «наближення до стабілізації» і навіть «стабілізацію» економіки, «припинення падіння виробництва» і повсякчасні обіцянки погасити заборгованість по заробітній платі та пенсіям та регулярної їх виплати, руйнування і деградація економіки, так само як і соціальної сфери, поглиблюються, а поява поодиноких «ластівок» може й утішає, але погоди у соціально-економічному житті не визначає.

Про що ж свідчать неупереджені статистичні дані?

Так, порівняно з 1994 роком у 1998-му реальний ВВП скоротився майже на 25%, зокрема промислове і сільськогосподарське виробництво – приблизно на 20%. Про загасання економічного життя в країні впродовж цих років свідчить скорочення вантажообігу майже на три чверті й на дві третини – пасажирообігу.

А от сформована тенденція скорочення капіталовкладень в економіку (майже на 50% впродовж 1994–1998 рр.), зростання зовнішньої (до 13 млрд. дол.) і внутрішньої (до 12 млрд. гр.) заборгованості держави і безупинний наступ термінів повернення цих боргів, не кажучи вже про повернення населенню заощаджень (оцінених від 90 до 150 млрд. дол.), не залишає реальних надій на швидке оновлення основного капіталу і піднесення на цій основі вітчизняного виробництва.

Починаючи з 1995 р., масовим явищем стає невивплата заробітної плати, а згодом і пенсій. Впродовж 1994–1998 років загальна кількість офіційно зареєстрованих безробітних збільшилась у 12 разів і на 1 липня 1999 року сягнула 1 млн. 85,5 тис.чоловік.

З 1994 до 1998 рр. реальні доходи населення скоротилися майже на 15%, а роздрібний товарообіг – на 20%. Майже на 50 % за цей самий період скоротилося введення в експлуатацію житла, практично втричі – середніх закладів освіти, в 5 разів – лікарень і в 15 разів – дошкільних закладів.

За середньою калорійністю харчування (1998 р. – 2540 ккал. на добу) та його структурою (лише 20 % – тваринного походження) Україна істотно наблизилася до країн третього світу. А з погляду на те, що 10% заможного населення України отримують близько 90% усіх доходів, а безкоштовного медичного обслуговування практично немає, цілком зрозуміло, чому природна смертність в Україні вдвічі перевищує народжуваність, а середня тривалість життя суттєво скорочується. За рік населення України нині зменшується на 400 тис. чоловік, насамперед природнім шляхом. Зрештою, за останні 5 років населення України скоротилося на 2 млн. і на початок липня 1999 р. становило 49,9 млн. чоловік (дані Держкомстату України).

У першому півріччі 1999 року економічна ситуація в країні продовжує погіршуватись. За повідомленням Держкомстату, реальний ВВП за січень-червень скоротився на 3%, на 12,7% зменшилися капіталовкладення в економіку, реальна заробітна плата знизилася на 5,3%, загальний обсяг продажу споживчих товарів населенню скоротився на 7,2%, експорт товарів – на 20,8%, а імпорт – на 30,4%. Водночас кількість зареєстрованих безробітних упродовж півроку збільшилася на 0,3% і на 1 липня становила 4% працездатного населення.

Дані загальнонаціонального моніторингу 1994–1999 рр. дають змогу дійти висновку, що громадська думка і масова свідомість як суб'єктивне сприйняття населенням трансформацій, що відбуваються в суспільстві, цілком адекватно відбивають реальні процеси в економіці, соціальній і духовній сферах життя суспільства. Більш того, соціологічні вимірювання дають можливість «відчути» те, що не під силу офіційній статистиці – вплив тіньової економічної діяльності і діяльності «тіньової держави» на життя суспільства.

Невиконані передвиборчі обіцянки та нездійснені за п'ять років надії, що їх населення покладало на нового Президента країни Л.Д. Кучму, перетворили негативізм, що зародився і міцнів у громадській думці, на домінанту масової свідомості. Це виявилось в трьох усталених «не»:

- 1) невдоволеність;
- 2) недовіра;
- 3) невпевненість у майбутньому.

І хто б не став Президентом України після 31 жовтня 1999 року, не здолавши це емоційно-оцінне «не», економічну і соціальну кризу уникнути неможливо: люди ніколи не робитимуть того, у що вони не вірять, тим паче під керівництвом тих, кому вони не довіряють.

За п'ять останніх років Україна, власне, перетворилася на країну незадоволених людей, їх число цими роками невпинно зростало. Незадоволених своїм становищем у суспільстві 1999 р. було вже майже 75% (при 62% 1994 р.). Питома вага задоволених власним становищем зменшилася за цей період з 12 до 8 відсотків. Загалом незадоволених своїм життям 1994 р. було майже 50%, 1999 р. — вони становили дві третини. Цілком задоволених своїм життям на сьогоднішній день в Україні менше 2%.

Упродовж усіх років спостережень фіксується невпинне зростання недовіри до всіх соціальних інститутів. Люди покладаються лише на самих себе, родичів і Бога. І без того вкрай низький рівень довіри населення до органів державної влади за ці роки практично наблизився до нуля. 1999 року кількість людей, які цілком довіряють Урядові України, порівняно з 1994 р. зменшилася майже вдвічі, що становить менш ніж 2%. Стосовно Верховної Ради — аналогічне падіння рівня довіри, а тих, хто їй цілком довіряє, 1999 р. виявилось менше 1,5 %.

Президенту країни Л.Д. Кучмі 1995 року висловили довіру 33,3% населення (при 16,1% 1994 р. Л.М. Кравчуку), 1999 р. таких було 13%. Тих, хто цілком довіряє Президенту, серед опитаних у червні 1999 року виявилось в чотири рази менше, тобто майже 2,5%. У червні 1994 року цілком довіряли Президентові Л.М. Кравчуку 4,5% респондентів.

Разом з тим упродовж 1994–1999 років у масовій свідомості помітно зміцніла думка щодо вирішальної ролі мафії, злочинного світу в державних справах (від 33% до 44%) і зростаючої ролі чиновництва (від 29% до 33%).

Водночас поглиблюється відчуття безсилля людей перед свавіллям влади: менш ніж 5% населення вважає за можливе протистояти утиску їх інтересів Урядом України і менше 10% —

**1. Українське суспільство 1994-1999 рр.:
перша спроба соціологічного вимірювання**

місцевими органами влади. У 1994 р. оптимістів стосовно цього було куди більше.

Незважаючи на передвиборчі обіцянки всіх 15 кандидатів у Президенти України, сьогодні три чверті населення не вірять, що ситуація в країні дійсно поліпшуватиметься. 1994 року зневірених було набагато менше — дві третини.

Чи прийдуть песимісти на вибори Президента України і кому віддадуть свої голоси — сказати важко. Але чекати відповіді на ці питання вже зовсім недовго.

Куди важливішим є те, чи вдасться претенденту, якого виборці оберуть Президентом України, повернути довіру більшості населення країни та заручитися активною підтримкою для втілення свого курсу реформ. Адже здавна відомо, що «ідея стає матеріальною силою лише тоді, коли вона опановує масами», тоді тільки, «коли маси йдуть на все свідомо».

УКРАЇНА ПРЯМУЄ ДО РИНКОВОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕМОКРАТІЇ: НЕ РОЗГУБИТИ Б ДОРОГОЮ НАРОД*

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України.

Після серпневого (1991 р.) фарсу з ДКНС (Москва – Форос, Крим) політичні лідери України, скориставшись безладністю та невизначеністю центральної московської влади, взяли курс на проголошення незалежності України.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України.

30 серпня 1991 р. ухвалено Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про заборону діяльності Компартії України». Головний опорний елемент політичної, економічної та ідеологічної влади, інтегруючий суспільство і відповідальний за стан справ у країні, за порядок у суспільстві, було зруйновано. Вагомість цього акту ще доведеться оцінити історикам, політикам і нащадкам.

Україна одразу залишилась без соціального суб'єкта, здатного взяти на себе як визначення вектора розвитку українського суспільства, так і відповідальність за стан в країні. Суспільство втратило і ціннісно-нормативні орієнтири, що об'єднують націю. Заперечення комуністичної ідеї та злам комуністичної ідеології означало, власне, й одночасне руйнування багатьох соціальних зв'язків, громадських відносин і державних інститутів.

У грудні 1991 р. у Біловезькій Пущі політичні керівники Білорусії, Російської Федерації та України ухвалюють документ про скасування СРСР. «Велика Батьківщина» перестала існувати. Україна опинилась наодинці у складному сучасному

---

* Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Колективна монографія / Під. ред. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 1999. – С.11-21.

геополітичному просторі. Рішення щодо створення аморфного СНД, яке нікого й ні до чого не зобов'язувало, не змінило стану справ. Проте вплив цього акта на «український шлях» не можна не зважати. «Залізна завіса», що тривалий час відділяла український народ від глобальних цивілізаційних і світогосподарських процесів, впала. Для українців, у яких тривалий час формували риси радянської людини, що поглиблювало комплекс їх «державної неповноцінності» (внаслідок нерівноправного становища в складі Австрії, Литви, Польщі, Росії), у край болісним виявився процес формування нової соціально-економічної та політичної системи.

Народ і його правляча еліта, що досі не мала соціально-культурної самоідентифікації у межах світового культурно-історичного процесу, були підкорені міфологемами про західну демократію. А «заморська культура масового споживання» просто-таки заповонила країну.

Українські націонал-патріоти не тільки не змогли запропонувати суспільству конструктивну програму будівництва майбутнього, а й виявилися творцями та популяризаторами нових міфів українського шляху, висловлених у гучних промовах та гаслах: «Україна — європейська держава», «Україна має увійти до сім'ї цивілізованих європейських країн» тощо. Зрештою нині частина населення живе ідеалами минулого, частина — майбутнім, до того ж чужим. І майже ніхто не живе в теперішньому часі, намагаючись поєднати досягнення людської цивілізації з національно-культурними традиціями життєдіяльності та менталітету народу України. За такої соціально-психологічної ситуації зароджувалась наша незалежність.

Сьогодні вже цілком очевидно, що без усвідомлення сучасних соціокультурних процесів політична еліта України не зуміє самостійно окреслити ймовірні шляхи виходу з кризи й сформулювати стратегічні завдання не лише виживання, а й розвитку країни, відповісти на питання, що турбують кожную людину: «Хто ми є й звідки ми? Чого хочемо й куди реально крокуємо? Як побудоване наше суспільство? Які соціальні групи і верстви складають його?»

З послабленням наприкінці 80-х років диктату моноідеології і впродовж восьми років незалежності зазначені питання

постійно перебували в центрі уваги вчених Інституту соціології Національної академії наук України. Усвідомлення набутих соціальних фактів, статистичних матеріалів, опанування досягнень вітчизняної та світової соціологічної думки саме й спонукали до створення цієї книжки. Аналіз і теоретичне узагальнення перших практичних кроків щодо розбудови України як суверенного демократичного суспільства має за мету дати неупереджену, обґрунтовану відповідь на загальні питання практики трансформації українського суспільства.

На тлі глобальних соціальних змін на межі тисячоліть не можна не помітити двох головних суперечливих тенденцій розвитку. Перша з них — інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя (економічної, політичної, духовної). Квінтесенцією цього процесу є перехід від монокапіталізму до мультинаціоналізму та прискорення планетарного охоплення світу транснаціональними корпораціями і банками. Друга тенденція — ствердження й зростання вагомості національних держав (США, Німеччини, Японії, Китаю, Південної Кореї тощо) у світовому співтоваристві. Чим повніше в стратегії розвитку зважають на соціокультурні особливості країни та специфіку її соціетальної психології, тим скоріше та чи інша нація впишеться в сучасні цивілізаційні процеси.

І справді, будь-які теорії мають обмежений характер: моделі розбудови, що принесли успіх в інший історичний час й у зовсім іншому культурному середовищі, не обов'язково ефективні в Україні.

Стратегія трансформації українського суспільства не може нехтувати новою макросоціологічною теорією «золотого мільярда». За останньою, квітуче життя на планеті можна забезпечити лише населенню прогресивних країн. Решта країн світу — це економічне і соціокультурне гетто, без рішучих спроб щодо підвищення рівня та якості життя, джерело дешевої сировини й робочої сили для країн «золотого мільярда». Ця теорія вже практично втілюється. В Україні купівельна спроможність населення нині становить 17% від європейської норми, тому чи реально за таких умов хоча б мріяти про вхід до «золотого мільярда», чи то до «Європейського дому». Якщо, звісно, не вдаватися до міфологем.

Українське суспільство — це передусім соціальні інститути (держава, власність, сім'я, церква тощо) та соціальна структура (політична, професійна, демографічна, етнічна тощо). Стан суспільства характеризують за його ідеалами, ціннісними орієнтаціями, інтересами, мотивацією поведінки, соціальною психікою, масовою свідомістю та соціальним самопочуттям. Від форми взаємодії цих характеристик залежить спрямованість і напруженість (конфліктність чи безконфліктність) соціальних процесів.

Цілеспрямованість реформ в Україні, як записано в усіх офіційних документах від моменту проголошення незалежності й зафіксовано Конституцією України, — це, по-перше, ринкові відносини в економіці на основі поєднання різних форм власності, зокрема й приватної, на засоби виробництва; по-друге, демократія в політичному, соціальному й духовному житті суспільства. В емпіричних соціологічних дослідженнях простежуються характер та спрямованість соціальних процесів в українському суспільстві.

Упродовж восьми років після здобуття незалежності країни традиційні їй соціальні інститути виявилися зруйнованими чи руйнуються, а нові (різноманітні форми власності, мова, традиції, організації та норми, що регулюють нові відносини) — досі не склалися як соціальні інститути, тобто не перетворилися на стабільні форми соціальної діяльності, відтворювані у часі та просторі. Жоден із соціальних інститутів суспільства (окрім, можливо, сім'ї) не відповідає ознакам інституту демократичного суспільства: стабільності форм, орієнтації на розв'язання головних соціальних проблем, культурній легітиматії.

Держава, що за умов монопартійної системи перетворилася, власне, на робочий виконавчий орган партійного апарату, у масовій свідомості завжди сприймалася як єдиний реально діючий соціальний інститут. За часів незалежності саме держава позбавила населення трудових заощаджень, зробила нормою невишлати пенсії та зарплатні. Люди, котрі прийшли до влади, здебільшого не обтяжені комплексом відповідальності перед народом і, за ледве помітним винятком, зосереджені на

особистому забезпеченні й улаштуванні власних справ. Влада фактично відмежувалася від народу, а народ — від влади.

Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України (1994–1998 рр.) засвідчують, що останніми роками спостерігається систематичне зростання рівня недовіри населення до всіх рівнів органів влади, а відсоток тих, хто цілком довіряє, невпинно наближається до нуля. Так, у 1998 р. (червневе опитування) цілком довіряли Президентові країни 2,7%, Верховній Раді та Уряду — 1,6% населення відповідно. Лише 6–7% опитуваних зазначили, що «радіше довіряють» цим суб'єктам влади.

Про поглиблення кризи традиційно могутнього соціального інституту — української сім'ї свідчить зростання ризику розлучень, бездітних сімей, зниження народжуваності та збільшення рівня смертності населення. За роки незалежності значно зменшилась середня тривалість життя населення України. 1991 р. кількість померлих уперше перевищила кількість народжених. Розпочався процес депопуляції. Крім того, несприятливо для України складаються еміграційні потоки, зростає кількість самогубств. За цим показником Україна у 1998 р. увійшла в першу десятку країн світу. Не може не турбувати суспільство від'їзд із країни значної кількості вчених, фахівців, висококваліфікованої робочої сили, молодих жінок.

Водночас не слід нехтувати тим, що українська сім'я за умов всебічної кризи залишається основним соціальним інститутом, що забезпечує виживання нації. Сім'я, власне, є головним суб'єктом створення, функціонування та розвитку так званої народної економіки: натуральне господарство, включаючи присадибні ділянки і дачі; дрібні приватні підприємства з приватною торгівлею; робота в близькому й далекому зарубіжжі. З огляду на те, що витрати населення майже вдвічі перевищують офіційні доходи, то звідси маємо висновок, що «сімейна економіка» забезпечує не менше половини доходів населення України.

Ключова роль у затвердженні ринкових відносин в економіці, звісно, належить трансформації відносин власності: формуванню поряд із державною різних форм приватної та колективної власності. Більша частина населення Украї-

ни, як підтверджують соціологічні дослідження, «приватизації навіть не помітила». Нові недержавні форми власності й досі не стали матеріальним підґрунтям життя переважної частини населення, а руйнування економіки, що триває вже 8 років, лише підтверджує, що стратегія приватизації, зокрема великих підприємств, вимагає суттєвого коригування. 1997 р. в Україні порівняно з 1990 р. валовий внутрішній продукт (ВВП) становив лише 31,3%, промислова продукція — 42,1%. Майже на половину скоротилося виробництво продуктів сільського господарства. Падіння рівня виробництва не вдалося подолати й 1998 р., адже тоді ВВП, за офіційними даними, знизився ще на 1,7 відсотка. Такого падіння виробництва за мирних умов та відсутності глобальних природних катастроф не мала жодна країна світу. До того ж посилення на спадщину тоталітарного минулого, підступи Москви, Заходу чи то МВФ населення вже не сприймає як серйозні. Відомо, що після Жовтневої революції 1917 р. й одразу після Громадянської війни та іноземної інтервенції (1917—1922 рр.), незважаючи на колосальну розруху, розкрадання країни та кадровий голод, вже 1926 р. (лише за 4—5 років!) було досягнуто обсягу виробництва 1913 р. (рік найвищого піднесення економіки Російської імперії). Після Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), яка винищила понад 30 млн. населення та майже чверть національного багатства країни, довоєнні обсяги промислового й сільськогосподарського виробництва було відновлено вже за три роки.

Тому ринкова риторика на восьмому році незалежності, не підсилена реальними змінами на краще, викликає дедалі більшу недовіру населення й пов'язується в масовій свідомості з новими міфами «про світле капіталістичне майбутнє». Не дивно, що в очах населення популярність курсу ринкових реформ останніми роками помітно знизилась. 1998 р. на його цілковиту підтримку висловилося лише 20% опитуваних (1994 р. їх було 30%). Проте невпинно більшає тих, хто вбачає врятування від розрухи економіки в поверненні її до стану, у якому вона перебувала напередодні перебудови. Таку позицію 1998 р. підтримало майже 40% громадян України

(1994 р. – 30%). Водночас не спостерігається помітне зростання кількості прихильників приватного підприємництва, знижується рівень підтримки населенням приватизації не лише землі та великих підприємств, а навіть малих.

Зміни, що відбуваються в соціальній структурі, також не сприяють розширенню соціальної бази ринкових реформ. Суспільство дедалі відчутніше розколюється на багатих (і дуже багатих) і бідних (і дуже бідних). Дуже багаті, зазвичай, не потрапляють до опитувань. Але якщо виходити з оцінок податкової інспекції України, їх у країні майже 150 тис. чоловік, тобто менш як 0,5% дорослого населення. Серед тих, хто потрапив до опитувальної вибірки, під час республіканських моніторингових опитувань 1994–1998 рр. до високозабезпечених відносять себе 0,5% респондентів.

За цей період кількість тих, хто відносить себе до бідних (незаможних), сягнула 68% (47% – 1994 р. і 60% – 1997 р.). Стрибок у бік зuboжіння особливо став помітний останнього року. Відповідно, на 10-рівневій шкалі матеріальної забезпеченості вже понад три чверті опитуваних розташовують свою сім'ю на чотирьох нижчих рівнях, а на чотирьох вищих – лише 1,2%.

Про небезпечне для демократичних трансформацій в Україні поглиблене розшарування суспільства на багатих і бідних свідчать і статистичні дані. За офіційною статистикою, прибутки «верхніх» 10% населення України перевищують прибутки «нижчих» 10% більш ніж у 12 разів. У найполярізованішій розвинутій капіталістичній країні – США це співвідношення становить 5,5:1. В інших західних країнах це співвідношення коливається в межах 2-3:1.

Дані багаторічних соціологічних досліджень, як і офіційні статистичні матеріали, дають підстави для висновку, що формування в Україні середнього класу як гаранту стабільності ринкових реформ і демократичних перетворень – справа дуже віддаленого майбутнього, якщо це взагалі можливо без серйозного коригування соціально-економічної політики держави. Вже тепер за показниками розмежування на бідних і багатих Україну можна віднести до країн третього світу:

чим бідніший народ — тим розкішніше живе вузька верства компрадорської буржуазії та владних чиновників. За деякими економічними показниками, цей висновок не далекий від істини: структура експорту (переважання необробленої продукції), зростання зовнішньої заборгованості, переважання на внутрішньому ринку споживання колоніальних товарів, підкореність національного уряду одному з різновидів розробленої для слаборозвинутих країн політики МВФ (лібералізація, приватизація і стабілізація через жорстке планування грошової бази) та обмеження функцій держави контролем за динамікою грошової маси, передусім шляхом обмеження і згортання соціальних програм.

Соціально-економічна ситуація в країні зумовлює процеси політичної структуризації суспільства, надає населенню змогу впливати на дії державної влади щодо проведення демократичних перетворень.

Політична структуризація суспільства, проведена «згори» шляхом створення численних політичних партій, здебільшого не має під собою соціальної бази. Лише 3–4 партії мають своїх прихильників у всіх областях України. А стабільну і навіть цілком визначену соціальну базу та підтримку мають лише комуністи та Рух. Та й самі політичні партії у переважній більшості — надто малочисленні. Разом вони охоплюють менш ніж 1% дорослого населення країни. Тривалий примусовий монопартизм, активне нав'язування різноманітних колективних форм життєдіяльності в суспільстві (починаючи від ясел, дитсадків, піонерських організацій тощо), мабуть, породили в населення стійке негативне ставлення будь-яких колективних форм: впродовж усього часу моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України (1994–1998 рр.) дають незмінний результат — понад 80% населення України не бере участі в жодній політичній або громадській організації. Тоді як, наприклад, у США дві третини громадян беруть участь в певній громадській організації.

Така суспільно-політична пасивність населення, безперечно, є вагомою перешкодою для формування громадянського суспільства в країні, не дає змоги громадськості реально контролювати дії державної влади, знесилоє народ перед свавіл-

лям влади. Отже, не випадково майже дві третини населення вважають, що не здатні нічого зробити, якщо центральна та місцева влада порушуватимуть їхні права та інтереси. І лише 5% стверджує протилежне.

Усі зміни в економіці, політиці, духовному житті так чи інакше відбиваються в свідомості об'єкта та суб'єкта цих змін – людини. Людина є свідком того, як сприймається ринкова і демократична трансформації в країні, а також як саме різні соціальні спільноти вбачають своє місце у перетвореннях, що відбуваються.

Це сприйняття і бачення того, що відбувається, багато в чому визначають психологічний стан, соціальні орієнтації і самопочуття населення і, зрештою, його реальну поведінку.

З утвердженням суверенітету України переважна більшість її громадян, незалежно від політичних прераференцій (ліві, праві, центристи), пов'язувала твердження законності, політичної стабільності, дотримання прав людини, зростання добробуту.

Коли ж реальність реформ не виправдала надій, ілюзії почали швидко розвіюватись. Люди відчули себе ошуканими, а ентузіазм і оптимізм змінилися недовірою до демократичних і ринкових механізмів як таких, що здатні поліпшити стан справ. І справді народна мудрість стверджує, що сім років для будь-яких справ – термін цілком достатній, щоб «не тільки відміряти, а й відрізати».

Дослідження переконують, що на восьмому році незалежності ентузіазм народу і надії його вичерпались. Негативізм став домінантою масової свідомості.

Розчарування населення в стані справ у країні виявляється у трьох емоційних характеристиках: незадоволеності, недовірі та невпевненості. Недовіра щодо будь-якої соціальної інформації створює вагомі перешкоди у консолідації суспільства. Навіть за умов відносних політичних свобод і плюралізму думок люди відчувають себе незахищеними перед свавіллям влади, звичайним бандитизмом і рекетом. Останніми роками простежується зростання впевненості людей у тому, що країною керує мафія, злочинний світ. Якщо у 1994 р. серед прихильників такої думки було 34% опитуваних, то 1998 р. –

2. Україна прямує до ринкового суспільства та демократії: не розгубити б дорогою народ

вже 43%. Майже 30% (друге місце) населення значну роль у керівництві Україною віддають працівникам держaparату («чиновники»). Останні ж у громадській думці також частіше асоціюються якщо не з мафією, то з корупцією чи то з компрадорською буржуазією.

Усе це посилює в суспільстві розчарування у самих демократичних механізмах і процедурах влади, а також зростання патерналістської психології. Як свідчать соціологічні дані, посилюються настрої на користь «сильних керівників», здатних зробити більше за всі закони і дискусії. Якщо 1994 р. такої думки дотримувалося 40% населення, то 1998 р. — 50%. Нині люди не довіряють ані владі, ані партіям, ані профспілкам, ані засобам масової інформації, ані церквам, вони покладаються лише на самих себе, сім'ю та родичів (майже 90%).

Водночас більшість громадян України дотримується думки, що приватизаційні реформи, шлях до ринкової економіки в змозі вивести Україну з кризи, вирішити її початкові проблеми. За різноманітним думок природно виникає питання: які з наведених та інших факторів мають суттєве значення для сукупної, узагальненої характеристики соціального та соціально-психологічного стану суспільства і чи можливий взагалі показник, який би викривав та вимірював сутність цього стану?

На думку вчених Інституту соціології Н.В. Паніної та Є.І. Головахи інтегральним показником, за допомогою якого викривається і вимірюється глибинна сутність соціального стану суспільства, є індекс соціального самопочуття людей.

«Перспектива виходу суспільства з соціальної кризи, — цілком обґрунтовано роблять висновок Є.І. Головаха і Н.В. Паніна, — зумовленої зламом сталої ціннісно-нормативної системи і переважно «сліпим» пошуком нових орієнтирів розвитку, багато в чому визначається соціальним самопочуттям різних категорій населення як показником ставлення людей до суспільної ситуації, що склалась, їхніх соціально-адаптивних ресурсів і готовності підтримувати певний курс розвитку соціально-економічних і політичних процесів або ж протидіяти цьому курсові, ЯКЩО він суперечить їхнім інтересам і призводить до послідовного погіршення основних

показників соціального самопочуття».¹ Читачі монографії матимуть змогу переконатись, які методичні переваги порівняно з іншими показниками має інтегральний індекс соціального розвитку. Адже за всією своєю «суб'єктивністю» він відбиває ті різноманітні об'єктивні, реальні процеси, які відбуваються на різних рівнях та в різних сферах суспільства і які мов би поглинаються єдиним чинником емоційно-оціночного сприйняття їх населенням.

Звичайно, не лише одні факти соціального самопочуття складають емпіричну базу дослідження. Остання широка за своїм предметним діапазоном та методикою збору й надбання соціологічної інформації. Кожен з авторів монографії мав справу зі «своїм колом» фактів, з притаманним йому баченням їх сутності. Та показово не те, що монографія зафіксувала множинність думок, ідеологічних настанов та методологічних підходів авторського колективу до аналізу емпіричних масивів, а те, що за всією цією строкатістю простежується єдине для всіх прагнення дотримуватись логіки фактів, логіки неминучих і невблаганних висновків незалежно від того, чи імпонують чи не імпонують вони бажанням і пристрастям дослідників. Читач матиме змогу переконатись, що прихильники ринкових реформ і демократії серед автори книги прагнуть стримувати свій оптимізм там, де він не має підстав, і критично ставитись до висвітлюваних подій, а супротивники суспільних перетворень, навпаки, прагнуть приборкати свій завзятий негативізм і віддати належне позитивним зрушенням в суспільстві. Напевне, в науковому середовищі так і повинно бути. І в цьому цінність монографії. Пропонована колективна монографія провідних учених Інституту соціології НАН України підготовлена за емпіричними матеріалами дослідницького проекту Інституту соціології НАН України «Українське суспільство на межі XXI століття». Проект здійснювався за участі фірми «Соціс-Геллап» і Фонду «Демократичні ініціативи» починаючи з 1994 р. Програма дослідження,

---

¹ Головаха Е.И., Панина Н.В. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1997.

що продовжується й зараз, передбачає щорічний моніторинг сучасного стану і перспектив розвитку українського суспільства, його соціальних інститутів і структур, економічних, політичних, національно-культурних характеристик, відображених у громадській думці, психологічному стані й соціальних орієнтаціях різних категорій населення України. Відповідальні виконавці й автори програми дослідження – доктор соціологічних наук Н.В. Паніна; доктор філософських наук Є.І. Головаха; учений секретар проекту – кандидат історичних наук А.Г. Стегній. Вибірку розроблено Н.В. Паніною і доктором соціологічних наук М.М. Чуриловим. Науковий керівник проекту – доктор економічних наук В. М. Ворона.

Фінансування емпіричної частини проекту 1994–1995 рр. здійснював Фонд «Демократичні ініціативи», 1996 р. – фірма «Соціс-Геллап», 1997 р. – обидві названі організації, 1998 р. до них приєдналося й Міністерство України у справах науки і технології.

Окрім названих моніторингових досліджень, у роботі використані також результати інших прикладних досліджень, виконаних науковцями Інституту соціології НАН України наприкінці 80-х – на початку 90-х років, та матеріали досліджень, що відбивають динаміку соціальних процесів в Україні від моменту проголошення її незалежності.

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ПОЧАТОК ПОЖВАВЛЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ, ДОМІНУВАННЯ НЕГАТИВІЗМУ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ*

Уперше з моменту проголошення незалежності України, у травні 1999 р. Держкомстатом України зафіксовано деяке зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) і промислового виробництва. Пожвавлення виробництва триває вже більше року. Однак передуючий цьому довготривалий глибокий спад економіки України і зубожіння переважної частини населення країни роблять обсяги зростання не такими значними, щоб це впливало на поліпшення соціального самопочуття населення.

Щоб ніхто не мав ілюзій щодо цього, наведемо розрахунки відомого українського економіста В.С. Будкина. Програма уряду В. Ющенка передбачає зростання ВВП у 2000 р. на 1–2%, у 2001 р. – на 4%, у 2002–2004 рр. – на 6,5%. Але навіть якщо найвищий показник приросту (6,5%) зберігатиметься на все подальше десятиліття, то у 2010 р. ВВП на душу населення становитиме лише близько 1120 дол., тобто дорівнюватиме сучасним показникам Румунії та Болгарії, або 10% ВВП на душу населення Іспанії, Греції, Португалії**.

Про глибину економічного занепаду України можна судити вже за даними офіційної статистики. Упродовж 1991–1999 рр. ВВП зменшився у 2,5 раза, інвестиції в основний капітал – у 6,5 раза, державний зовнішній борг на початок 2000 р. становив 12,4 млрд. доларів США, що в середньому припадає приблизно по 250 дол. на кожного громадянина України. А з тих 50% промислових та близько 20% сільськогосподарських під-

---

* Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. члена-кореспондента. В.М. Ворони, д-ра.філос.н. А.О. Ручки. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2000. – С.3–11.

** Див.: Економіка України. – 2000. – № 9. – С.87.

приємств, що продовжують працювати, виявляється, зазнають втрат. На 42% знизилась продуктивність праці, у тому числі в промисловості, — на 21%, у сільському господарстві — більш як удвічі. Усі ці роки продовжувала погіршуватися структура української економіки, все більш чітко набуваючи аграрно-сировинного характеру. У 1999 р. тенденція до скорочення частки в промисловому виробництві продукції машинобудування і будівельних матеріалів продовжувалась. Продукція машинобудування в структурі промислового виробництва становила у 1999 р. лише 13,8%, тоді як у 1990 р. — 30,7%. Частка легкої промисловості протягом цього періоду зменшилась у вісім разів. Водночас зросла і продовжує зростати частка найбільш енергомістких і екологічно шкідливих галузей — паливно-енергетичної, металургійної, хімічної. У 1999 р. вона досягла 59%, тоді як у 1990 р. становила 26,5%.

На тлі стійкої тенденції розрухи і деградації економіки відбувалось і масове зубожіння населення України. Навіть за офіційними даними, у період 1991–1999 рр. грошові доходи населення зменшились у 3,7 раза, а за купівельною спроможністю грошових прибутків населення, на що звернув увагу Президент України Л.Д. Кучма, у 2000 році країна опинилась на рівні 1993 р. Середньомісячна зарплата українця у травні 2000 р. була суттєво нижчою, ніж у її найближчих сусідів — Росії і Білорусі (39,75 і 68 дол. США відповідно).

З 1995 р. постійним явищем стала не виплата заробітної плати, стипендій і допомог, заборгованість із яких на початок 2000 р. становила 7,7 млрд. грн.

За повідомленням Держкомстату України, незважаючи на зниження загальної заборгованості із зарплати за перше півріччя 2000 р. на 0,5%, загальна сума не виплаченої заробітної плати на 10 липня 2000 р. дорівнювала фонду оплати, нарахованому всім працівникам більш ніж за два місяці. Своєчасно не отримують заробітної плати 8,3 млн. осіб (це більше однієї третини зайнятих у всіх сферах економічної діяльності), із яких 41,7% працюючих заробітна плата не виплачена за півроку, а то й більше. Сума боргу із заробітної плати на одного працівника складає у середньому 772 грн.

За роки незалежності Україна вперше зіткнулась ще й з таким новим негативним для суспільства соціальним явищем, як безробіття. На початок 2000 р. кількість офіційно зареєстрованих безробітних досягла 1,2 млн. осіб, що становить 4,4% населення працездатного віку.

Розвал матеріального виробництва, безробіття і зубожіння народу справили, безперечно, визначальний вплив на зменшення в Україні живої матерії (за висловлюванням В.І. Вернадського), як основного ресурсу і показника усталеного прогресивного розвитку суспільства. По-перше, це проявилось у перевищенні смертності над народжуваністю і як результат – зниження кількості населення країни. По-друге, у негативних міграційних процесах, що впливають як на зменшення кількості населення країни, так і на його структуру.

Процес депопуляції населення був відмічений демографами вже у 1991 р. А на 1 серпня 2000 р. населення України становило 49 736,6 тис. осіб, тобто зменшилось за останні 10 років більш ніж на 2 мільйони*.

За повідомленням Держкомстату України, лише за перше півріччя 2000 р. населення України зменшилось унаслідок природних процесів на 218,4 тис. осіб (народжуваність – 187,0, смертність – 405,4) і внаслідок міграцій – на 18,8 тис. осіб. Упродовж 1999 р. населення України зменшилось на 394,8 тис. За цей же рік із України емігрували 110,6 тис. осіб, в'їхали до країни – 65,8 тис.

Особливо негативною для економічного розвитку країни, як свідчать демографічні дані, є висока питома вага (до 25%) серед померлих людей працездатного віку. При цьому смертність чоловіків працездатного віку зростає за роки незалежності у 8 разів. За цим показником Україна вийшла на перше місце у світі. А за кількістю самогубств (до 15 тис.) Україна увійшла до першої десятки країн світу.

У міграційних процесах не може не турбувати відтік за кордон учених, спеціалістів, кваліфікованих працівників, молодих жінок.

---

* Лише від туберкульозу в країні щороку вмирає від 7,5 до 10 тис. осіб. За роки незалежності захворюваність на туберкульоз зростає на 70%, а смертність – у 2,5 рази.

І статистика, і результати соціологічних досліджень дають підстави для висновку про те, що найважливішою загрозою національній безпеці України, її відродженню і подальшому розвитку, є *виснаження людського потенціалу* — основного чинника стабільності життя як такого, джерела і суб'єкта розвитку суспільства і держави. Виснаження фізичного, психологічного і духовного.

Якщо не зупинити сформовану за роки незалежності тенденцію до зменшення кількості населення і тривалості життя, смертність працездатного населення, то неважко й прогнозувати, що станеться з Україною вже при житті нинішнього покоління.

Не менш руйнівною для суспільства є *втрата життєвих ідеалів*. У січні 2000 р. майже половина населення України вказала на *відсутність у суспільстві політичних ідеалів*, які заслуговують підтримки (зростання порівняно з 1995 р. на 8%), а близько 40% респондентів вказують на *відсутність норм і цінностей, які об'єднують людей у державі і суспільстві* (зростання порівняно з 1995 р. приблизно на 7%). У 2000 р. до 20% зменшилась кількість прихильників комуністичних і соціалістичних ідей (при 28% — у 1998 р. і 27% — у 1999 р.), хоча і лишається їх набагато більше, ніж було у 1995 і особливо у 1992 р. (9 і 3 % відповідно). При цьому 56% респондентів не підтримують ніяких ідейно-політичних течій, не розуміються в них, або ще не визначили своєї позиції. І лише по 5–8% населення протягом усіх років незалежності незмінно відмічають близькість їм соціал-демократичних чи націонал-демократичних ідей.

Домінантною масовою свідомістю усіх дев'яти років незалежності лишається *негативізм*, який характеризується трьома чіткими емоційно-оціночними «не»: недовіра, незадоволеність, невіра у майбутнє. Причому якщо (два місяці по тому після повторних виборів Президента Л.Д. Кучми) негативізм дещо знизився порівняно з 1998 і 1999 рр., то, порівнюючи з 1995 р. (рік по тому після перших виборів Президента України Л.Д. Кучми), соціально-психологічна ситуація в країні є більш складною. Так, у січні 2000 р. людей, які довіряють Президентові Л.Д. Кучмі, стало удвічі більше, ніж було у 1999 р. (27 і 13 % відповідно), хоча у 1995 р. кількість прихильників

Л.Д. Кучми становила третину населення країни. За довіру Уряду України у січні 2000 р. висловились 14% населення (при 10% – у 1999 р.), а у 1995 р. – 16%. Порівнянно з 1995 р. децю зменшилась (на початку 2000 р.) і довіра населення Верховній Раді України (10 і 7 % відповідно).

Сьогодні, як і раніше, приблизно 80% населення не бачить в Україні політичних лідерів чи партій, які здатні ефективно керувати країною і яким можна довірити владу. Не випадково, незважаючи на наявність сьогодні в Україні понад ста політичних партій, їх членами є менше одного відсотка дорослого населення країни.

Сьогодні 70% населення України незадоволені своїм становищем у суспільстві. Це хоча й менше, ніж у 1998 і 1999 рр. (78 і 73 % відповідно), та все ж суттєво більше, ніж було у 1995 р. (63%). За останні два роки децю зменшилась кількість незадоволених своїм життям у цілому, але сьогодні вона все-таки більша, ніж була у 1995 р. (61 і 58 % відповідно). Людей, повністю задоволених своїм життям, на початок 2000 р. в Україні було менше 2% (у 1995 р. – 3%).

У 2000 р. порівняно з попереднім роком стало приблизно удвічі більше людей, упевнених у тому, що протягом найближчого року життя в країні більш-менш налагодиться (19 і 11 % відповідно), але, як і раніше, більше половини населення дотримується думки, що найближчим часом ніякого поліпшення життя не відбудеться. Як і всі попередні роки незалежності, більша половина населення України не має можливості придбання необхідних продуктів харчування, люди відчувають нестачу медичної допомоги, підходящої роботи і можливості підробляти, незахищеність від злочинності. 70% населення не бачать керівників, здатних керувати державою. І не вірять, що ситуація в країні поліпшуватиметься. Половина населення вважає, що терпіти таке злиденне становище вже неможливо.

Понад 70% населення України живе у стані страху. Причому у 2000 р. страхи помітно посилулись не лише порівняно з 1992 р., а й порівняно з 1999 р. Найбільше людей лякає безробіття (86%), стрімке зростання цін (77%), можливість голоду (72%), зростання злочинності (71%). Понад 40% населення

лякає холод у житлі, у 1992 р. таких було 20%. Три чверті населення тривожить відсутність стабільності у державі. Сьогодні в Україні не відчуває ніяких страхів (нічого не лякає) менше одного відсотка населення.

На посилення негативізму масової свідомості не могли не вплинути і факти невиконання державними органами влади і управління законів, які приймаються Верховною Радою, та указів Президента України, крадіжок та брехні у верхніх ешелонах державної влади, які навіть були офіційно визнані за останній рік. Це відмивання колишнім Прем'єр-міністром України П.І. Лазаренком сотень мільйонів американських доларів, що підтвердили швейцарські і американські судові органи; це і крадіжка Україною російського газу на сотні мільйонів доларів, що підтвердили Президент України і віце-прем'єр; це обвинувачення України в обмані Міжнародного валютного фонду щодо розміру золотовалютних резервів та нецільового використання кредитів; це і обвинувачення прокуратурою деяких народних депутатів України у викраденні мільйонів доларів; це і обвинувачення віце-прем'єром деяких народних депутатів України у привласненні щомісяця десятків мільйонів доларів через системи обленерго; це і тіньова економічна діяльність, яка перевершує офіційну і справитися з якою не може ні прокуратура, ні Державна податкова адміністрація, ні Кабінет Міністрів.

Усі ці та інші численні факти корупції і розкрадання, які стали відомими та публічно засвідченими, зумовлюють у суспільстві песимізм, паралізують волю людей, невіру у власні сили і здатність переломити ситуацію, змінити хід справ у країні на краще.

На початку 2000 р. майже утричі порівняно з 1995 р. зменшилась кількість респондентів, що оцінюють свої сімейні матеріальні умови як середні (16 і 45 % відповідно), причому 70% респондентів відмітили погіршення матеріальних умов життя сім'ї за останній рік. Водночас сьогодні лише 4% населення вважає, що зможе що-небудь зробити на випадок тиску Уряду України на їхніх інтереси. Протистояти ж обмеженню їх прав і інтересів місцевими органами влади вважають за можливе лише 7% населення. У 1995 р. було значно більше людей,

упевнених у можливості захистити свої інтереси від свавілля влади. Майже 90% респондентів вважають, що держава не приділяє належної уваги їх захистові від зниження життєвого рівня. У 1995 р. такої думки дотримувалися близько 80% респондентів. Люди вважають, що держава дедалі більше відмежовується від народу.

Протягом останніх двох років помітно знизився протестний потенціал, готовність людей активно обстоювати свої права і захищати життєві інтереси. Лише близько чверті респондентів вважають за можливе масові виступи населення на захист своїх прав, проти погіршення життєвого рівня, а також участь у пікетуваннях та демонстраціях. У 1998 р. за такі дії висловились більше однієї третини населення.

За активні форми протесту проти погіршення життєвих умов сьогодні висловились приблизно 30% населення, хоча два роки по тому таких було майже 40%. В той же час, протестний потенціал на початку 2000 р. був все ще помітно вищим, ніж у 1995 р.

Водночас домінування негативізму в масовій свідомості та громадській думці українського суспільства практично протягом усіх перших дев'яти років незалежності, не виключає одночасного зародження соціальних тенденцій, які свідчать про якісні зміни соціуму, що створюють, якщо не основи, то сприятливі передумови формування в Україні демократичного, відкритого громадянського суспільства.

Дані загальнонаціонального соціологічного моніторингу (1992–2000 рр.), які публікуються у цій роботі, дають можливість професійним соціологам, політологам, економістам і політикам, які володіють різними соціологічними і статистичними методами аналізу, виявити ці позитивні тенденції у розвитку суспільства та звернути тим самим увагу органів державної влади і управління, лідерів політичних партій і громадських організацій на ключові ланцюжки, беручись за які, можна швидше вивести суспільство із зтяжненого всеохоплюючого кризового стану, дати людям надію на відродження країни.

Підкреслимо ще раз, що йдеться про аналіз і використання даних моніторингу професійно підготовленими людьми, а

не тими, хто діє за принципом, «що бачу, те й співаю», навіть якщо при цьому керуватися добрими намірами. Куди ведуть добрі наміри, які не підкріплені професіоналізмом, добре відомо із нашої особистої історії, включаючи найсучаснішу.

Багато позитивних моментів нашого розвитку за роки незалежності розкриваються вже у перших коментарях моніторингових досліджень ученими Інституту соціології НАН України.

Відмітимо лише деякі з них. По-перше, багаторічні дослідження соціологів підтверджують поступове утвердження **свободи** як форми життя та способу життєдіяльності українського суспільства. Свобода вибору стає нормою мислення і поведінки громадян України в усіх сферах життя: економічній, політичній, духовно-моральній.

По-друге, дані моніторингу говорять про постійне зростання частини суспільства, яка звільнена від **патерналізму**. Масова свідомість поступово вивільняється від екстернального пояснення злиденного стану переважної частини населення України. Поступово приходить усвідомлення, що доля кожної людини, залежить передусім від неї самої.

По-третє, у соціальній структурі суспільства, незважаючи на пануючі песимізм і апатію, формуються активні групи, які об'єктивно перетворюються на притягальні суб'єкти розвитку економічного, політичного і духовного життя суспільства. Багатовимірний аналіз даних моніторингу дає можливість виявити ці соціальні групи, побачити їх соціальну базу і цілеспрямовано діяти, прискорюючи прогрес суспільства.

По-четверте, у роки незалежності розпочалось поки що мало помітне, але вже зафіксоване соціологічними методами, подолання традиційного українського індивідуалізму: «моя хата з краю». Починається усвідомлення того, що досягти успіху як у політиці, так і в економіці неможливо без групових дій. Виникає формування якщо не ідейного, то «ділового колективізму і відповідальності», без чого неможливе громадянське суспільство.

І, по-п'яте, зростає кількість прихильників підприємницької діяльності і приватної власності як «природних і вічних умов» життя людського суспільства.

Перелік позитивних моментів у соціально-економічному, політичному і духовному житті українського суспільства, які розкриваються соціологічним моніторингом, можна продовжувати. Але зацікавлений читач сам знайде їх у коментарях вчених, а фахівець (соціолог, політолог, економіст, політик, журналіст), який володіє різними методами аналізу соціологічної інформації, зможе ще й перевірити висновки, які є у коментарях, розрахунками, підтвердити чи спростувати свої індивідуальні гіпотези.

Звичайно ж, з точністю виміряти життя суспільства неможливо. Але для забезпечення стабільного прогресивного розвитку суспільства не досить керуватися лише почуттями та інтуїцією, сумом чи radoщами, оптимізмом чи песимізмом. Треба навчитися, окрім усього цього, ще й багато чого іншого, у соціальній і морально-духовній сфері життя, вимірювати. Загальнонаціональний соціологічний моніторинг 1992–2000 рр., який реалізовано Інститутом соціології НАН України, – це перші кроки у цьому напрямі.

Публікація результатів соціологічного моніторингу має за мету забезпечити органи влади й управління, лідерів політичних партій, профспілок і громадських організацій науково обґрунтованою інформацією про стан і тенденції розвитку українського суспільства. При цьому йдеться передусім про систему вірогідних кількісних вимірювань соціального розвитку, показників та індикаторів, які дають можливість досить адекватно вимірювати і відображати життя суспільства, ставити діагноз і розробляти стратегію розвитку, яка враховує інтереси й розстановку основних політичних та соціальних сил, можливості державних, політичних і соціальних інститутів та організацій, що діють у країні на сучасному етапі історичного розвитку.

Соціологічні виміри суттєво доповнюють уявлення про суспільство, фіксоване статистичною системою національних показників. По-перше, думки і почуття людей, їх radoщі і тривоги, турботи і сподівання, ідеали, цінності, інтереси, якими різні соціальні спільноти керуються у своїх діях, не реєструються статистично і безпосередньо їх кількісне вираження під

силу лише соціології. Соціальне ж самопочуття людей залежить не лише від рівня їх матеріального добробуту. Відомо, що «багаті теж плачуть». Реальна поведінка людини багато у чому зумовлена її суб'єктивним сприйняттям свого стану, процесів, які відбуваються в суспільстві. По-друге, соціологічні показники в суб'єктивному сприйнятті населенням реальних життєвих процесів дають можливість відобразити вплив на життя суспільства і мотивацію дій людей не тільки офіційної, а й тіньової економічної діяльності, що далеко не завжди під силу статистичним методам.

Учені Інституту продовжують розвивати систему соціологічних показників стану і динаміки суспільства, які взято за основу загальнонаціонального моніторингу. На основі окремих індикаторів соціальних відображень відбувається пошук і конструювання інтегральних показників. Із 1995 р. дані моніторингу дають можливість розраховувати інтегральний індекс соціального самопочуття різних категорій населення як показник ставлення людей до ситуації, що склалася в суспільстві, їх соціально-адаптаційні ресурси і готовність підтримувати певний політичний і соціально-економічний курс розвитку країни, чи протидіяти йому. Обґрунтування суті цього інтегрального показника, його конструювання і методика розрахунку зроблені соціологами Інституту соціології НАН України Н.В. Паніною і Є.І. Головахою. В Інституті розроблений, апробований і буде реалізований у подальших моніторингових дослідженнях індекс соціальної напруженості. Триває пошук і більш адекватних кількісних вимірів ідеалів, ціннісних орієнтацій населення, духовності нації.

ДЕСЯТЬ РОКІВ ПОТОМУ: ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ І ЧАС БУДУВАТИ*

*«Ах! Будешь с нас купцов, кадетов,
Мещан, чиновников, дворян,
Довольно даже нам поэтов,
Но нужно, нужно нам граждан!
Но где ж они? Кто не сенатор,
Не сочинитель, не герой,
Не предводитель, не плантатор,
Кто гражданин страны родной?
Где ты? Откликнись! Нет ответа»*

А.Н. Некрасов

Дати однозначну оцінку пройденого Україною десятилітнього шляху навряд чи можливо. Однозначна оцінка в цьому разі була б і однобічною, і непереконливою.

Це тим правильніше, бо йдеться не так про перше десятиліття становлення самостійної і незалежної держави, як про розбудову суспільства на принципово нових політичних, економічних, соціальних і духовних засадах. Змінюється не тільки матеріальна організація, а й спосіб мислення цілого народу.

Безперечним позитивним наслідком пройденого шляху є збереження політичної незалежності України. Незалежності, про яку мріяли й якої прагнули численні генерації української інтелігенції, і яка, прийшла несподівано у серпні 1991 р. внаслідок краху московського ДКНС. Адже тільки 17 березня 1991 р. на загальносоюзному референдумі на користь збереження оновленої радянської федерації висловилися 70,2% з-поміж

---

* Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. д.екоп.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2001. – С.3–18.

31,5 млн. громадян, які брали участь у голосуванні (83,5% загальної кількості внесених до списків).

Зрештою при владі в Україні здебільшого опинилися люди, не підготовлені до управління державою, без практичного досвіду керування країною. І це не провина нової політичної еліти. Але це багато в чому стало лихом для народу України.

З огляду на ці обставини, створення внаслідок першого десятиліття самостійного розвитку країни незалежної держави з усіма її інституціями, кордонами й національною символікою — беззаперечне досягнення.

Цього, на жаль, не можна сказати про формування в Україні демократичного, відкритого громадянського суспільства. Руйнівні процеси тут вочевидь переважали над розбудовчими.

Ради як форма реалізації влади народу, проголошеної політичною основою суспільства, практично втратили свою вирішальну роль у владних структурах. Залишається відкритим питання й про структуротвірний елемент, або ядро політичної системи суспільства. Понад 110 політичних партій, що претендують на цю роль, лише обтяжують ситуацію. До того самого призводить і постійне перетягування політичного канату між Президентом країни, його Адміністрацією та Верховною Радою України.

За десять років незалежності майже скасовано державну й колгоспно-кооперативну форми власності, що становили економічне підґрунтя суспільства. Недержавний сектор економіки охоплює нині 76% промислового виробництва, 99,5% аграрного сектора і близько 100% будівництва, 90% банківського капіталу, 95% сільськогосподарських угідь, понад 50% житлового фонду*.

Водночас приватна власність, що запанувала, у своїй переважній частині акціонерна, виявилася неперсоніфікованою, тобто без реального відповідального власника, і малоефективною. Натомість приватна власність дрібних товаровиробників, хочайперсоніфікована, але в реальній економіці (матеріальному виробництві) відіграє вельми несуттєву роль, переважаючи лише в торгівлі, громадському харчуванні та сфері послуг.

---

* Див.: Гальчинский А. Зеркало недели. — 2001. — № 22.

У 2000 р. 62% усіх приватизованих підприємств, як відзначив Президент України, працювали зі збитками*.

За дев'ять років незалежності (1991–1999) валовий внутрішній продукт (ВВП) країни скоротився у 2,5 раза, обсяг промислової і сільськогосподарської продукції — приблизно вдвічі, грошові доходи населення зменшилися в 3,7 раза, інвестиції в основний капітал — у 4,5 раза**. При цьому населення України скоротилося на 5%. Це — своєрідний світовий рекорд падіння виробництва і зменшення населення за умов мирного часу. Навіть рекордний за десять років незалежності у 2000 р. урожай зерна відповідає середньому показнику 15–20-річної давнини (1981–1985 рр.) і на 10 млн. тонн нижчий за середній показник п'ятирічки, що передувала незалежності (1986–1990 рр.).

Внаслідок ліквідації, ба й власне розкрадання державної власності, та руйнації економіки були практично декласовані робітничий клас і колгоспне селянство, які становили соціальне підґрунтя колишнього (соціалістичного) суспільства і головну опору державної влади. Нова влада не має соціального опертя. А от про формування «середнього класу» або суспільства «двох третин» при середньодушовому місячному доході в Україні 150 гривень (при менш як 75 доларів США, за оцінками ООН, країну вважають бідною), коли 1–2% найзаможніших одержують 20–25% усіх доходів, а розрив між бідними й багатими постійно збільшується, говорити можна лише у надто віддаленій перспективі. Однак для виправлення ситуації на краще влада потребує довіри й підтримки населення вже сьогодні.

Отже, нині Україна має незалежну державу, жодна владна інституція якої не користується довірою та підтримкою народу. Водночас населення України поки що не має стабільної політичної, економічної та соціальної основи для формування громадянського суспільства. А держава як одна з найважливіших інституцій суспільства практично не зацікавлена в його (суспільства) демократичній структуризації.

Не сприяє, м'яко кажучи, перетворенню населення на цивілізоване, демократичне громадянське суспільство духовне

---

* Див.: Урядовий кур'єр. — 2001. — 31 березня.

** Див.: Урядовий кур'єр. — 2001. — 25 травня.

протиборство різних українських релігійних конфесій, ідеологічне протистояння численних політичних партій, незважені, ба й навіть провокаційні, ідеї, що їх час від часу підкидають населенню національно обтяжені політики. Взаємну підозрілість у суспільстві й невпинне відчуження народу від влади поглиблює збереження розбіжностей між тим, що «народ бачить на екрані», й тим, «що має в кишнях», розбіжність між словом і ділом, яка виявляється на всіх рівнях влади.

Історичний досвід свідчить, що конче необхідною передумовою формування політичної нації, становлення громадянського суспільства й утвердження незалежної держави, її життєздатності є наявність освіченої еліти, наділеної безкорисливим патріотизмом і самовіддачею. Як відомо, Київська Русь загинула саме через егоїзм і «шкурні інтереси» правлячої еліти, нездатної на самопожертву заради безкорисливого патріотизму. «Можновладцям... не вистачило ані розуму, ані совісті... покласти край розоренню країни й захопленню ласих шматків, викликаючи у решти людей небезпечне незадоволення... Вони правили й витрачали, й гризлися між собою, й були такі сліпі, що до останньої миті не бачили катастрофи, яка насувалася. І потім... комуністи». Це сказано, ясна річ, не про Київську Русь і не про незалежну Україну. Таким чином визначав причину падіння царського режиму в Росії відомий англійський романіст Герберт Уеллс восени 1920 р., після відвідин Петрограда й Москви.

Але цей історичний урок варто засвоїти всім, хто не бажає повторення історії, нехай навіть в іншому місці й в іншій країні. Якою мірою є актуальним цей урок для політичної еліти нинішньої України – читач має усвідомити сам.

Характерним для України став негативізм як домінанта масової свідомості та доволі низьке соціальне самопочуття населення впродовж усіх десяти років незалежності. Відсутність відчутних успіхів у формуванні громадянського суспільства в Україні та консолідованої української політичної нації як його складової перетворилося сьогодні на головну перешкоду на шляху економічного відродження країни.

Відомо, що необхідною умовою прискореного економічного зростання є оновлення основного капіталу. А це є немож-

ливим без багаторазового збільшення інвестицій в економіку України. На жаль, за роки незалежності капітальні вкладення суттєво скоротилися й становили у 2000 р. 24,5% рівня 1900 р. Інвестиції у промисловість становили лише 30,1%, у сільське господарство — 4,3, у будівництво — 19,7%. При цьому частка інвестицій у ВВП скоротилася з 18,6% у 1990 р. до 11,1% у 2000 р. І це — за зменшення самого обсягу ВВП у 2,5 раза. Зрештою ВВП, спрямований на розвиток житлового й соціально-культурного будівництва, зменшився у 5,7 раза, а на особисте споживання населення — майже вдвічі.

Водночас приватні інвестиції як внутрішні, так і іноземні багато в чому залежать від довіри державній владі, політичній і законодавчій стабільності в країні. Нині частка приватних інвестицій (внутрішніх і зовнішніх) в Україні не перевищує 20% від ВВП, тоді як в Угорщині, Польщі й Росії — 70–80%. За десять років незалежності прямі інвестиції в економіку України ледь сягнули 4 млрд. доларів США. Іноземні інвестиції в українську економіку залишаються одними з найнижчих, дорівнюючи в розрахунку на душу населення лише 73 долари. У Польщі, приміром, вони становлять 625, у Швеції — 6250 доларів. При цьому, згідно з оцінками з України впродовж цих років вивезено майже 40 млрд. доларів, тобто в десять разів більше. Заощадження населення у 2000 р. складають лише 6,6 млрд. гривень (по 3,3 у національній та іноземній валюті) при 84,9 млрд. карбованців у 1990 р.

Коли йдеться про такий ключовий чинник усталеного економічного розвитку, як нарощування й реалізація інвестиційного потенціалу, не можна не зважати на рівень спрацьованості основного капіталу української економіки (47,6% у 2000 р. порівняно із 42,6 у 1990 р.; промисловості 50,1% і 49,7% відповідно), що породжує небезпеку декапіталізації, тобто мінусових величин чистих інвестицій. Якщо 1990 р. цей показник становив 0,5% від ВВП, то у 2000 р. — понад 2%. На це звернув увагу Президент України у березні 2001 р.

У 2000 р., уперше за десять останніх років, ВВП в Україні збільшився на 6%, проте й цей показник виявився нижчим за середній по СНД (7,3%).

Падіння матеріального виробництва за дев'ять років незалежності було таким глибоким, що за збереження нинішніх обсягів інвестицій для оновлення економіки й досягнення обсягів виробництва 1991 р. знадобиться не одне десятиліття. Так, за оцінками українських економістів, лише за 10-відсоткових темпів щорічного зростання ВВП Україна могла б досягти рівня виробництва 1991 р. у 2009 р. За більш можливих 6% для цього знадобиться 14 років, за 5% — 18 років. Тобто, якщо темп не подвоїти, лише чверть віку згодом після здобуття незалежності Україна зможе повернутися до того рівня виробництва, з якого починалась незалежність.

Що ж до досягнення світового рівня ВВП на душу населення, тут навіть найоптимістичніші прогнози не сповнюють оптимізмом. Зокрема, за оцінками експертів «Робочої групи з залучення іноземного приватного капіталу в Україну» (IPCTF), тільки в разі щорічних 6,4 млрд. доларів прямих інвестицій (за 4 млрд. доларів упродовж десяти попередніх років) Україна буде спроможна досягти рівня країн Східної Європи. Щоправда, лишень таких, як Польща й Угорщина, та й то років через десять. Стосовно світових лідерів, то в разі щорічного зростання середньодушових доходів в Україні на 5% (у Великій Британії та США вони становлять 2%) для досягнення їх рівня Україні знадобиться від 70 до 85 років відповідно. В разі збільшення темпів зростання цих країн бодай на один відсоток пункт «вирівнювання» доходів подовжується майже на 50 років. У 1999 р. ВВП на душу населення (при визначенні курсу валют за співвідношенням цін на «споживчий кошик» з кількох сотень товарів та послуг) у 15 країнах Євросоюзу становив 22 204 долари. Це у 6,42 раза вище, ніж в Україні. Пояснюючи значення відмінностей за допомогою спортивних досягнень, відомий український економіст О. Ревенко зазначає, що «з такими досягненнями, мабуть, годі сподіватися не тільки на участь в Олімпійських, а й навіть у Параолімпійських іграх...».

Звісно, навряд чи статистика повністю враховує доходи від тіньової діяльності. Адже, за різними оцінками, майже половина економіки України перебуває «в тіні». Водночас тіньова

економіка лише поглиблює розрив між бідними й багатими, загострюючи соціальну напруженість, і не справляє вагомого впливу на рівень доходів переважної більшості населення. Так, за даними доктора економічних наук Е. Лібанової, якщо серед 10% найбідніших громадян України незареєстровані доходи складають дві гривні на місяць на одну особу, то серед 10% найбільш заможних — 155 грн.

Збереження досягнутих у 2000 р. темпів зростання виробництва, а тим паче їх істотне нарощування (що конче необхідне за умов наздоганяючого розвитку) й перетворення на установлену тенденцію визначається не тільки обсягами інвестицій в економіку України, а й становищем другої об'єктивної складової економічного зростання — трудовим потенціалом країни, безпосереднім творцем і носієм основного виробничого ресурсу постіндустріальної економіки — знань та інформації.

І тут ми маємо справу з серйозними проблемами, розв'язання яких знову ж таки, — передусім у соціально-політичній і соціально-психологічній площині. По-перше, не можна не помічати загрозливої тенденції до скорочення загальної кількості населення країни, що сягнула майже трьох мільйонів осіб упродовж останніх дев'яти років. Як за рахунок дворазового перевищення смертності над народжуваністю, за скорочення народжуваності й збільшення смертності населення, так і, починаючи з 1994 р., за рахунок перевищення еміграції над імміграцією. Згідно з даними «Доповіді про розвиток людини за 2001 рік», підготовленої Програмою розвитку ООН (ПРООН), населення України у 2015 році має скоротитися до 43,3 млн. осіб. І це ще далеко не найпесимістичніший прогноз. Найпесимістичніший, за даними науковців Ради з вивчення виробничих сил України НАНУ, — до 10 млн. у 2075 р. Водночас експерти вважають, що підґрунтя прискореного економічного розвитку у ХХІ ст. становитиме саме демографічний чинник.

Якщо у 2000 р. загальна смертність в Україні перевищила народжуваність удвічі, то показник смертності людей працездатного віку сьогодні у вісім разів вищий порівняно з 1990 р., а його частка в загальній смертності перетнула позначку 24%. За роки незалежності значно погіршився стан

здоров'я населення. У 1999 р., як впливає зі звернення Президента країни до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 р.», інваліди й особи, що перебувають на диспансерному обліку, становили 53,4% населення (у 1990 р. таких було 37,4%). Збільшення впродовж десяти років сягнуло 16%. За таких темпів десять років потому в країні не залишиться здорових людей працездатного віку. Питома вага пенсіонерів у загальній кількості населення зростає з 25,3% у 1991 р. до 29,4% у 2000 р., а їх кількість сягнула 14 млн. 530 тис. осіб.

Населення страждає від епідемій туберкульозу (смертність подвоїлася), СНІДу, стрімкого зростання інсультів серед осіб працездатного віку (на 75% упродовж останніх п'яти років). Водночас медична допомога стає дедалі менш доступною. За даними обстеження Держкомстату України, 9 тис. домогосподарств, з-поміж тих, хто останні 12 місяців лікувався в лікарнях, майже всі приносили туди свої медикаменти, 62% забезпечували себе білизною, 82,3% — харчуванням і лише один пацієнт з-поміж 30 не брав нічого з переліченого. Понад чверть домогосподарств, що потребують медичного обслуговування, й більш як третина родин, яким були необхідні ліки, не змогли скористатися ними через високу ціну.

Поряд із інвестуванням і трудовим потенціалом, роль одного з провідних ресурсів усталеного зростання економіки в Україні починають відігравати знання та інформація. Різне скорочення на цьому тлі таких носіїв знань та інформації, як книжки, часописи газети не може не турбувати суспільство, і з часом може стати, якщо ще не стало, суттєвою перешкодою для розвитку економіки країни. З 1990 до 1999 рік щорічний наклад книжок в Україні скоротився майже у вісім разів, часописів — у 4,2 раза, газет — в 1,6 раза.

Утім статистична оцінка об'єктивних чинників економічного зростання дає повного уявлення про стан справ у країні, а головне — не вияскравлює потенціал і можливості суспільства ані для нарощення матеріальних чинників виробництва, ані для їх ефективного застосування з метою забезпечення необхідних і стійких темпів зростання.

Цим насамперед і пояснюється нагальна потреба доповнення «статистичної картини» життя суспільства «картиною соціологічною».

Мета соціологічного моніторингу практично всього першого десятиліття незалежності України — надати об'єктивну характеристику життя суспільства на підставі суб'єктивних оцінок населення країни й за допомогою аналізу емпіричного матеріалу багаторічного дослідження виокремити політичні, соціально-психологічні та соціальні чинники подолання всеохоплюючої кризи суспільства й досягнення усталеного розвитку країни.

При розробленні й реалізації великомасштабного проекту «Українське суспільство на порозі XXI століття» довелося й доводиться долати труднощі теоретико-методологічного, методико-інструментального, організаційного й фінансового характеру. І лише за десять років після початку розроблення проекту Указ Президента України «Про державну підтримку розвитку соціологічної науки в Україні» сповнює надією на усвідомлення владою й суспільством того, що майбутнє України залежить сьогодні передусім від соціально-політичної, соціально-психологічної, культурологічної, духовної і соціальної складових розвитку країни. Утім це не виключає, з огляду на морально-політичний клімат в Україні, або, точніше, аморальний, застосування Указу, що має на меті використання досягнень і можливостей соціологічної науки для прогресу країни, для перекачування бюджетних коштів у структури, що працюють в інтересах тих чи інших політичних партій або олігархічних кланів під час парламентських та президентських виборів. Нові політичні реалії засвідчують, що в Україні нагромаджено багатий досвід саме такої реалізації добрих намірів.

Про нагальну потребу застосування соціологічної інформації та соціологічних методів дослідження в об'єктивному оцінюванні стану суспільства і його перспектив свідчить також досвід розроблення й застосування узагальнюючих інтегральних індексів і оцінок різними міжнародними організаціями.

Не викликає жодних сумнівів, що *розбурханий стан українського суспільства*, його нестабільність вимагають виваженого

ставлення до використання цих показників у порівняльних міжнародних оцінках стану справ в Україні. Інститут соціології НАН України здійснює роботу як з адаптації цих індексів, так і з удосконалення показників моніторингу, методології та методики його проведення.

От який вигляд має Україна сьогодні в індексах і показниках різних міжнародних організацій. Можна їй треба сперечатися й обговорювати ці оцінки, але зважати на них при визначенні місця України у системі міжнародних координат, а також при розробленні стратегії і тактики розвитку суспільства треба неодмінно. Як обов'язково брати до уваги чорнобильський спадок незалежної України, який вона від 1992 р. несе практично самотужки. А втім сумарні втрати, зумовлені чорнобильською стратегією, за наявними оцінками, перевищують 130 млрд. доларів США. До того ж витрати України на ліквідацію наслідків цієї катастрофи щороку сягають 12% державного бюджету.

За даними «Доповіді про розвиток людини за 2001 рік», підготовленої Програмою розвитку ООН (ПРООН), у 1999 р. Україна за **індексом людського розвитку (ІЛР)** посідала **74 місце серед 162 країн світу** (у 1993 і 1994 рр. — 45 місце). Попереду України Естонія — 44 місце, Литва — 44, Латвія — 50, Білорусь — 53, Росія — 55, Вірменія — 72 місце. Одразу за Україною йде Казахстан (75 місце), потім Грузія (76) і Азербайджан (79). ІЛР включає в себе: тривалість життя, писемність і охоплення навчанням, а також ВВП на душу населення.

Україна за **тривалістю життя** посідає лише 90–91 місце у світі (разом із Нікарагуа).

Охоплення навчанням останніми роками становило в Україні 76–78% максимально можливого охоплення (вік від 6 до 23 років), що відповідає середньому рівню по країнах Східної Європи та СНД. У західних країнах-чланах ОЕСР цей показник у 1999 р. становив 94%.

За **ВВП на душу населення** Україна у 1999 р., маючи 3458 доларів США (курс за вартістю «споживчого кошика»), посідала лише 96 місце: це трохи нижче, ніж у середньому по країнах, що розвиваються (3530). Білорусь має 6876 доларів США (199% порівняно з Україною), Росія — 7474 долари

(216%), Польща – 8450 доларів (244%), Молдова – 2037 доларів (59%).

За індексом «економічної свободи» за 2000 р., який визначається на підставі 50 показників, поділених на десять категорій, Україна порівняно з 1999 р. опустилася на 17 пунктів і опинилася на 133 місці з-поміж 155 країн світу, серед 81 країни з «переважно не вільними або пригнобленими економіками». Серед колишніх республік СРСР передує Естонія (14 місце), потрапивши до розряду «переважно вільних країн». Росія посідає 127 місце, перебуваючи в числі «переважно не вільних» країн. Сюди ж потрапляють Молдова (120 місце), Казахстан (130), Азербайджан і Таджикистан (139). До розряду «репресивних економік» потрапили Туркменистан (148-ме місце) та Узбекистан (149 місце).

З економічною несвободою пов'язана корупція як зловживання службовим становищем. Міжнародна неурядова організація «Транспаренсі інтернешнл» («міжнародна прозорість») щорічно оцінює **рівень корупції у країнах світу** за допомогою спеціально розробленого індексу корупції, що сприймається (ІКС), за десятибальною системою. 10 балів – відсутність корупції; 0 балів – абсолютна корумпованість. У 1998 р. Україна дістала 2,8 бала (69 місце серед 85 країн), 1999 р. – 2,6 бала (75 місце з-поміж 90 країн); **2000 р. – 1,5 бала (88 місце серед 90 країн)**. Гіршими є справи тільки в Югославії та Нігерії. Естонія посідає 27 місце (5,7 бала), Білорусь – 43 (4,1 бала), Росія – 83 (2,1 бала), Польща – 47 місце (4,1 бала).

За **інвестиційною привабливістю** експерти надають Україні **111** місце у світі, а середній показник **свободи слова** оцінюють у 2,4 бала за п'ятибальною шкалою.

Домінування негативізму в масовій свідомості та громадській думці українського суспільства практично протягом усіх перших десяти років незалежності не виключає одночасного зародження соціальних тенденцій, які свідчать про якісні зміни соціуму, що створюють, якщо не основи, то сприятливі передумови формування в Україні демократичного, відкритого громадянського суспільства.

Дані загальнонаціонального соціологічного моніторингу (1992–2001 рр.), які публікуються у цій роботі, дають можли-

вість професійним соціологам, політологам, економістам і політикам, які володіють різними соціологічними і статистичними методами аналізу, виявити ці позитивні тенденції у розвитку суспільства та звернути тим самим увагу органів державної влади і управління, лідерів політичних партій і громадських організацій на ключові ланцюжки, беручись за які, можна швидше вивести суспільство із затижного всеохоплюючого кризового стану, дати людям надію на відродження країни.

Підкреслимо ще раз, що йдеться про аналіз і використання даних моніторингу професійно підготовленими людьми, а не тими, хто діє за принципом, «що бачу, те й співаю», навіть якщо при цьому керуватися добрими намірами. Куди ведуть добрі наміри, які не підкріплені професіоналізмом, добре відомо із нашої особистої історії, включаючи найсучаснішу.

Багато позитивних моментів нашого розвитку за роки незалежності розкриваються у коментарях моніторингових досліджень ученими Інституту соціології НАН України.

Відмітимо лише деякі з них. По-перше, багаторічні дослідження соціологів підтверджують поступове утвердження *свободи* як форми життя та способу життєдіяльності українського суспільства. Свобода вибору стає нормою мислення і поведінки громадян України в усіх сферах життя – економічній, політичній, духовно-моральній.

По-друге, дані моніторингу свідчать про постійне зростання частини суспільства, яка звільнена від *патерналізму*. Масова свідомість поступово вивільняється від екстернального пояснення злиденного стану переважної частини населення України. Поступово приходить усвідомлення, що доля кожної людини залежить передусім від неї самої.

По-третє, в соціальній структурі суспільства, незважаючи на пануючі песимізм і апатію, формуються активні групи, які об'єктивно перетворюються на притягальні суб'єкти розвитку економічного, політичного і духовного життя суспільства. Багатовимірний аналіз даних моніторингу дає можливість виявити ці соціальні групи, побачити їх соціальну базу і цілеспрямовано діяти, прискорюючи прогрес суспільства.

По-четверте, у роки незалежності розпочалось поки що мало помітне, але вже зафіксоване соціологічними методами, подолання традиційного українського індивідуалізму: «моя хата з краю». Починається усвідомлення того, що досягти успіху як у політиці, так і в економіці неможливо без групових дій. Виникає формування якщо не ідейного, то «ділового колективізму і відповідальності», без чого неможливе громадянське суспільство.

По-п'яте, зростає кількість прихильників підприємницької діяльності і приватної власності як «природних і вічних умов» життя людського суспільства.

Нарешті, по-шосте, у масовій свідомості стався поворот від переважно споживчої орієнтації до орієнтації, пов'язаної з інтенсифікацією трудових зусиль. Це вже сьогодні породжує надії на можливість подолання негативних явищ в економіці та соціальній сфері.

Перелік позитивних моментів у соціально-економічному, політичному і духовному житті українського суспільства, які розкриваються соціологічним моніторингом, можна продовжувати. Але зацікавлений читач сам знайде їх у коментарях учених, а фахівець (соціолог, політолог, економіст, політик, журналіст), який володіє різними методами аналізу соціологічної інформації, зможе ще й перевірити висновки, які є у коментарях, розрахунками, підтвердити чи спростувати свої індивідуальні гіпотези.

Звичайно ж, з точністю виміряти життя суспільства неможливо. Але для забезпечення стабільного прогресивного розвитку суспільства не досить керуватися лише почуттями та інтуїцією, сумом чи радіощами, оптимізмом чи песимізмом. Треба навчитися, окрім усього цього, ще й вимірювати багато чого іншого, у соціальній і морально-духовній сфері життя. Загальнонаціональний соціологічний моніторинг 1992–2001 рр., який реалізовано Інститутом соціології НАН України за участі фірми «Соціс» та фонду «Демократичні ініціативи», — це перші кроки у цьому напрямі.

Публікація результатів соціологічного моніторингу має за мету забезпечити органи влади й управління, лідерів полі-

тичних партій, профспілок і громадських організацій науково обґрунтованою інформацією про стан і тенденції розвитку українського суспільства. При цьому йдеться передусім про систему вірогідних кількісних вимірювань соціального розвитку, показників та індикаторів, які дають можливість досить адекватно вимірювати і відображати життя суспільства, ставити діагноз і розробляти стратегію розвитку, яка враховує інтереси й розстановку основних політичних та соціальних сил, можливості державних, політичних і соціальних інститутів та організацій, що діють у країні на сучасному етапі історичного розвитку.

Соціологічні виміри суттєво доповнюють уявлення про суспільство, фіксоване статистичною системою національних показників. По-перше, думки і почуття людей, їх радощі і тривоги, турботи і сподівання, ідеали, цінності, інтереси, якими різні соціальні спільноти керуються у своїх діях, не реєструються статистично і безпосередньо їх кількісне вираження під силу лише соціології. Соціальне ж самопочуття людей залежить не лише від рівня їх матеріального добробуту. Відомо, що «багаті теж плачуть». Реальна поведінка людини багато у чому зумовлена її суб'єктивним сприйняттям свого стану, процесів, які відбуваються в суспільстві. По-друге, соціологічні показники в суб'єктивному сприйнятті населенням реальних життєвих процесів дають можливість відображати вплив на життя суспільства і мотивацію дій людей не тільки офіційної, а й тіньової економічної діяльності, що далеко не завжди під силу статистичним методам.

НЕМАЄ НИЧОГО БІЛЬШ ПРАКТИЧНОГО, НІЖ ДОБРЕ РОЗРОБЛЕНА ТЕОРІЯ*

Те, що майже сто соціологів, які приїхали зі всіх регіонів України за власний кошт на наукову конференцію з проблем соціологічної теорії, лише підтверджує той факт, що тема є вельми актуальною.

Відверто кажучи, під час прийняття рішення про проведення такої конференції не всі члени правління Соціологічної асоціації України були впевнені, що за місяць – два вдасться підготувати і провести таке представницьке обговорення проблем розвитку соціологічної думки.

Це ще раз підтверджує, що всі ми гостро усвідомили те, що не тільки подальше послідовне підвищення ролі соціології в трансформації українського суспільства, а навіть збереження досягнутих соціологічною наукою позицій постають вже неможливими без систематизації і теоретичного осмислення соціального знання і фактів, отриманих соціологами упродовж останніх десяти років трансформації українського суспільства. Збереження позицій соціології в житті суспільства, в його функціонуванні є питанням збереження і зміцнення демократичних тенденцій нашого розвитку, оскільки аналіз історії становлення і розвитку соціологічної науки, і не тільки в Україні, дає підстави для висновку, що в будь-якому суспільстві є стільки демократії, скільки в ньому соціології, а «зростання соціології є тотожним зростанню і зміцненню демократії».

Склад учасників наукової конференції дає змогу сподіватися, що ми зможемо виконати таку роботу та визначимо тим самим найбільш перспективні напрями теоретико-методологічних досліджень у предметній області соціології, що дозволить нам зробити більш плідними і дієвими в практичному плані

---

* Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції / За ред. М.О. Шульги. – Київ: САУ, Інститут соціології НАН України, 2001. – С.3–5.

і численні емпіричні, прикладні дослідження та розширити тематику останніх.

Не можна не бачити, що бурхливий розвиток соціології упродовж останніх десяти років передусім йшов, на жаль, за рахунок розширення емпіричних досліджень, принаймні в досить вузькому спектрі: вивчення громадської думки та оцінка політичних рейтингів політиків і політичних партій; дослідження електоральної поведінки в ході парламентських і президентських виборів, виборів до місцевих органів влади; використання соціологічних методів і методик у маркетингових дослідженнях тощо. Досить значного поширення набуло і отримання різноманітної соціологічної інформації про стан і трансформаційні процеси українського суспільства на замовлення різноманітних європейських і американських фондів та фірм за їх методиками та за допомогою інструментарію, що був ними ж розроблений. У результаті вітчизняні соціологи, яки зібрали цю інформацію, не завжди мали повне уявлення про справжні цілі досліджень, про цінність соціальної інформації, що передавалась замовнику, і можливі напрями її використання.

Якщо врахувати, що перші кроки щодо відродження соціологічної науки в Україні було зроблено лише на рубежі 70-х років ХХ сторіччя, а підготовка професійних соціологів у вузах країни почалася лише наприкінці 80-х років, стає зрозумілим, чому переважна більшість соціологів, яка практикує сьогодні, не має базової соціологічної освіти, а відтак — достатньої соціологічної підготовки. За відсутності необхідної кількості професіоналів і водночас за значного попиту на соціологічну інформацію кадрове забезпечення соціології всі ці роки відбувалося переважно за рахунок перекваліфікації (без професійної перепідготовки) економістів, істориків КПРС, спеціалістів у галузі наукового комунізму, історичного матеріалізму, філософів, математиків, фізиків, технологів, механіків та інших спеціалістів негуманітарного профілю.

«Нова кров» інших наук, що вливалася в слабкий соціологічний організм, без сумніву, сприяла завоюванню соціологією свого місця в суспільстві, але і створювала загрозу переродження самої соціологічної науки. За неусталеного понятійного і

категоріального апарату власне соціологічної науки багато «сучасних соціологічних теорій» є лише загальновідомими думками, що «одягнуті» в термінологію з інших галузей знання та «інших країн».

Такі «теорії» звичайно не тільки не відкривають шляхи практиці, а й відбивають навіть будь-яке бажання соціологів вивчати такі теорії, відвертають інтерес щодо систематизації і усвідомлення отриманих емпіричних даних.

Не випадково ми є свідками дуже поширеного сьогодні «акинного» методу в соціології — «що бачу, те і співаю!» Або, — що найгірше, — «співаю те, за що платять». А політики — замовники соціологічних досліджень інколи навіть свідомо розривають поняття «наукові» та «соціологічні» дослідження. Усе це призводить до примітивізації та дискредитації соціологічної науки.

Тому тема наукової конференції, яка визначена правлінням Соціологічної асоціації України, є і актуальною, і своєчасною.

Класична соціологічна спадщина, включаючи і вітчизняну, накопичений за роки незалежності емпіричний матеріал про трансформаційні процеси в суспільстві від тоталітаризму до демократії надають як достатню теоретико-методологічну основу, так і сукупність соціальних фактів для узагальнення і систематизації нашого знання, випрацьованого на цій основі соціологічної теорії, що адекватно відображає сутнісні процеси в зміні соціальної структури українського суспільства, ціннісних орієнтаціях, потребах і інтересах населення, його соціальному самопочутті.

Аналіз матеріалів та рекомендацій конференції дасть змогу з'ясувати, наскільки нам вдалося просунути у вирішенні цього завдання і оцінити загальний стан соціологічної науки в Україні.

ЧУЖІ В СВОЇЙ КРАЇНІ?*

*«Где, укажите мне,
отечества отцы, которых
нам принять за образцы»*

А.С. Грибоедов

Свою Батьківщиною вважають Україну 84% громадян нашої держави, а 85,5% вважають її своєю країною. Так відповіли респонденти на запитання дев'ятого всеукраїнського моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології Національної академії наук України в лютому-березні 2002 р. напередодні чергових виборів до Верховної Ради.

Відповідаючи на запитання «Із чим насамперед пов'язане Ваше уявлення про свою Батьківщину?», люди називають: «місце, де народився і виріс» – 64%, «місце, де тепер живу» – 31%, «державна громадянином якої я є» – 26%. Значно меншою мірою уявлення про Батьківщину пов'язується із «прапором, гербом, гімном й іншими національними символами», «релігією (віросповіданням)» – приблизно по 5%, «особливостями національного характеру» – близько 7%. Щонайменше пов'язане в свідомості громадян уявлення про Україну як Батьківщину з «видатними діячами мого народу» – лише 2%. Не пишуться поки що українці своїм корінням: ані козацькими отаманами, ані українськими гетьманами. Не приваблюють народ й імена керівників Центральної Ради, керманічів радянської України. Таке ж ставлення і до політичних лідерів уже незалежної України.

Важливо зазначити, що на сьогодні 85% населення не лякає можливість «розпаду України як держави», «встановлення диктатури» (92%) і навіть «повернення до старих порядків часів застою» (88%). Ці та інші дані моніторингу дозволяють

* Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.екоп.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. – С.3–14.

говорити про *відсутність* у масовій свідомості *загальновизначних лідерів нації*, що належали б до історичного минулого чи були б наявні в сучасній Україні, про несформованість у переважної більшості людей не лише почуття державності, а й почуття єдиної нації. До того ж нації, що розуміється не тільки як політична, а й як етнічна спільність.

Серед чинників, які об'єднують людей в нашому суспільстві, на сьогодні лише близько 10% респондентів (за умови необмеженого вибору відповідей) вказали на фактори національної ідентичності, а саме «національну ідею побудови Української держави» (8,6%), «національну належність» (9,9%) і «патріотичні почуття громадянина України» (9%). «Мову спілкування» як об'єднавчу ланку українського суспільства зазначила чверть населення країни. А на запитання «Якою мірою пишаєтесь чи не пишаєтесь тим, що Ви є громадянином України?», позитивно відповіли лише 41% респондентів, котрі репрезентують усе доросле населення країни.

Негативізм як домінанта масової свідомості населення України, породжений насамперед несправданими досі надіями на блага незалежності, був зафіксований і описаний соціологами Національної академії наук України вже в першому загальнонаціональному моніторинговому дослідженні 1994 року. Всі наступні роки незалежності невдоволеність життям і своїм становищем у суспільстві, недовіра всім гілкам влади, державним і соціальним інститутам, невпевненість в майбутньому – стали тотальними, масовими явищами.

Сьогодні панування негативізму в масовій свідомості є, коли вже не глибинною причиною, то, поза сумнівом, визначальним чинником хиткого становища державної влади, нестабільності політичної ситуації в країні і головною безпосередньою причиною «стагнації економічної стабілізації».

Багаторічне зростання негативізму, як правило, перетворюється на хронічну хворобу суспільства, що проявляється у відчуженні населення від держави та усіх її інститутів влади. Дедалі більше і більше людей відчувають себе чужими в своїй країні. Це знаходить своє відображення не лише в думках і судженнях, й у відповідній поведінці, діях різних соціальних груп. Це стосується не тільки пересічних гро-

мадян, які живуть на заробітну плату, пенсії і стипендії, а й підприємців, бізнесменів, політичної еліти. Статистика відчуження підтверджується і соціологічними дослідженнями.

За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової, за станом на 1 липня 2002 р., понад 7 млн найактивніших і працездатних громадян залишили країну в пошуках роботи за кордоном. Це майже третина зайнятих у народному господарстві країни і значно більше зайнятих в усій промисловості України. За даними ж соціологічних досліджень, причому регулярно поновлюваних, більше половини молоді віком від 16 до 25 років мріє про роботу за кордоном і майже половина дорослих співвітчизників готова виїхати в іншу країну, де можна більше заробити. Реально, як наслідок міграційних процесів, Україна щорічно втрачає приблизно 50 тис. своїх громадян (невелике місто), далеко не найслабших і професійно підготовлених.

Завдяки даним, які неодноразово поширювалися масмедіа, стало відомо, що найбільш «енергійні» з наших громадян примудряються щорічно вивозити з України і лишати за кордоном десь близько 5 млрд доларів США. Грошей, які «осіли» на закордонних рахунках українців, було б достатньо для реструктуризації (про яку раптом перестали говорити і економісти, і уряд), та для реконструкції й модернізації всього народного господарства. І незважаючи навіть на Указ Президента (1999 р.), українські капітали, які було вивезено за кордон, повернутися в Україну не поспішають.

Усередині ж країни, за оцінкою Президента Л. Кучми, багато хто з чиновників, котрі покликані створювати умови для ефективної роботи ділових людей нації, «паразитує на малому і середньому бізнесі». Але якщо вже Президент говорить «багато хто», то це означає, що явище стало масовим, поширеним.

Приватизація засобів виробництва в Україні не тільки не приносить очікуваних доходів державі, а й, за окремими винятками, не «народжує» ефективних національних власників. Приватизовані підприємства часто-густо швидко перепродаються. І не лише наймані працівники цих підприємств, а часом і Фонд державного майна України не знають, хто реальний власник уже не загальнонародних фабрик і заводів.

Про «механізм» знецінення державного майна шляхом його банкрутства та подальшої приватизації «своїми» людьми, про власників шахт і металургійних заводів, які зобов'язані за все відповідати на своїх підприємствах, змушений говорити навіть Президент країни. Тому не дивно, що чверть населення виступає сьогодні за «повне відтворення державної власності» (як було за радянської влади), а кожний п'ятий українець вважає за необхідне повернути до державної власності найбільші приватизовані підприємства.

Приватизацію засобів виробництва в Україні загалом завершено. На черзі земля. Точиться боротьба за перерозподіл власності. Переважна більшість населення нічого від приватизації не отримала. Тут, певна річ, не йдеться про приватизацію житла – це не засоби виробництва. Дохід на свої акції та інші цінні папери, за даними опитування, отримує лише 0,5% населення. Питання ж про те, хто став реальним власником величезного національного капіталу лишається й досі відкритим. Водночас усім відомий список 100 найзаможніших людей США, Польщі і навіть Росії. Також здебільшого відомо, що вони побудували, що й у який спосіб приватизували та в якій саме галузі національної економіки. Ділові люди, котрі репрезентують могутній національний капітал, поширюють свій вплив на ринки інших країн, враховуючи й Україну, є персоніфікованими носіями державного патріотизму та стабільної демократії.

Про наших же, українських, мільйонерів народ дізнається переважно з кримінальних хронік, та й то, як правило, закордонних. Чи не тому багата та працьовита Україна продовжує вражати світ бідністю і злиднями більшості населення, а в свідомості народу усталено переважають переконання, що визначальну роль у країні відіграють «мафія, злочинний світ» та «службовці держaparату» («чиновники»), які відтісняють на узбіччя підприємців і бізнесменів разом із робітниками та селянами. На думку більшості населення, влада не дотримується законів. Люди вважають, що їхні права нехтуються «високопоставленими чиновниками міністерств і відомств» (64,7%), «представниками законодавчої влади» (62,9%), «високопоставленими чиновниками Адміністрації Прези-

дента» (55,5%), «рядовими чиновниками», з якими безпосередньо спілкуються громадяни (52,0%).

Аналіз соціологічної інформації свідчить про переростання застійного негативізму масової свідомості у всепоглинаючу відчуженість населення щодо державної влади. Це зумовлено насамперед двома факторами. Перший фактор, як це не парадоксально звучить, пов'язаний із економічним зростанням у країні, що розпочалося 1999 р. Крах економіки і безперервне дев'ятирічне падіння усіх галузей матеріального виробництва, незалежно від пояснення причин економічної деградації, тоді ще сприймалися як збитки перехідного моменту, об'єктивний наслідок реформування. Коли ж зі зростанням економіки зубожіння більшості населення тривало й надалі, то не тільки у пересічних громадян, а й у Президента країни об'єктивно виникло запитання до уряду: чому зростання валового внутрішнього продукту не супроводжується покращенням добробуту народу?

У посланні Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році» не тільки фіксується факт подальшого відносного зубожіння народу в 2001 р., а й по суті дається недвозначна відповідь щодо причин такого, здавалося б, дивного і небажаного для країни явища. Цитуємо: «У 2001 р. тривало поглиблення диференціації доходів населення. У I півріччі 2001 р. рівень життя 40,1 млн. осіб (83,2% населення) був нижчим від прожиткового мінімуму. У I півріччі 2001 р. частка бідного населення залишалася на рівні I півріччя 2000 р. (28,3%). Водночас зросли рівень злиденності (з 15,4% до 16,4%) та глибина бідності (з 25,1% до 26,5%). За даними Держкомстату України, співвідношення між сукупними витратами найбільш і найменш забезпечених груп населення досягло в I півріччі 2001 р. 7,6 раза проти 7,1 раза у відповідному періоді 2000 р., на найбільш заможну (п'яту) частину населення припадає 39,8% сукупних витрат, що на 0,7 відсоткових пункти більше, ніж відповідного минулорічного періоду».

Коли ж у результаті трирічного економічного піднесення в країні переважна більшість населення цього не відчула, коли заможні стали ще заможнішими, а бідні ще біднішими, про

що свідчать дані соціологічного моніторингу, розчарування стало невідворотним. Задекларований у посланні Президента до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» перехід до інституціональної моделі трансформаційних процесів, що передбачає посилення ролі державних інститутів у житті суспільства, був покликаний виправити становище в соціальній сфері. Проте водночас запропоноване урядом зменшення розміру бюджету на 2003 р. за умов зростання ВВП ставить під сумнів те, що курс на «Євровибір» буде реалізовано, оскільки саме бюджет країни є головним економічним важелем держави в реалізації нової моделі трансформаційних процесів і проголошеного економічного курсу. За такого підходу ймовірно може статися, що скерованість на «Євровибір» виявиться для населення України не такою вже й заманливою перспективою, як свого часу вже було із курсом на побудову комунізму в одній, окремо узятій, країні.

Другий фактор зростання відчуження народу від держави – політичний. На виборах 31 березня 2002 р. 57,7% виборців, які брали участь у голосуванні, висловили свою довіру виборчим блокам В. Ющенка, Ю. Тимошенко, компартії П. Симоненка і соцпартії О. Мороза. Блок п'яти пропрезидентських партій на чолі з керівником Адміністрації Президента В.Литвином отримав лише 11,8%. На цьому ж рівні в березні 2002 р. була і позначка на шкалі довіри населення стосовно, самого Президента країни – 13,1% («скоріше довіряли» 10,2% і «повністю довіряли» 2,9%). СДПУ(о) на чолі з В.Медведчуком отримала 6,9%.

Народ України як конституційний носій влади недвозначно висловив свою волю. Проте не тільки виконавча, а й законодавча влада опинилась у руках аж ніяк не представників 15 млн. виборців. Розподіляють портфелі й у парламенті, і в уряді депутати, котрі посіли місця у Верховній Раді насамперед завдяки підтримці Президента і котрі отримали на виборах близько 3 млн. голосів.

Переможці на виборах опинились у опозиції до влади. До того ж опозиція об'єднує лівих і правих, комуністів і націоналістів, поміркованих і радикалів. Природно виникає запи-

тання щодо соціальних підвалин діючої влади. І у більшості виборців зміцнюється розуміння, що вони, народ, аж ніяк не носії влади, якщо їхніх обранців до влади просто не допускають. У цій ситуації, вочевидь, вже не народ відчужується від влади, а сама влада відгороджується від народу. Дані соціологічного моніторингу свідчать, що 90% населення відчуває своє безсилля як перед центральною, так і перед місцевою владою. В усякому разі влада, перед якою народ безсилий, не може сприйматися як «своя» влада.

Не останню роль у відчуженні між народом і державою відіграє мовна проблема. Не визнаючи офіційного статусу російської мови в Україні, держава фактично ставить у позицію «чужих в своїй країні» десь третину населення, яке послуговується (на роботі, в громадських місцях, з друзями, сусідами і вдома) тільки російською мовою. Тих, хто, не володіє російською мовою, в Україні лише 2% населення, а українською – 4%. До речі, серед цієї третини російськомовних більше 50% становлять етнічні українці.

Дев'ять років соціологічних спостережень свідчать, що приблизно половина населення України висловлюється за надання російській мові статусу офіційної. Незгодних – значна меншість. Л. Кучма у присязі під час вступу на посаду Президента ще 1994 р. висловив твердий намір: «Ближчим часом... запропонувати зміни до чинного законодавства з метою надання російській мові офіційного статусу...». Однак ці наміри і після пройдених років залишаються не реалізованими.

Економічну, політичну і моральну шкоду, яку здатне заподіяти Україні обмеження активного політичного життя третини найосвіченішого і професійно підготовленого населення, ніхто досі не спромігся навіть підрахувати. Проте суржик, який лунає на всю країну, може відштовхнути від української мови і ту частину молоді, яка досі не пов'язувала свого майбутнього із роботою за кордоном. Не адміністративне обмеження російської мови, а лише реальна, насамперед матеріальна підтримка української забезпечить повсюдне, і саме природне, закріплення мови Котляревського, Шевченка, Франка, Рильського, Гичини... Реальна ж двомовність в Україні, що не підкріплена законом, а санкціонована лише місцевою владою,

тільки підтверджує нестабільність української держави і спроможна спровокувати відчуження від центральної державної влади цілих регіонів країни.

Про відчуженість більшості населення від держави свідчить ієрархія цінностей життя, як вона відображена на сьогодні в масовій свідомості українців. Із двадцяти ціннісних пріоритетів сьогодення за ступенем важливості для пересічного українця «державна незалежність країни» посідає лише 10 місце, «національно-культурне відродження» – 11, «демократичний розвиток країни» – 15, «можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур» – 17, «участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів і т.ін.)» – 19, «участь в діяльності політичних партій і громадських організацій» – 20 місце. Згідно з даними моніторингу 2002 р., 84% дорослого населення України не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів (82% – у 1994 р.). На членство у політичних партіях вказали лише трохи більше 2% (0,7% – у 1994 р.). Це приблизно 800 тис. осіб більш як на 130 партій, зареєстрованих в Україні!

Поряд із відчуженням народу від держави як, безумовно, негативної реальності нашого життя, в соціальних явищах і процесах проглядаються й обнадійливі тенденції. По-перше, опинившись «сам на сам», без підтримки держави, незахищене партіями і громадськими об'єднаннями населення швидше долає державний патерналізм. У 2002 р. стало значно менше людей, які вважають, що їхнє життя залежить переважно від зовнішніх обставин. Збільшилась частка тих, хто покладається на самих себе.

По-друге, сміливішими стають думки, судження людей щодо оцінки діяльності центральної і місцевої влади, керівників різних рангів. Враховуючи характер українців, можна говорити про істотний прогрес у подоланні традиційного – «моя хата скраю».

По-третє, помітно окреслився перехід громадян від вербальних вчинків до реальних дій стосовно захисту своїх прав. Так уже повелося, що образ людини на «барикадах», котра захищає суспільне благо, якимось не асоціюється з образом

українця. Але нещодавно ми це бачили. І навіть поява на «барикадах» жінки-українки – для нас уже не новина. Можна, хоча і важко, підозрювати в користолобстві тих, хто виходить на барикади. Втім, нічого неможливого немає. Як свідчить народна мудрість: «Підла душа побачить користолобство навіть у найблагородніших вчинках».

По-четверте, 2002 р. майже третина населення (за 14% у 1994 р. і 23% у 1998 р.) вважає, що в Україні існують політичні партії, яким можна довірити владу. Зросла і компетентність населення з політичних питань.

По-п'яте, поліпшилось ставлення населення до приватного бізнесу. Є позитивні зрушення в оцінці економічної ситуації у країні.

По-шосте, з'явилися політичні лідери, які користуються довірою і підтримкою народу та спроможні, на думку опитуваних, повести за собою людей. У 2002 р. 30% респондентів (18,5% – в 1994 р. і 15,5% – в 1998 р.) відповіли «так» на запитання: «Чи є на сьогодні в Україні політичні лідери, які спроможні ефективно керувати країною?».

По-сьоме, влада, позбавлена широкої соціальної підтримки, дуже швидко знесилюється, постає перед народом «голим королем». Люди, долаючи страх перед владою, починають підсвідомо відчувати, що вони самі (народ) і є влада. Вкорінюється усвідомлення, що не народ задля держави, а держава задля народу. Цілком можливо, що остаточне відокремлення державної влади від народу і є тією межею, за якою починає формуватися громадянське суспільство природним шляхом, знизу, тобто самим народом, як необхідна умова самоорганізації людської спільноти. Тільки суспільство може сформувати державу, яка буде служити народу і контролюватися ним. Держава ж у формуванні громадянського суспільства об'єктивно не зацікавлена. Про це свідчить як історичний, так і сучасний досвід.

Пропоноване моніторингове дослідження стало можливим завдяки виконанню в 2002 р. Інститутом соціології НАН України державного замовлення з чотирьох науково-дослідницьких проектів, а саме:

«Розробка та апробація концепції і програми моніторингових соціологічних досліджень громадської думки щодо актуальних проблем суспільно-політичного розвитку України, рейтингів політичних діячів, партій, громадських організацій»;

«Дослідження впливу кампанії по виборах до Верховної Ради України на політичні настрої та очікування громадян України»;

«Вивчення ставлення громадян України до новітніх соціально-економічних, політичних та етнокультурних процесів в Україні та проблем регіонального розвитку»;

«Дослідження стану, спрямованості і тенденцій розвитку громадської думки щодо актуальних проблем суспільно-політичного життя України, рейтингів політичних діячів, партій, громадських організацій за підсумками 2002 року».

Ці проекти певною мірою практично реалізують Указ Президента України від 25.04.2001 р. № 275 «Про розвиток соціологічної науки в Україні». Хоча «Комплексний план розвитку соціологічної науки в Україні», який був представлений Кабінету Міністрів України ще в липні 2001 року, досі не затверджено.

Розробка зазначених проектів вимагала істотного розширення і уточнення системи соціологічних показників, які використовувалися у проекті «Українське суспільство на порозі XXI століття», що виконувався Інститутом соціології у 1994–2001 роках, за умови збереження основних параметрів.

П'ятдесят аналітичних матеріалів, які було підготовлено науковими співробітниками Інституту соціології НАН України і представлено в пропонованому виданні, відображають результати досліджень 2002 р. за проектами державного замовлення, а також дають широке уявлення про стан і динаміку соціальних процесів в українському суспільстві на основі аналізу даних всеукраїнських моніторингових досліджень, проведених Інститутом соціології у 1994, 1998 і 2002 роках, напередодні виборів до Верховної Ради України.

Наведені в додатку дані емпіричних досліджень дають змогу професійним соціологам, політологам, журналістам і політикам самостійно аналізувати зміни в думках і оцінках населення України, з'ясовувати економічні, політичні й соціальні інтереси різних соціальних груп.

О МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ОБЩЕСТВА*

В условиях рыночных трансформаций, переживаемых Украиной и еще не осознанных народом, велик спрос в обществе прежде всего и даже главным образом на эмпирические социологические исследования. Политики, бизнесмены, чиновники (государственные деятели в Украине – пока редкость!), формирующие класс частных собственников, готовы платить за свои высокие рейтинги и доверие постоянно растущей массы пролетаризирующегося населения. Но есть ли в Украине класс буржуазии и класс пролетариев? И есть ли в Украине вообще «классы»? Каково содержание этих понятий? К какой социальной общности относятся, к примеру, 5 млн самозанятых (из 22 млн занятых в народном хозяйстве), или около 3 млн нелегально работающих за рубежом? Или сотни тысяч молодых украинок, зарабатывающих в публичных домах Запада и Востока почти второй государственный бюджет Украины? Какова вообще социальная структура общества? Что является основополагающим в формировании различных элементов социума? Какие ценности, потребности, интересы, социальные нормы объединяют эти социальные элементы в единое целое – украинский социум? *Удалось ли нам за 10 лет независимости преодолеть кумовство, землячество, братство и прочие аналоги африканского трайболизма как специфически национальные факторы политической структуризации общества?*

Очевидно, одних эмпирических социологических данных для ответа на эти вопросы явно недостаточно. Здесь без теории как системы научных знаний об «анатомии», «физиологии» и истории общества не обойтись. Да и сами по себе

---

* Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / Наук. ред. д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: САУ, Інститут соціології НАН України, 2002. – С.6-12.

эмпирические исследования, если это только исследования, без социологической теории невозможны!

Поэтому когда в периоды коренной реконструкции общества у «руля» оказываются «прагматики», да еще сельско-пролетарского происхождения, пусть и обремененные дипломами, научными степенями и званиями, но не знаниями и культурой, — ничего хорошего ожидать не приходится! Так было после 1917 года и так во многом происходит после августа 1991 года.

Не случайно, видимо, еще Платон считал, что страной должны управлять «философы» (то есть ученые). А восточная мудрость устами Конфуция гласит, что «простолюдникам нельзя поручать большое дело, им можно лишь немного знать». Православные славяне, конечно, руководствуются этой мудростью. Но, как всегда, наполовину, да и то не той!

В этих условиях решение правления САУ во второй раз провести конференцию ученых-социологов по проблемам изменения социальной структуры украинского общества не только по-восточному мудро, но и, на мой взгляд, весьма «прагматично». Однако не в смысле игнорирования научных знаний и руководства сиюминутной выгодой, а наоборот. При определении направленности движения общества действительно нет ничего более полезного и выгодного для подавляющего большинства людей, многообразных социальных общностей, как то, чтобы «мост» этого пути строился поперек, а не вдоль реки. Эту стратегическую задачу и должна, на мой взгляд, решать общая социологическая теория, выполняющая роль методологии, концентратора наиболее общих принципов и подходов как к исследованию социальной структуры общества, так и к прогнозированию тенденций ее изменения.

Если бы эта научная конференция, и в этом же составе, проходила лет 15 назад, то я бы утверждал, что единственно научной теорией, раскрывающей закономерности жизни общества и его истории, является исторический материализм, рассматривающий развитие общества как естественноисторический процесс. И сомнительно, чтобы кто-нибудь тогда взялся это утверждение оспаривать! Да и сегодня кто сможет

опровергнуть фактами, что из всех областей жизни общества — экономической, политической, юридической, религиозной, социальной — определяющее значение принадлежит экономической сфере. А в ней — производству материальных благ. Соответственно отношения людей в производстве материальных благ являются первичными, определяющими для политической и юридической надстройки и форм общественного сознания. Утверждать можно и другое. Сейчас это разрешено. Поэтому научная смелость, решительность здесь ни к чему. В науке «мнение» и «убеждение» должны заменяться знанием, а решительность — точным расчетом.

На каждом шагу мы видим подтверждение тому, что именно «общественное бытие» (то есть положение в социально-экономической системе), экономический интерес определяют общественное сознание, а материально-производственный фактор лежит в основе социальной структуризации современного общества. Поэтому не прекращающиеся и сегодня попытки найти объединяющую идеологию для 80% бедных и нищих и 2% богатых не могут иметь успеха. Равно как и идея одной партии для всего народа. Сегодня понятие «материальное производство» вытесняется «реальной экономикой», национальный доход — валовым внутренним продуктом. А это, и не только это «уводит» анализ социальной структуры из сферы производственных отношений. И именно из этой сферы министры охотней уходят на депутатские места в Верховную Раду. С позиции исторического материализма и ныне представляется бесспорным, что прежде чем заниматься политикой, наукой, искусством, религией и т.п., люди должны пить, есть, одеваться, иметь жилье. Но, если сознательно или без злого умысла, не видеть специфики законов общества (действуют в масштабе общества, проявляются как тенденция и др.), можно привести тысячи отдельных примеров того, что цена не совпадает со стоимостью и чтобы хорошо есть, пить, одеваться, иметь «хатынки», нужно заниматься прежде всего политикой, а не производством или строительством! И даже при развале материального производства в стране и обнищании большинства населения может быстро расти число миллионеров в

законе, не говоря уже о теневых. Поэтому неудивительно, что конкурсы в депутаты и на властные места несравненно выше, чем даже в институт международных отношений, не говоря уже о ПТУ, станке и плуге!

В условиях глобализации, когда социум становится мировым, а соответственно и действие законов развития общества следует рассматривать в глобальном масштабе, та или иная отдельно взятая страна может какое-то время жить не развивая и даже вовсе без материального производства. Но, с другой стороны — глобализация делает очевидным первостепенную роль экономических отношений в воспроизводстве жизни мирового сообщества. А за любой глобальной политикой хорошо просматриваются интересы производства — производственные отношения.

Материалистический подход при анализе социальной структуры общества предполагает наличие объективных (статистических) данных:

- о дифференциации доходов населения;
- о собственности на средства производства;
- об источниках и способах получения дохода;
- о сферах деятельности;
- об отношении к организации труда и производства и некоторые другие.

Поэтому особое значение при исследовании социальной структуры приобретают субъективные самооценки населением своего социального статуса. И здесь «объективность субъективного», если можно так сказать для краткости, зависит прежде всего (хотя и не только!) от методологии построения системы субъективных показателей. И в исследованиях Института социологии НАН Украины, и в исследованиях российских социологов материальное положение является лидирующим при оценке респондентами своего социального статуса. Однако анализ социальной структуры на основе материальных факторов, но вне связи с материальным производством и собственностью на средства производства оказывается явно неработоспособным при попытке выделить средний класс как стабильную социальную основу общества.

Во-первых, в этом случае в среднем классе могут оказаться и рэкетеры, и компрадорская буржуазия, валютные и не только валютные проститутки, и челноки, и получатели зарубежных грантов, и обслуга новых украинцев, богатых иностранцев и т.п.

И, во-вторых, при таком подходе иногда приводятся данные о 30–40% и более населения, составляющего уже сегодня средний класс в Украине. И это при 70% работающего населения с зарплатой менее прожиточного минимума и более 10 млн по сути нищих пенсионеров.

Поэтому средний среди бедных — это еще никак не средний класс. Бедные люди не могут быть социальной основой ни стабильности, ни прогресса общества. На мой взгляд, главным препятствием на пути последовательного использования исторического материализма в качестве методологии исследования социальной структуры общества является ставшая у нас в свое время обычной, утвердившейся *подмена теории идеологией* — подмена системы научных знаний об обществе системой идей, выражающих или отражающих интересы бедных и обездоленных.

Такая судьба сопровождала исторический материализм с момента его зарождения. Маркс — ученый, Энгельс — революционер. В «Манифесте Коммунистической партии» 30-летние Маркс и Энгельс выступают как идеологи пролетариата. И только 10 лет спустя (1859 г.) К. Маркс формулирует положение о развитии общества и его истории как естественноисторическом процессе. Раскрывает объективный характер производственных отношений, показывает их обусловленность уровнем и характером развития производительных сил, определяющую роль по отношению к политической и юридической надстройке, духовной жизни общества. Вспомните: водяная мельница дает нам общество во главе с сюзереном, паровая мельница — во главе с промышленным капиталистом. В обществе с разваленной экономикой во главе неизбежно окажутся политические рантье, трейдеры и ростовщики.

Еще почти 10 лет спустя (1867 г.) в «Капитале» К. Маркс показывает, как естественноисторическим путем, объективно, на основе закона «отрицания-отрицания» капиталистиче-

ская частная собственность вновь неизбежно заменяется индивидуальной собственностью. Но уже интегрированной на основе достижений капиталистической эры, то есть на основе кооперации и общего владения землей и созданными самим трудом средствами производства. Этот процесс утверждения новой индивидуальной собственности и означал то, что было названо общественной собственностью. И здесь нет речи ни об уничтожении частной собственности, как в «Манифесте», ни о диктатуре пролетариата. Анализируя в 1875 году объединительную программу двух немецких рабочих партий, К. Маркс говорит о переходном периоде от капитализма к социализму, классовой борьбе и диктатуре пролетариата. И это было уже идеологией и политикой, подменявшими теорию естественного исторического развития.

Русский большевизм и В. Ленин завершили превращение исторического материализма в пролетарскую идеологию. И признавая по сути отсталость России по уровню производительных сил и культуры, большевики начали строить «социализм». Хотя по науке — ни одна общественная формация не погибает раньше, чем разовьются все производительные силы, для которых она дает достаточно простора. Этот главный вывод исторического материализма подтверждается всей полуторастолетней историей различных стран и народов. Украина не исключение.

В дальнейшем классовость и партийность наук об обществе стала догмой, а сами эти науки, в том числе и истмат, были, по сути, превращены в идеологию пролетариата, а точнее — одной партии. Хотя дело даже не в ее названии. При этом надо было постоянно объяснять необъяснимое:

➤ почему производственные отношения как объективные — рабовладельческие, феодальные, капиталистические — независимо от воли и сознания людей зарождались в предшествующих им формациях, а социалистические — нет?!

➤ почему производительные силы приходят в противоречие с объективно развивающимися производственными отношениями?

➤ почему капиталист-организатор производства эксплуатирует рабочих, а социалистическое государство — нет?

Эти и многие другие вопросы волновали ученых-обществоведов всегда. Еще 40 лет назад, а может и раньше, сами философы шутили: истмат все учат, но никто не знает, что он является надежным оружием в руках рабочего класса. Как, впрочем, и другое оружие, не требующее даже изучения. Но был «Краткий курс истории ВКП(б)», сталинские «Экономические проблемы построения социализма в СССР». И это объясняло все и всем.

В СССР теория развития общества была превращена в идеологию, а ученые-обществоведы — в идеологический отряд КПСС, объяснявший и толковавший догмы. Тогда все хвалили истмат — чаще даже не изучая, не вникая в суть, но и не сомневаясь ни в чем. Кто сомневался, тех среди нас уже нет.

Для украинских обществоведов задача вообще упрощалась. Основные «тезисы» давала Москва. Мы, в основном за счет общества, удовлетворяли свою любознательность. Соревновались в гибкости мысли. Ну, и хребта тоже!

Сегодня истмат никто не изучает. Не опровергает. Не использует. Молчим и не вспоминаем. Стыдясь, очевидно, что хвалили, не вникая в суть. Поэтому говорить, а тем более утверждать, что опыт строительства социализма в СССР не подтвердил плодотворность диалектико-материалистического подхода к анализу общества, нет никаких оснований. Все освещалось истматом, а делалось все ему вопреки. И так все 80 лет!

Десять лет независимости — по сути годы утверждения стихийного или интуитивного материализма. Но теперь мы говорим о другом! Читаем другое! Сегодня есть возможность разобраться в истмате, позитивизме и неопозитивизме, структурно-функциональном и институциональном подходах, модернизме и постмодернизме. В теориях, примеряющих к развитию общества законы природы или объясняющих социальное развитие, опираясь на законы социальной психологии, психологии личности, гендерный подход и др.

И все это делать надо очень ответственно — поскольку для собственного потребления! Не для борьбы, и не для критики, и не для карьеры. И прикрываться уже нечем! «Москвой» не прикроешься. «Запад» нам не поможет!

После 1991-го года социологи Украины впервые в истории получили возможность свободного творчества и прямой социальной заказ. И, к счастью, политических партий в стране больше, чем одна. А первые лица власти пока не претендуют на знание истины в последней инстанции. И даже иногда интересуются выводами и рекомендациями науки. *Но далеко не всегда нам – социологам – есть что предъявить.*

Вместе с тем, ситуация дает надежду, что социология уже не станет идеологией. Ни пролетарской, ни либеральной, ни буржуазной... Много, если не все, зависит от того, что победит в научной среде: стремление быть как можно лучше, или жить как можно лучше! И побыстрее!

Если участники конференции проявят объективизм и политическую беспристрастность, преодолеют классовость и партийность (за что мы в свое время критиковали западных социологов), это и будет означать уход методологии от идеологии и политики, утверждение социологической теории как действенной науки об обществе.

* * *

Безусловно, идеи, идеологии, сознание оказывают активное обратное влияние на развитие экономики и социальную дифференциацию общества. Но все-таки сначала люди хотят есть и пить. Или наоборот. Поэтому для эпохи господства материального производства исторический материализм останется, видимо, главным «путеводителем».

Модернизм и постмодернизм – для постматериального общества, что, по сути, и есть коммунизм – выход за пределы, освобождение человека от производства!

Но возможно ли последнее? Да еще не в одной отдельно взятой стране?!

ВІДЧУТТЯ ДЕРЖАВНОСТІ*

*Буде моя держава
Будем і ми навек*

Слова з пісні «Моя Україна»

За чисельністю населення Україна посідає 24-те місце у світі серед майже двохсот країн. На європейському континенті за кількістю населення Україна – в одному шерезі з Італією, Францією, Великою Британією, Іспанією й Польщею, а за територією поступається лише Росії. За чисельністю тих, котрі живуть за межами національної території фактично на всіх п'яти континентах, конкурувати з українцями можуть хіба що вірмени та євреї.

Етнічних українців на Землі не менш як 50 млн. Майже 38 млн. їх мешкають в Україні. І немає жодної настільки численної нації, котра лише останнім десятиліттям двадцятого століття вперше здобула б повноцінну державність.

Утім, у будь-якій країні українська діаспора, зберігаючи свою національну ідентичність, становить доволі прогресивну соціальну спільноту, посідаючи гідне місце в економічному, політичному, духовному й культурному житті різних держав.

Назагал ці унікальні обставини не могли не вплинути і на процес становлення й утвердження української державності, і особливо на куди складніше явище – формування відчуття державності, вкорінення в індивідуальній і масовій свідомості незалежної національної державності як вищої соціальної цінності.

Напевно, наслідком такої своєрідності ситуації і є те, що ідея розбудови Української держави й досі, на жаль, не перетворилася на головну, вирішальну ідею об'єднання людей

---

* Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д.екон.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2003. – С.3–8.

у нашому суспільстві. У 2003 році лише один із чотирнадцяти дорослих жителів України дотримувався думки, що саме національна ідея розбудови української державності об'єднує людей у нашому суспільстві. Натомість по 40% респондентів, відповідаючи на моніторингове запитання «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?», обрали варіанти: «спільні життєві негаразди» й «невдоволеність владою». Для 30% опитаних, відповідно, це були «страх перед майбутнім» і «віра у ліпше майбутнє».

Серйозною перепоною для формування відчуття національної державності є масова стабільна недовіра населення до центральних і місцевих органів державної влади: якщо другим нині схильний довіряти лише кожен сьомий українець, то першим значно менше — тільки один із десяти.

Так само низьким є рівень довіри населення силовим структурам держави: міліції, прокуратурі, судам, а також банкам, страховим компаніям і податковій інспекції.

До того ж переважна більшість українців почувається беззахисною за ситуації ураження їх у законних правах та інтересах як з боку центральної (70%), так і з боку місцевої (близько 60%) державної влади, а 20% респондентів зазначили, що впродовж останніх 12 місяців вони принаймні раз опинялися у ситуації відчуття власної безпорадності перед свавіллям влади». Саме «ставлення держави до людини» понад 40% респондентів називають як найістотнішу негативну зміну в сучасному українському суспільстві порівняно із радянською добою.

Тож не варто дивуватися, що на запитання «Чи пишаєтеся Ви сьогодні тим, що Ви громадянин своєї країни?» — на 12-му році незалежності України лише 15% респондентів дали позитивну відповідь. А своє уявлення про Батьківщину саме як про державу, громадянином якої він є, пов'язує тільки один із п'яти українців.

Якщо за радянських часів усі радо співали: «Мой адрес не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз», то сьогодні у незалежній Україні більшість «співає» щось зовсім протилежне. Майже 60% населення власне уявлення про Батьківщину пов'язує із місцем, де народився і виріс, тоді як із державою Україна — утричі менше.

За роки незалежності України, незважаючи на безперечність прогресу в демократизації життя суспільства, відбулося й невинно поглиблюється відокремлення державної влади загалом і практично всіх її інституцій від народу. І це адекватно віддзеркалює як громадська думка населення, що її фіксує соціологічний моніторинг десяти останніх років поспіль, так і сила-силенна просто вражаючих соціальних фактів. Державну владу нині переважна більшість населення сприймає, якщо поки не як відверто ворожу силу, то вже, безумовно, не як прихильну до народу.

Неможливо не дивуватись, причому пишаючись своїм народом, що навіть за умов, коли державна влада фактично кинула народ напризволяще, цей самий народ і далі вважає «державну незалежність країни» *важливою цінністю*, нехай сьогодні аж ніяк не першою, а лишень десятою за вагомістю. Такої думки 2003 року дотримувалося три чверті населення України! При цьому не можна не помітити, що державна незалежність для населення наразі є куди важливішою, ніж навіть «демократичний розвиток країни», хоча, власне, сенс і значення першого полягає у досягненні другого. А загальною метою попри все є демократія. Напевно, підсвідомо більшість населення України розуміє, що без незалежної держави демократія неможлива.

З іншого боку, відчуття національної державності, підживлюване патріотизмом, має тенденцію до дедалі відчутнішого відриву від демократії й не може не спричиняти порушень прав і свобод людини — визначальної цінності правової держави й демократичного суспільства.

Тому формування та зміцнення відчуття національної (своїї, політичної) державності буде плідним (а не заведе це шляхетне відчуття у новий, бодай і власний, диктаторський, тоталітарний рай) лише за одночасного утвердження в суспільстві відчуття цінності демократизму.

Не можна нехтувати тим, що вже зараз люди із розвиненим відчуттям національної державності зацікавлені в міцній державній владі й намагаються розв'язувати всі найскладніші й найгостріші проблеми розвитку українського суспільства за

допомогою сили держави — «заборонити», «обмежити», «не дозволяти» тощо. Куди це веде, всім відомо.

Водночас ділові люди, приватні власники й усі суб'єкти ринкових відносин, які утверджуються у країні, як носії демократії поки що більшою мірою зацікавлені в економічній свободі та демократії у суспільстві, ніж у сильній державі. Первинне «нагромадження» приватного капіталу багато в чому, якщо не переважно, відбулося й досі триває за рахунок привласнення державної власності. Шляхи та методи цього процесу різноманітні, але сутність їх єдина. І чим слабшою й безвідповідальнішою є державна влада, тим відчутніше ефективність приватного бізнесу може забезпечуватися пільговим, дешевим, ба й безкоштовним використанням і привласненням державного майна, загальнонародних (національних) природних ресурсів і землі, виробничої й соціальної інфраструктури, підготовлених за рахунок держави найкваліфікованіших працівників, інженерів, фахівців, учених. Заснування спільних із іноземним капіталом підприємств може супроводжуватися навіть обмеженням інтересів національної держави й населення України на користь інтересам іноземних держав і спільного бізнесу.

Матеріальним підґрунтям поєднання відчуття національної державності (патріотизму) та демократії може слугувати лише формування великого приватного українського капіталу, що долає національні межі й залучається до конкурентної боротьби на європейському та світовому ринках. Лише такий капітал об'єктивно зацікавлений як у міцній Українській державі, так і в стабільній демократії усередині країни. Тільки міцна держава здатна забезпечити просування національного приватного капіталу на світові ринки й певною мірою виступати гарантом його безпеки. Усередині країни потужний капітал буде кровно зацікавлений у стабільній демократії, аби жодні внутрішньополітичні зміни не могли загрожувати бізнесу, зумовлювати перегляд результатів приватизації чи націоналізацію або відродження адміністративно-командних методів управління економікою, обмеження прав і свобод людини в економічній та інших царинах життя суспільства.

Презентовані матеріали десятилітнього соціологічного моніторингу, розробленого й проведеного науковцями Інституту соціології НАН України, дають змогу простежити й динаміку процесу формування в Україні демократичного суспільства, й поступове утвердження відчуття незалежної української державності саме так, як вони відбиваються у громадській думці населення країни та соціографічних даних.

Програма комплексного всеукраїнського моніторингового дослідження впродовж двох останніх років багато в чому реалізується завдяки виконанню Інститутом соціології держзамовлення за такими проектами:

1) Політичні настрої та соціальні очікування громадян щодо здійснення в Україні соціально-економічних перетворень (загальнодержавний та регіональний аспекти);

2) Ставлення громадян до проблем функціонування законодавчої та виконавчої влади, політичних лідерів, партій і парламентських фракцій за підсумками першого року діяльності Верховної Ради України четвертого скликання;

3) Стан і спрямованість еволюції громадської думки щодо процесів суспільно-політичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку України;

4) Дослідження стану, спрямованості і тенденцій розвитку громадської думки щодо актуальних проблем суспільно-політичного життя України, рейтингів політичних діячів, партій, громадських організацій за підсумками 2003 року.

Виконання досліджень з цієї тематики певною мірою реалізує Указ Президента України № 275 від 25 квітня 2001 року «Про розвиток соціологічної науки в Україні». Утім, Комплексний план розвитку соціологічної науки в Україні, що був поданий на розгляд Кабінету Міністрів України ще в липні 2001 року, як це передбачається зазначеним указом Президента, й досі не затверджено.

Від 1997 року моніторинг здійснюється за зацікавленої участі Київської міської державної адміністрації, яка відстежує розвиток соціально-економічного, політичного, соціокультурного й духовного життя столиці на тлі загальнонаціональних трансформацій.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМ КАК КОНЦЕПЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В УКРАИНЕ*

За десятилетие независимости Украины кардинально изменилось положение социогуманитарных наук в обществе. От практически полного игнорирования и пренебрежительного отношения власти и общества в начале 1990-х годов, по понятным причинам, до осознания в начале XXI века того, что «конструкция» общества, его «анатомия» и «физиология», его динамика имеют свои законы и закономерности, методы познания и механизмы практического использования, которые на порядок сложнее и затратнее по сравнению с познанием живой и неживой природы.

Это как раз тот случай, когда говорят: «лучше поздно, чем никогда». Обрела статус в обществе социологическая наука как наиболее ориентированная на человека. Это подтверждает принятый в апреле 2001 года указ Президента Л.Д. Кучмы «О развитии социологической науки в Украине».

Можно утверждать, что сегодня социология востребована. Хотя подмена социологии идеологией, науки опросами и рейтингами в угоду деньгам и тем, кто платит, пока далеко не преодолена и продолжает дискредитировать социологическую науку и социологов. Мы все в основном из «голодного детства» и устоять перед деньгами, тем более большими (!), удастся не каждому. Но надо. Иначе социология как наука исчезнет. Будет подменена идеологией, политикой.

Практическая востребованность социологических знаний требует от социологического сообщества, от каждого из нас не только профессионализма и ответственности за выводы и рекомендации, но и соблюдения элементарной нравственности, а нередко — гражданского мужества.

---

* Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Наук. ред. М.О. Шульги, В.М.Ворони. – Київ: САУ, Інститут соціології НАН України, 2003. – С.7-15.

Возрастающий год от года интерес к социологической теории подтверждается численностью и профессиональным составом участников настоящей конференции. Это — наглядное свидетельство того, что социологи Украины осознают свою роль в «конструировании» общества «без криминального лица» и понимают, что для этого, прежде всего, необходима хорошо разработанная теория, в частности теория социальных институтов и институциональной структуры общества.

Сегодня постфактум нельзя не признать, что ученые-обществоведы Украины, в том числе и мы, социологи, за десять лет не сумели разобраться, «в каком обществе мы живем». А в чем разобрались — не всегда вдохновляет!

Именно поэтому мы не смогли предложить власти эффективную модель перехода Украины к демократии. Тому есть и другие объяснения. Если, к примеру, на Президента страны нужно учиться пять лет, уже находясь на этом посту, то на ученого, очевидно, десять как минимум. Конечно, надо ответственной относиться к подбору аспирантов. А президентов, премьеров, министров и депутатов — тем более! Однако от объяснений не легче.

Вот уже десять лет страна идет методом проб и ошибок. Слушаем иностранных советников. Учимся на собственных ошибках. Менее года назад Президент Украины в послании Верховной Раде в очередной раз признал, что «необходимы существенные изменения в механизмах трансформационных процессов, их системное обновление, то есть осмысленный переход — на этот раз — к институциональной модели рыночных преобразований в сочетании с элементами эффективного государственного регулирования» [1]. Первую коллективную попытку такого научного осмысления социологи Института предприняли на семинаре отдела социальных структур под руководством С.А. Макеева осенью прошлого года. Основательная статья по этой проблеме О.В. Иващенко, докторанта Института социологии, раскрывающая совместимость институциональной модели рыночных преобразований с украинской социальной реальностью, опубликована в первом номере нашего журнала «Социология: теория, методы, маркетинг» за 2003 год. Здесь есть и обоснованные рекомен-

дации для практического использования, и материал для дискуссии, в том числе и на этой конференции.

В теории, да и в экономической практике институционально-социологическое направление далеко не ново, если вести отсчет времени от «Институциональной экономики» Дж. Коммонса (1924) и «Теории праздного класса» Т. Веблена (1899).

Однако идеи этих ученых, как и работы Рональда Коуза, Джеймса Бьюкенена, Дугласа Норта и других, с чьими именами связана практическая реализация идей институционализма в хозяйственной практике (подчеркиваю!) индустриально развитых стран, стали достоянием украинских ученых в русском переводе лишь в 90-х годах ушедшего века.

Поэтому прежде всего нужно и важно разобраться в сути идей институционализма. Но для их осмысленного, практического использования следует, на мой взгляд, обратить внимание на такую «деталь». Где и почему эти идеи появились, какие реалии их вызвали к жизни, в каких социально-экономических системах — институциональных (1960–1970 годы, Д. Гелбрайт, Р. Арон и др.), постиндустриальных (1980 годы, Д. Белл и др.), супериндустриальных или информационных (1990 годы, Э. Тоффлер и др.) — и в каких экономиках (товаров, услуг, информации) институциональные механизмы органичны и дают эффект.

Во-вторых, «институт» и «институция» как понятия, породившие институционализм, и как направление гуманитарной мысли охватывают весьма широкий круг социальных явлений: государство, семью, профсоюзы, корпорации, фирмы, различные экономические инструменты и механизмы, правовые и моральные нормы. Сюда же относят общественное мнение, моду, образование, предпринимательство, собственность и т.д.

Нобелевский лауреат 1993 года, американский экономист Дуглас Норт считает, что институты — это формальные и неформальные правила экономической деятельности, «рамки, в пределах которых люди взаимодействуют друг с другом». А экономисты, исследующие институциональные трансформации переходного периода, занимаются не только законами и нормами, регулирующими экономическую деятель-

ность, но и изменениями в структуре и содержании экономических организаций: приватизацией, реструктуризацией предприятий, погашением задолженности, разукрупнением, изменением состава собственников, развитием малого бизнеса и др. Американские институционалисты вместо технических факторов производства особое значение придают роли транзакционных издержек, то есть издержкам рыночной координации производства.

В-третьих, кроме социологов институционализмом занимаются историки, политологи, экономисты и юристы. Поэтому нам крайне необходимо определиться, что и как в рамках институциональной теории должны исследовать социологи.

На мой экономико-социологический взгляд, четкое и продуктивное решение проблемы дал патриарх экономической, и не только экономической науки XX века, Фридрих фон Хайек. Он связывает происхождение фундаментальных социальных институтов с механизмом «невидимой руки» А. Смита, представляющий бессознательный результат сознательных действий множества людей, преследующих частные цели. Это результат человеческого действия, но не продукт человеческого разума.

Примером самоорганизующихся социальных систем являются мораль, право, рынок, деньги, в которых упорядоченность создается не управлением из центра, а регулярностью взаимоотношений между частями структуры.

Первая и пока единственная в Украине монография «Социальная самоорганизация» (опубликована в 2002 году) принадлежит научному сотруднику нашего института Л.Д. Бевзенко.

Следующий логичный шаг — разобраться, дать вразумительный ответ, что представляет собой наше украинское общество, в какой из названных или иных систем координат находится экономика Украины?

Из названных, очевидно, ни в каких! Она в реанимации. Жизнь только в тени, недоступной даже прокуратуре, не то что науке. Поэтому только реанимировав организм, можно пытаться применять те или иные лекарства.

Есть две формы жизни экономики, или два идеальных типа экономической организации товарного производства: центрально управляемая и меновая (координирующая). Их сочетание, что имеем в реальной жизни, — смешанная экономика. Это из области аксиом.

Украина оказалась в особом положении. В начале 1990-х годов административно-командная экономика была «успешно» разрушена. Если слово «успешно» здесь уместно. Товарное производство, если и признавалось, то в рамках непосредственно-общественного. Свободная рыночная экономика, даже ее объективные предпосылки, до сегодняшнего дня не созданы. Ведь совсем не из-за злого умысла Европа не признает Украину страной с рыночной экономикой. Все факторы рыночной экономики в становлении.

Частная собственность на средства производства как главное условие товарного производства создана. Но! Во многом, если не в основном, используется, превращается в объекты личного потребительского назначения. Что не «съедается», оказывается, капитализируется за рубежом, но не в Украине.

Свободная рабочая сила есть. Большинство населения не попало в число собственников средств производства ни прямо, ни через систему участия. Менее 1% населения, по данным мониторинга Института социологии, получает несущественный (МЗ,5%) доход по акциям и другим ценным бумагам. Отсутствие достойных рабочих мест и достойного заработка вытаскивает украинцев за границу.

Третье условие товарного производства — свободная конкуренция (без вмешательства государства или кого-либо иного). Никаких признаков этого явления не наблюдается, как, впрочем, и «свободной» (прозрачной) приватизации.

Достижением двенадцати лет независимости по праву считается создание Украинского государства. Но является ли оно национальным в смысле общенародным и способно ли «творить», активно участвовать в создании свободной рыночной экономики?!

Пока даже роль «ночного сторожа», характерная для «либеральной» и «неолиберальной» модели развития, оказалась нашему государству не под силу. Поэтому неудивитель-

но, что не принесли желаемого успеха попытки макроэкономического государственного регулирования экономики по кейнсианской модели, как и использование монитаристских методов.

При таком реальном состоянии нашей экономической системы весьма сомнительно надеяться на действенность институциональных инструментов, механизмов ее настройки. Это примерно то же, что пытаться настроить рояль при оборванных струнах и западающих клавишах.

При разном понимании происхождения и содержания социальных институтов и их роли в трансформации общества и экономики, социологи единодушны в том, что в институционализме речь идет прежде всего о социальных институтах, нормах и правилах, регулирующих поведение человека, различных социальных групп и классов.

Применительно к экономической сфере это трудовое поведение. Инстинктивно человек постоянно трудится над тем, чтобы меньше трудиться! Поэтому афоризм «богатство создается не трудом, а ленью человека» не без смысла! Исходными факторами преодоления лени и активизации жизненной энергии человека являются голод, страх и стихия.

В обществе, где человек сыт и свободен, где гарантирована безопасность жизни, голод и страх как бы исчезают. Когда элементарные потребности удовлетворяются, о них, как и о воздухе, мы забываем, пока кто-то не перекроет кислород!

И только на этой стадии развития общества, только при полной демократии, когда «грубые» инструменты воздействия на человека исчерпаны, на первый план выступают механизмы тонкой настройки поведения человека, куда, на мой взгляд, можно отнести институциональные нормы и правила. При этом, в зависимости от того, в какой социально-экономической среде живет та или иная социальная группа, инструменты воздействия на поведение этой группы могут быть различными. Поэтому только всесторонний анализ исторически конкретной социальной, экономической, психологической и политической ситуации позволяет выделить факторы, определяющие поведение человека, и создать «модель человека», характерную для конкретного состояния общества, его экономической системы.

В свою очередь, «модель поведения» позволяет строить вполне обоснованные теории поведения различных экономических субъектов, производителей и потребителей, теории прибыли, конкуренции, спроса и предложения. Таким образом, конкретному состоянию социально-экономической системы, описываемому соответствующей теорией (системой знаний), соответствует и определенная модель поведения человека с присущими ей регуляторами.

Экономической системе, характеризующейся преобладанием материальных ценностей, в рамках классической школы, маржинализма и неоклассики присуща модель «экономического человека» — рационального индивида, способного обеспечить достижение своих целей в условиях свободной или совершенной конкуренции. Мотив деятельности экономического человека определяет эгоистичный, денежный интерес. То есть при свободной конкуренции выигрывает тот, кто ведет себя разумно, а проигрывает тот, кто не придерживается рациональных правил.

Для кейнсианских и институционалистских экономических теорий, для исторической школы характерен переход от объективных факторов к использованию субъективно-психологического подхода при объяснении экономических трансформаций. Типичным для такого общества становится «социологический человек», «человек в конкретной ситуации». При этом стимулы поведения включают не только стремление к материальным, денежным благам, но и социально-психологические элементы, соблюдение традиций, соображения престижа, желание наслаждаться жизнью, стереотипность поведения в зависимости от привычек и религиозных установок, факторы ожидания и предчувствия из-за несовершенства информации.

Дуглас Норт подчеркивает, что на результат выбора индивида в этих условиях радикально влияет альтруизм и самоограничение. А Фридрих фон Хайек утверждал, что именно «...моральные нормы и традиции, а не интеллект и расчетливый разум позволили людям подняться над уровнем дикарей».

Модель «социологического человека» построена на гипотезе органической рациональности, предполагающей, что взаимодействие людей рационализируется формальными и

неформальными, например, сложившимися эволюционным путем институтами человеческого общества.

Последние два десятилетия развития экономической системы и американского общества нашли отражение в новых теориях социально-институционального направления: «супериндустриального общества» Элвина Тоффлера, «информационного общества» Даниела Белла, теории «общественного выбора» Джеймса Бьюкенена и др., в центре которых оказалась модель «социально-индивидуального» человека, представляющего общество, основанное на демократических и плюралистических началах, с развитыми межгрупповыми связями, жесткими границами между социальными общностями.

Мотивация деятельности смещается при этом от материальных к духовным потребностям личности. Главной становится потребность самовыражения, установления связей с другими людьми, свобода духовного самовыражения, свободного выбора типа культуры и общественно-политических взглядов. В трудовой деятельности приоритет отдается удовлетворенности от самого процесса труда, сложности и социальной значимости труда.

Если помните, то это и есть полная характеристика коммунистического труда. И это не удивительно! Все современные течения индустриализма, опирающиеся на идеи технологической трансформации общества, решающей роли науки и знания, активной роли государства, корпорации как ведущего социального института, слияния крупных корпораций с государством, использования планирования — по сути своей реализуют на современном материале марксистский материалистический подход в объяснении закономерности трансформации общества. «Ручная мельница дает вам общество с сюзереном во главе — писал К. Маркс в «Нищете философии» еще в 1847 году, — паровая — общество с промышленным капиталистом».

Каковы же социальные реалии современного украинского общества? Какая модель человека, порожденного этим обществом, доминирует в нашей стране, — «экономический человек», «социологический человек» или «социально-индивидуальный»)? Или, как говорят, что-то иное?! Каковы

возможности институциональных инструментов для активизации демократических трансформационных процессов в Украине? Могут ли они разбудить, принудить, побудить, вдохновить «нашего человека» к активному труду? Ответить на эти вопросы можно, анализируя и обсуждая результаты конкретных исследований наших социологов, нашего украинского общества. Что, однако, не только не исключает, но и предполагает выяснение и согласование понятий и категорий, которыми мы пользуемся, формирование украиноязычного социологического глоссария, освоение «чужих» теорий, изучение «чужих» исследований.

О чем говорят исследования Института социологии НАН Украины?

Исследования ценностных ориентации населения Украины, выполненные в 1997-2003 годах под руководством А.А. Ручки по методике американского социолога Инглехарта, показывают, что более 90% населения Украины ориентировано материалистически, и эта тенденция усиливается. Тогда как в западных странах с 1970-х годов происходит смещение в сторону духовных ценностей.

Исследования социальной структуры украинского общества, выполненные за последние годы в отделе С.А. Макеева, как и дискуссия на конференции САУ в прошлом году, привели к более реалистической оценке (в том числе и политиками) перспектив формирования среднего класса в Украине.

Исследование политической элиты Украины под руководством Н.А. Шульги показало, что мотивом поведения политиков далеко не всегда является бескорыстное служение народу. Чаще — достижение собственных целей, удержание или получение власти. А демократия на политическом рынке зачастую используется для получения политической ренты.

В нашем материалистически ориентированном обществе это не удивительно. К аналогичным выводам, исследуя взаимосвязь экономических и политических решений даже в супериндустриальном и информационном обществе США, пришел Джеймс Бьюкенен. Политическая сфера, по его мнению, представляет собой своеобразный рынок, при этом люди власти при выработке решений руководствуются теми же

принципами максимизации частной выгоды, что и отдельный индивид или фирма. А это означает, что законодательными и исполнительными органами возможно принятие таких решений, которые максимизируют благосостояние выборных политиков и чиновников, но далеко не оптимальных с точки зрения максимизации общественного благосостояния.

Исследования социальных аспектов глобализации, которые ведутся в нашем Институте под руководством А.Г. Арсенко, дают научное представление о месте Украины в мировом обществе, о том, в систему каких координат мы вписываемся.

Такое знание просто необходимо, чтобы из предлагаемых (или навязываемых) нам «лекарств» выбрать действенные, а не самые дорогие, красиво упакованные гаи с непонятными, но интригующими импортными названиями.

Огромный эмпирический массив для анализа, раздумий и выводов о состоянии и динамике украинского общества дают мониторинговые исследования Института социологии за последние десять лет. Один из выводов — «о формировании в украинском обществе аморального большинства», сделанный Е.И. Головахой на основе анализа этих материалов — вызвал оживленную дискуссию. Поэтому, вероятно, и не вызывают ныне резкого общественного осуждения присущие как «низам», так и «верхам», такие человеческие пороки как лживость, цинизм, лукавство, двоемыслие.

Обобщающий материал о поведении различных групп работников промышленности и роли институциональных инструментов в регулировании социально-экономического поведения, содержат исследования, выполненные в Институте социологии под руководством Е.И. Суименко. Уже более десяти лет под руководством Ю.И. Саенко исследуются институциональные механизмы поведения людей в постэкстремальных ситуациях.

Конечно, за день работы конференции все проблемы, даже включенные в программу, мы обсудить не сможем. Но если нам удастся обобщить материалы исследований, результаты которых будут доложены или представлены для публикации, то, несомненно, наше представление об украинском обществе существенно обогатится, а возможности использования

институциональных механизмов в трансформационных процессах в Украине станут более осмысленными и понятными. Поэтому нам надо постараться как минимум услышать друг друга.

Здесь нет необходимости говорить, что чистые «модели человека» и концепции развития экономики и общества существуют только в теории. Переход в мотивации поведения человека от материальных факторов к субъективно-психологическим, социальным и духовно-нравственным вовсе не означает исчезновения или отмирания одних и появления других. Этим лишь подчеркивается полнота и последовательность удовлетворения обществом определенных потребностей и их актуальность. Если потребность в материальных благах удовлетворяется, то полезность этой потребности исчезает, отступает на задний план. Актуальной становится другая потребность — социальная, политическая, духовная, нравственная.

Однако все потребности сохраняются. Каждая новая модель человека, поглощая предыдущую, сохраняет ее в себе. Поэтому теория (как известная абстракция) не должна диктовать практике — переходить к той или иной модели развития экономики. Жизнь богаче теории, а чудодейственных лекарств не бывает! Да переходить никуда и не надо. Важно обеспечить эволюционность, естественно-исторический ход развития.

Мы можем лишь осветить состояние общества, показать больные места, предложить набор возможных лекарств. Но лечение должно быть компетентным. А это определяет врач или политик. Или консилиум врачей, консилиум политиков. В умении отобрать лучшее заключается искусство политика.

Современность теории определяется отбором и концентрацией в ней всех выдержавших проверку временем положений теоретических школ и концепций, от классической и кейнсианской, не исключая марксистскую, до институциональной и информационной. А экономика общества всегда является одновременно экономикой товаров, услуг и информации. В различном сочетании при несомненном примате производства товаров. Кушать всем и всегда хочется.

Литература

1. Урядовий кур'єр. — 2002. — 4 червня.

ПРО РОЛЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ У РЕФОРМУВАННІ СУСПІЛЬСТВА*

Без системи знань (тобто *науки*) не можна нічого поліпшити або вдосконалити. Це – аксіома. І навіть якщо у своїй діяльності людина керується **добрими намірами**, а не знанням предмета, то результат частіше виявляється протилежним.

Стосовно *перевлаштування організації життя мільйонів людей* досвід Паризької комуни та Жовтневої революції наочно й достатньо переконливо для всіх підтверджує це. А, справді, бо дуже хотіли побудувати комунізм **для всіх людей** і на всій землі! Та й 1991 року ніхто не прагнув, щоби народові України стало гірше жити!

Чому ж у разі конструювання літака, автомобіля чи, скажімо, мосту нікому не спадає на думку керуватися референдумом або громадянським форумом? А коли йдеться про реформування усього суспільства, конструювання «корабля», *на якому «летимо» ми всі*, ладні покладатися на думку більшості, але не спеціалістів!

Навіть В. Ленін вважав себе спеціалістом тільки з комунізму, натомість із культури – А. Луначарського, а з електрифікації – Г. Кржижанівського.

У науці, зокрема в соціогуманітарній, питання істини ніколи й ніде не розв'язуються більшістю голосів.

Звісно, *маючи намір змінити життя населення країни на краще, треба знати* думку людей, їхні інтереси, ціннісні орієнтації. Але **думка** – це судження про те, на чому люди *знаються*. Частіше ж ми дізнаємося про сьогочасний *настрій*. І референдум 2000 року, і громадянський форум 2003–2004 років *дуже*

* Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. – С.3–6.

великим коштом з'ясовували думку народу про те, в чому навіть спеціалістам розібратися аж ніяк не просто!

Утім, для визначення якості кількох тонн зерна **науці** достатньо проби *лишень* у сотню грамів. Так і *соціологічній науці* 49 млн гривень, витрачених на референдум, вистачило б на **десятиліття** досліджень із більш вірогідними й надійними результатами та висновками з усіх питань перебігу реформ, соціальної напруженості в суспільстві та соціального самопочуття населення.

Наприклад, провладний (або пропрезидентський) блок «За єдину Україну!» на парламентських виборах 2002 року розраховував на 50%, потім на 20% голосів, а здобув менш як 12%. Скільки витрачено народних грошей, влада знає. Хоча дані **багаторічного моніторингу** Інституту соціології переконають (і ми про це говорили й писали), що **вище за сталий рівень довіри Президентові та владі блок не одержить**.

Проте навіть *здобута* наукою *достовірна* громадська думка – це ще далеко **не надійне керівництво для дій політиків**. Це лише соціальний **факт для наукового аналізу**, а не для пісні «політика-акина», котрий «що бачить, те й співає».

Наприклад, із **1994 року щорічні моніторингові дослідження** Інституту соціології НАНУ свідчать про **високий рівень протестних настроїв** у суспільстві. Звідси політики нерідко *роблять помилкові висновки та прогнози щодо реальної масової готовності* населення України до соціального протесту. Натомість розроблена в Інституті методика вимірювання інтегрального індексу соціальної напруженості, ґрунтована на сучасній теорії протестної поведінки, та вимірювання реальної готовності до різних форм такої поведінки дають змогу адекватно оцінити «вибухонебезпечність» суспільної атмосфери.

За даними Інституту, упродовж останніх 10 років, навіть за часів *найгіршого соціального самопочуття* населення України, що припадало на 1994–1998 роки, практично в усіх регіонах **індекс соціальної напруженості залишався стабільно низьким**.

Або інший приклад. *Трансформації суспільства* в Україні почалися радше *стихийно*, ніж продумано (що передбачає

реформа!). Навіть у Конституції України 1996 року ще *не визначене соціальне підґрунтя* суспільства. Раніше ми писали й говорили про *союз робітничого класу і селянства*. А впродовж усіх років незалежності, на думку більш як 60% населення, *вирішальну роль в Україні відіграють криміналітет і чиновництво*, тобто, за визначенням Леоніда Даниловича Кучми, «злочинний світ». Тож кого за такого соціального підґрунтя *обслуговуватиме державна влада?*

Запитання, звісно, риторичне. Прикладів задосить. Їх наводив Президент країни, чимало можуть розповісти й економісти. Візьмемо приклад із нашої практики. Чому, скажімо, академічні інститути після створення Державної скарбниці обслуговуються щодо зарплати у комерційних банках і сплачують за це 0,5% від одержаних сум? Те саме, гадаю, стосується і переказів зарплатні на комерційні банкомати.

А зрештою, яку можна побудувати державу, не знаючи соціального *підґрунтя*? Та й чи сприятиме така держава формуванню в Україні відкритого громадянського суспільства, яке контролюватиме її? За умов такої «*фундаментальної*» невизначеності, щоби **розбудовувана будівля** української державності несподівано не завалилася, часта зміна уряду була, мабуть, єдиним придатним засобом порятунку країни від краху. І всі ми бачили, чим *сміливіше й рішучіше* діяв уряд, тим швидше Президент його змінював. Хоча радше не під впливом **соціологічної науки**, а інтуїтивно.

Тому і сьогодні пізнання соціальної структури суспільства, процесів формування *середнього класу* як його **соціального підґрунтя**, *вивчення потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій* різних соціальних груп просто необхідні для ефективного реформування країни.

Спиратися у соціальному реформуванні на дані науки, звісно, **дорого**. Але у стократ дешевше й, безперечно, надійніше, ніж на **референдуми та громадянські форуми**, хай навіть заздалегідь не запрограмовані тими, хто їх проводить.

Слід визнати, що після Указу Президента країни 2001 року «Про розвиток соціологічної науки в Україні» співпраця

Інституту соціології з Кабінетом Міністрів стала *конкретнішою*. Проте, щоби вона була ефективнішою і дієвішою, потрібно відкрити для науки нашу державну статистику. Поки ж навіть дані перепису населення 2001 року залишаються державною таємницею. Я не кажу вже про (бодай безіменну) **інформацію** податкової адміністрації про наших рідних **мільйонерів!** Хіба влада, котра постійно твердить про благо народу, не зацікавлена в тому, щоб *розповісти та на живих прикладах показати народові*, як можна подолати бідність і стати мільйонером у нас в Україні? Адже *обмін передовим досвідом*, як ми пам'ятаємо, завжди був важливим засобом поліпшення життя народу.

Звичайно, ми не повинні забувати про небезпеку досліджень під політичне замовлення. А все, що стосується управління країною, – це політика.

Тим паче, що поки *роль щита* для соціогуманітаріїв *від скочування до «чого зволите за Ваші гроші?»* відіграють **Президія академії та вчені Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України**, котрі працюють у владних структурах. Це дуже важливо для збереження суспільствознавства як наукового напрямку. І позаяк такий захист є, гадаю, ми можемо співпрацювати із владою та політиками, не зраджуючи науки.

АКТИВИЗАЦИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ*

Исследования Института социологии показывают, что в глазах населения Национальная академия наук — это сегодня не только носитель интеллектуального потенциала нации, но и коллективный нравственный авторитет, достойный представитель украинской культуры. 83% населения страны считает, что общество не может существовать без науки, а 54% убеждены, что наука оказывает существенное влияние на позитивные изменения в жизни. Кто не понаслышке знаком с разными аспектами и социальными средами жизни Украины, подтвердит, что в данном случае общественное мнение правильно отражает реальность. Поэтому положительный эффект активизация научных исследований дает только при условии сохранения и утверждения в научной среде высоких нравственных начал, сохранения и приумножения ценностей украинской национальной культуры. И это означает особую ответственность Академии наук за прогрессивное развитие страны.

Активизация труда ученых — специфическая, но все же часть практически вечной научной проблемы — трудового поведения, которой обычно занимаются экономисты, а в последние 10 лет — и социологи. При этом обществоведы концентрируют свое внимание прежде всего на двух проблемах: 1) мотивации и стимулирования труда, то есть внутренних и внешних активизаторов; 2) управления трудом.

Согласно данным исследований Института социологии НАНУ 1998-го и 2003 годов (посвященных 80-ти и 85-летию Академии наук Украины), человека влечет в науку: стремление принести пользу обществу (эту позицию отмечают 50%

---

* Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення Четвертої Всеукраїнської соціологічної конференції / Наук. ред. М.О. Шульги, В.М. Ворони - Київ: САУ, Інститут соціології НАН України, 2004. - С.8-13.

всех опрошенных, в том числе 52% студентов; по 40% респондентов указывают на стремление к познанию нового и желание реализовать свои способности; семейные связи и традиции считают важными 17%; возможность общения с себе подобными — 15%; престижность профессии важна для 13%). Материальные мотивы (размер зарплаты важен для 11%) — на 7-м месте из 9 вариантов; отсутствие сильных физических нагрузок отмечают 6%; стечение обстоятельств — 6% респондентов.

Это свидетельствует о невысоком уровне материального благосостояния ученых в представлениях населения Украины. И здесь общественное мнение, к сожалению, соответствует действительности.

Кстати, 67% населения Украины считает, что зарплата ученых меньше, чем они того заслуживают. И лишь 3% придерживаются противоположного мнения.

В марте – октябре 2003 года нам удалось опросить 20 академиков и 13 членов-корреспондентов НАНУ. На основании их ответов мотивы выбора профессии ученого распределились так: стремление к познанию и стремление реализовать свои способности отметили 2/3 опрошенных экспертов (18 социогуманитариев, 12 представителей естественных наук, 2 — технических наук). Треть экспертов назвали семейные связи и традиции, четверть — возможность принести пользу обществу (социогуманитарии называют эти позиции в два раза чаще); каждый 7-й эксперт уверен, что это возможность общаться с себе подобными (тут преобладают ответы естественников). И только один респондент указал на размер зарплаты как мотив выбора. Хотя опрос не был репрезентативным, тем не менее некоторое представление о проблеме он дает. Интересно, что для академиков важнее оказалось познание нового и семейные традиции, а для членов-корреспондентов — самореализация, престижность и общение с коллегами. Отсюда следует вывод: ученый, если он ученый по призванию, будет заниматься наукой независимо от материальных условий. И вполне возможно, что это — одна из важнейших причин сохранения научного потенциала Украины в годы становле-

ния независимости: в Академии наук собрались в основном увлеченные своим делом люди.

История свидетельствует, что по-настоящему увлеченные ученые ради познания могут идти на любые самоограничения и творить в экстремальных ситуациях. Хрестоматийным примером является древнегреческий философ Диоген, активно творивший сидя в бочке, а Николай Морозов сделал свои открытия в химии, астрономии, физике в одиночной камере Шлиссельбургской крепости, где он провел 25 лет, а потом еще 30 лет руководил Естественнонаучным институтом им. Лесгафта. Инженеры человеческих душ давно заметили: ничто так не активизирует и не мобилизует энергию человека, как война, стихия и голод.

Я обратил внимание на то, что в 1990-е годы, когда средняя зарплата доктора наук не достигала и 20 долларов, с ростом задолженности по зарплате почти пропорционально рос и объем публикаций сотрудников Института. Но это — в экстремальных ситуациях. Пожалуй, мы их уже пережили. Однако и сегодня мы живем в обществе, где материальные потребности все еще остаются на первом плане. Мониторинговые исследования Института социологии последних 10 лет показывают, что более 90% населения Украины устойчиво ориентируется на материальные ценности. И эта тенденция нарастает. Абсолютное большинство наших научных работников хотя и не стремятся к роскоши, но все же могут повторить девиз Маркса: «Ничто человеческое мне не чуждо!». Стремясь к познанию и самореализации и выбирая труд ученого, люди быстро убеждаются, что сегодня без денег заниматься наукой невозможно. Хотя так было и 200 лет назад, даже в социогуманитарной области: без денег Ф. Энгельса не было бы и «Капитала» К. Маркса.

Сейчас способные выпускники вузов, придя в академический институт и получив ученую степень, уходят туда, где больше платят, а одних только фирм и фондов с бюджетами от 50 до 300 тыс. долларов в год в Украине, как недавно говорилось с трибуны Верховной Рады, около тысячи. За 2003 год средняя зарплата научных сотрудников со степенью соста-

вила по Институту социологии около 200 долларов, без степени — 100. Причем на четверть за счет внебюджетных средств. Но и это примерно в 2,5 раза меньше, чем было в 1990-м году. А с учетом потерь на бесплатном ранее лечении, дешевой научной литературе и информации речь должна идти о повышении зарплаты в Академии наук в несколько раз. Иначе талантливая молодежь в науку не придет и не удержится в ней. И хотя за последние 3 года существенно возросла зарплата, улучшилось материально-техническое и информационное обеспечение, тем не менее темпы улучшения необходимо наращивать.

Коснусь проблемы управления наукой. Специфика здесь, как сказал недавно в одном из интервью Борис Евгеньевич Патон, в том, что учеными управлять нельзя, надо лишь создавать им условия для работы. Но в Украине государство утвердилось раньше общества. А должно быть наоборот. Поскольку других организованных социальных сил просто не было, то вполне естественно, что власть оказалась в руках тех, кто создавал государство, то есть чиновников и групп по интересам. Они-то и задают общий тон, укрепляя и расширяя свою власть. И именно здесь, пожалуй, корни рентоориентированного и оппортунистического поведения и коррупции.

В вопросах научной деятельности Академии наук Украины действительно удалось сохранить самостоятельность и независимость. Впервые с независимостью Украины утвердилось и свобода исследований даже в социогуманитарной сфере. Однако силы, владеющие страной, вполне естественно и все настойчивей пытаются поставить науку в зависимость от себя. Прежде всего через господствующие в рыночных отношениях финансово-стоимостные рычаги. Но не только посредством их.

Обратите внимание, что во время всех проверок финансово-хозяйственной деятельности институтов и Президиума НАНУ нас чаще всего обвиняют в нецелевом использовании средств: вместо канцтоваров купить запчасти к вычислительной технике — нельзя; из средств на типографские расходы оплатить ремонт протекающей крыши — нельзя; а если купил оргтехнику, программное обеспечение или сделал ремонт на сумму более 2 тыс. евро без тендера — уже преступник!

Хотя, располагая мизерными средствами, директор и без тендера ищет где дешевле! Сам же «тендер» стоит и времени, и денег. И почему 2 тыс., а не 20 или 100 тыс. для тендера? На этой почве уже создаются «рентоснимающие» структуры. И неужели чиновник лучше самого ученого знает, когда и на какие цели для развития науки эффективней потратить имеющиеся средства?! Да и хозрасчетные деньги Казначейство и Счетная палата взяли под свой неусыпный контроль, хотя по определению это не их функция. Перед все усиливающейся регламентацией финансово-хозяйственной деятельности меркнет даже административно-командная система. К примеру: Минфин планирует все, кроме зарплаты, не просто по двум-трем экономическим элементам затрат, как это принято в экономике, а расписывает расходы примерно по 50 кодам классификации. Причем выделение денег сдвигается на конец года, когда уже не только не до тендера, просто купить необходимое не успеваешь до магического 1 января. И тогда госбюджетные министерства и организации можно обвинить в бездеятельности и неумении распорядиться деньгами.

Казначейство строго контролирует расход средств по всем 50-ти кодам (КЭК), да еще по плановой смете расходов, составленной в начале года при абсолютной неизвестности — будут деньги или нет. Контролируют также и хозрасчетные средства (или спецсредства). Хотя по самим договорам чаще наблюдается полная неясность. Налоговая администрация строго взимает налоги даже с не поступивших на счет средств. Иначе — пеня, штраф. А заплатил налог из другого источника — нецелевое использование.

Кабинет Министров (или кто-то другой?) осенью 2003 года вносит изменения в закон о научных пенсиях, которые не обсуждались и не голосовались депутатами Верховной Рады. В результате существенно уменьшена пенсия и усложнен порядок ее расчета. Даже Минтруда и Пенсионный фонд спорят, но разобраться не могут, а Минфин держит паузу.

Зато 16 января 2003 года подписан очень четкий указ Президента по пенсиям госслужащих: и ограничений размера нет, и индексация есть, средний заработок по выбору — за 24 месяца или за 60, а не за 5 и более лет, как для ученых,

отнесенных почему-то в этой части к общему закону о пенсиях. Последний уже дважды существенно изменялся (в мае и июле 2003 года), пока шло обсуждение научных пенсий. Отчисления в Пенсионный фонд ученые платят на равных с госслужащими. Почему же пенсия рассчитывается иначе? Да и госслужащих в стране во много раз больше, чем ученых. Только с 1999 года госслужащих стало больше на 21%, а ученых все меньше!

Надеюсь, что наш профсоюз и наши депутаты смогут защитить ученых. Надо лишь Указ Президента Украины № 432-IV от 16 января 2003 года распространить и на науку. И еще раз внимательно посмотреть, за что проголосовала Верховная Рада 10 июля 2003 года и что оказалось в законе.

Правду сказал на общем собрании Академии наук Украины Председатель Верховной Рады Владимир Михайлович Литвин: государственные служащие только тогда уважают науку, когда надо получить ученую степень или звание или когда надо поддержать так называемые инициативы чиновников от власти. Но и здесь власть стремится обойти науку. Заметна тенденция создания «специальных» спецсоветов и открытия «специальных» специальностей. Идея Академии общественных наук при ЦК КПСС оказалась на удивление живучей.

Если уж речь идет о науке в подлинном смысле этого слова, Высшая аттестационная комиссия не может не быть при Национальной академии наук. Иначе и страной, и наукой скоро будут руководить кухарки не со знаниями, а сплошь с учеными степенями и званиями. Ведь ни для кого не секрет, что уже сегодня проще и быстрее, хотя и гораздо дороже, можно получить диплом кандидата или даже доктора наук, чем диплом государственного вуза. В результате постоянного усиления чиновничье-бюрократической власти в стране все ученые, занятые в научно-организационной работе, — от Президента НАНУ до директора института — невольно оказываются элементами, если не винтиками, этой системы, основной принцип устойчивого функционирования которой — все винюваты, а лучше, когда все преступники. В Беларуси говорят так: «Папаў у вараны — кракай як яны!» Да и Леонид Данило-

вич Кучма неоднократно подчеркивал, что делать успешный бизнес (то есть дело) и не нарушать многочисленные нормативные акты у нас невозможно. То есть априори любого человека, занятого делом, можно сделать если не преступником, то виновным — уж точно. Конечно, для ученого работать в таких условиях совершенно неприемлемо. В Академии наук много талантливых и высоко нравственных ученых, бескорыстных и преданных науке. Но именно они с ужасом шарахаются от научно-организационной работы. То есть могут, но не хотят. Те же, кого привлекает престижность должности, хотят, но не могут. Поэтому сегодня вопрос активизации научной деятельности во многом, если не в определяющей степени, зависит от сохранения и воспитания в Академии наук людей, сочетающих талант исследователя и талант организатора науки. Людей, способных выдерживать и преодолевать неизбежные издержки рыночной координации научной работы, то есть трансакционные издержки, как их принято называть в институциональной модели управления. Причем делать это в наших специфических условиях кланово-чиновничьего управления страной. Другого пока не дано! Именно в этих условиях (от которых мы никуда не денемся), думаю, было бы эффективно для стимулирования вице-президентов Академии, академиков-секретарей, директоров институтов, проработавших на этих должностях в условиях независимой Украины не менее 10 лет, учредить высшую награду Академии — медаль Президента Академии наук. Есть же в научном мире медаль Ломоносова и Платона. Почему Украина не может иметь медаль Платона? А при повторном избрании на эти должности должностной оклад должен удваиваться.

Такие предложения я уже давно слышу от наиболее талантливых ученых-социологов, которые особо упорно отбиваются от любых административных должностей.

Принятие такого решения, на мой взгляд, положило бы начало практической реализации Указа Президента Украины от 30 апреля 2004 года «Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку фундаментальних наукових досліджень», которым Кабинету Министров поручено «розглянути питання щодо граничного розміру надбавок за високі досягнення у

праці, за виконання особливо важливої роботи, складність та напруженість у роботі».

В порядке реализации установки Указа по целевой поддержке фундаментальных научных исследований в области общественных и гуманитарных наук было бы, на мой взгляд, корректно и правильно уже в этом году расширить квоту для наук об обществе в ежегодных Государственных премиях. Иначе новым социогуманитарным направлениям там не пробиться. Трехлетний опыт Института социологии это подтверждает.

И конечно, всем нам надо настойчиво добиваться безотлагательного (желательно до президентских выборов) не только рассмотрения, но и положительного решения Кабинетом Министров актуальных вопросов развития фундаментальной науки, как это определено Указом Президента Украины.

ЧИ Є ТАКА ПАРТІЯ В УКРАЇНІ?*

*«Хочу сиять заставить заново
величественнейшее слово "ПАРТИЯ"»*

В. Маяковский

Визначальною ланкою політичної системи демократичного суспільства є партійна структура. Перехід України від пропорційно-мажоритарної до пропорційної системи виборів на підставі партійних списків, безперечно, послугувуватиме підвищенню ролі та відповідальності політичних сил, що приходять до влади у країні, за реальний стан справ у всіх царинах життя суспільства. І якщо та чи інша партія, прийшовши до влади, не виправдає сподівань людей, котрі привели її до влади, то рано чи пізно їй доведеться поступитися місцем іншій політичній силі. Так керівників держави контролюватиме партія, і вони відповідатимуть перед нею, а перед народом за ефективність роботи державних мужів відповідатиме вся партія своїм політичним життям або політичною смертю. Народ буде вирішувати, бути такій партії чи піти в небуття.

З 38 млн дорослого населення України приблизно 26 млн щодо своїх соціальних норм і засадових цінностей формувалися за умов панування однопартійної системи та пролетарської ідеології, що виражає специфічні інтереси робітничого класу, які видавали за інтереси всього суспільства. При цьому ідеологію робітничого класу подавали як систему поглядів та ідей, що відповідають об'єктивному перебігу суспільного розвитку. Система цінностей, ідеалів, нормативних вимог до поведінки робітничого класу слугувала ідейним підґрунтям програми Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків, а потім і Комуністичної партії Радянського Союзу, складову частину якої і становила Комуністична партія України, що й було зафіксовано у програмних положеннях КПРС: «...Партія...

---

* Раніше не було опубліковано.

користується безмежним авторитетом у народі, володіє знанням законів розвитку суспільства... Партія існує для народу, у служінні йому бачить смисл своєї діяльності».

Турбота і відповідальність правлячої у країні партії про розвиток усіх сфер життя суспільства і якнайповніше задоволення всіх потреб кожної людини перетворилися на невіддільну (якщо не головну) цінність для кожного громадянина країни. Патерналізм як серцевина компартійної ідеології визначав і спрямованість діяльності (в усякому разі, на словах) усіх державних органів і всіх громадських організацій.

Це не могло не породжувати утвердження в суспільстві утриманських настроїв і масової пасивності населення країни, як в економічній діяльності, так і в політичній царині. «В место в собственное вросся – циркуляр сиди и жди. Нам, мол, с вами думать неча, если думают вожди» – так влучно відзначив ситуацію, що склалася в суспільстві, В. Маяковський уже в перші роки радянської влади.

Але будь-яка монополія призводить до загнивання – це аксіома суспільного розвитку. І коли найліпші ідеологічні настанови виявили свої розбіжності з реальними справами, з'явилися й сумніви щодо дієвості монопартійної політичної системи, і компартія втратила підтримку з боку народу, а разом з нею і владу в країні.

Тому цілком природно, що з набуттям Україною в 1991 році державної незалежності та можливості для людей вільно висловлювати свої погляди вже в 1994-му 36% населення країни підтримали формування у країні багатопартійної системи та співіснування в суспільстві різних ідеологій. При цьому ще третина опитаних вагалася з відповіддю, а 30% заперечували необхідність багатопартійності. Водночас, хоча 36% висловилися за багатопартійність, тільки 14% вважали, що на той час в Україні вже з'явилися партії, яким можна довірити владу. З мірою набуття різними партіями свого ідеологічного обличчя і відповідної соціальної опори зростала і довіра населення до партій. У березні 2005 року вже понад 37% населення відповіли, що в Україні є партії, яким можна довірити владу, і тільки кожен п'ятий українець такої партії ще не побачив.

Водночас у країні було офіційно зареєстровано 127 політичних партій. І який відсоток населення і щодо якої партії

відповідь: «є така партія», – сказати важко. Тим паче важко зробити це, оскільки за своїми програмними положеннями всі партії декларують турботу про весь народ, обіцяють усім гідні робочі місця, гідну заробітну плату, підвищення пенсій, доступність для всіх якісної медицини, навчання та освіти тощо. 27 партій із загального числа зареєстрованих безпосередньо позиціонують себе як народні та демократичні, 7 – як соціалістичні, 4 – як комуністичні, 10 – як партії соціального захисту. І відповідь, яка або які з цих партій є «найбільш» народними, може дати тільки випробування владою. Першою партією, яка сьогодні проходить таку перевірку є «Народний союз «Наша Україна»», про яку народові відомо лише те, що її створив Президент України В.А. Ющенко, а її ідеологічне обличчя визначається програмою Президента. Тому популярність цієї партії поки визначається популярністю Президента. Хоча в умовах розвинених демократій має бути навпаки. Тому в разі, якщо «Народний союз «Наша Україна» не виправдає надій народу, вона не тільки сама піде з політичної арени, а й може забрати з собою і Президента В.А. Ющенка. У найкращому разі – серйозно підірвати довіру народу до Президента.

Визначення рейтингу партії популярністю її лідера не меншою мірою стосується й усіх інших українських політичних партій. За винятком, мабуть, Компартії та Партії регіонів України, які вже є впізнаними для населенням самі по собі.

Перевіркою партій на служіння народу та розуміння законів розвитку суспільства є й діяльність партійних фракцій у парламенті України. Однак, беручи безпосередню участь у розробленні та ухваленні законів, що визначають спрямованість соціально-економічного і духовного життя суспільства, партійні фракції вельми опосередковано можуть впливати на реальне втілення в життя цих законів, адже уряд країни досі, по суті, формує Президент України. У результаті політичні партії із легкістю й досить обґрунтовано перекладають усю відповідальність за діяльність уряду на сам уряд та Президента. Тільки конституційна реформа уможливить висвітлення справжнього ідеологічного обличчя тієї чи іншої партії й дасть змогу населенню країни цілком аргументовано відповісти на питання: чи є в країні така партія, яка служить народові й у цьому вбачає сенс свого існування.

ЩОБ УКРАЇНА БУЛА БАГАТОЮ, ЛЮДИ МАЮТЬ БУТИ МОРАЛЬНИМИ*

«Можновладцям... не вистачило ані розуму, ані совісті... покласти край розоренню країни й захопленню ласих шматків, викликаючи у решти людей небезпечне незадоволення... Вони правили й витрачали, й гризлися між собою, й були такі сліпі, що до останньої миті не бачили катастрофи, яка насувалася».

Герберт Уеллс, 1920

Як відомо, Київська Русь загинула саме через егоїзм і «шкурні інтереси» правлячої еліти, нездатної на самопожертву заради безкорисливого патріотизму. Слова епіграфу, ясна річ, не про Київську Русь і не про незалежну Україну. Так визначав причину падіння царського режиму в Росії відомий англійський романіст Герберт Уеллс восени 1920 р. після відвідин Петрограда і Москви. Але навчатися не обов'язково на власних помилках. Від них нас може позбавити знання історії. Якщо, звісно, до цих знань ставитись вдумливо.

Після проголошення 15 років тому державної незалежності в Україні почався, по суті, стихійний інтенсивний процес докорінної зміни економічної, політичної і соціальної основи життя суспільства. Для перетворень у сфері економіки вирішальне значення мало формування приватної власності і ринкових форм обміну результатами праці при послідовному витісненні державного регулювання економіки і повній

---

* Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. – С.3-9.

відмові від ідейних комуністичних цінностей і соціалістичних норм економічної поведінки.

Масова приватизація 1996–1999 рр. як головна (визначальна) форма створення приватної власності, здійснена в умовах ціннісно-нормативного вакууму, зумовила своєрідність соціальної диференціації нового українського суспільства і суб'єктів його економічної діяльності.

Вже до початку 2000 р. стало очевидно, що від характеру соціальних відносин цих суб'єктів, що склалися в Україні, визначальною мірою залежить як цілісність і стабільність суспільства, так і здатність його економіки до стійкого і ефективного функціонування і перспективного розвитку.

Усвідомлення визначальної на сучасному етапі ролі соціального потенціалу суспільства в ефективних ринкових трансформаціях економіки знайшло віддзеркалення у висновку про необхідність осмисленого переходу до інституційної моделі ринкових перетворень. Цей висновок був зафіксований ще в посланні Президента України Верховній Раді України 2002 р.: «Необхідні істотні зміни в механізмах трансформаційних процесів, їх системне оновлення, тобто осмислений перехід до інституційної моделі ринкових перетворень в поєднанні з елементами ефективного державного регулювання» (Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 червня).

Вибори Президента України 2004 р. і вибори Верховної Ради України 2006 р., як і численні соціологічні дослідження, засвідчують, що в масовій свідомості населення сформувався розуміння: висока моральність, і передусім правлячої еліти, є неодмінною умовою успіху демократичних і ринкових трансформацій суспільства. А критерій моральності – не «мовний патріотизм» і запевнення в любові та вірності діючому Президенту, незалежно від того, хто ним є, а досягнення в економічному розвитку країни, господарський успіх.

Біля витоків демократичних перетворень українського суспільства стояла національна патріотична інтелігенція. Вона висувала ідею незалежності України, критикувала тоталітарний режим і адміністративно-командну систему, боролася проти комуністичної ідеології, утверджуючи загальнолюдські цінності.

Інтелігенція – це той соціальний суб'єкт, у якого основний пріоритет не матеріальне багатство, а духовні цінності. А його основною соціальною функцією є громадянська – просвітництво народу і захист його інтересів від влади і чиновництва. Утім, у перебігу ринкових трансформацій постраждала передусім саме інтелігенція.

Ослаблення уваги держави до інтелігенції призвело до значного погіршення її матеріального становища, а деідеологізація суспільства і стан аномії, поширення бездуховності – до ідейної кризи. Економічна неспроможність поєднується з відчуженням від колишніх цінностей і відсутністю нових.

За цих умов відбулося перемикання інтересів інтелігенції з виконання загальногромадянських функцій на захист власних інтересів. Переконливим тому прикладом є її активне «входження у владу» з відповідними пільгами, привілеями і стереотипами поведінки. Як наслідок відбувається поглиблення внутрішньої диференціації і падіння соціального престижу інтелігенції в очах суспільства. Сьогодні в середовищі інтелектуалів важко виділити хоча б одну соціальну групу, яка б заопікувалась насамперед виконанням її громадянської функції стосовно суспільства, населення країни. Це спонукає до висновку про зникнення *інтелігенції як особливої соціальної групи* в соціальній структурі суспільства. Тим часом без її відтворення неможливо говорити про відродження моральності українського суспільства і творчого духу нації. А без цього подолання застою, якщо не деградації, ринкових і демократичних трансформацій, що переживаються Україною, просто немислиме.

Досвід розвинених країн показує, що формування ринкової економіки завжди супроводжувалося пошуком моральних принципів поведінки громадян і держави, які гарантували б одночасно і свободу підприємництва, і добробут громадян. За свідченням західних економістів, для розширення міжрегіональної торгівлі вже в XV–XVI ст. був потрібний «розвиток економічних партнерств, не скріплених спорідненістю; розвиток системи моральних і релігійних норм, що відповідають потребам комерційних кіл, і ін.» (Цит. за: *Рывкина Р.В. Драма перемен // Как Запад стал богатым. – Новосибирск, 1995, с. 206. – Підкреслено нами*).

Наявність непорушних моральних принципів політичної і економічної поведінки громадян в країнах з розвиненою демократією це, мабуть, один з головних, якщо не головний, чинник стабільності цих країн і їх економічного процвітання. Такий висновок належить відомому американському економісту, лауреату Нобелівської премії Д. Гейлбрайту.

Ще п'ять років тому український соціолог Є. Головаха, аналізуючи дані моніторингового дослідження інституту «Українське суспільство на рубежі ХХІ століття», дійшов висновку щодо «аморальної більшості», яка сформувалася в українському суспільстві. На думку вченого, саме такий моральний стан суспільства є визначальним соціальним чинником застійної економічної і політичної кризи в Україні, причиною неефективності демократичних реформ.

Однак, незважаючи на те, що висновок про аморальність в українському суспільстві був опублікований не лише в наукових, а й в масових періодичних виданнях, ані вчені-суспільствознавці, ані політики не звернули належної уваги на «моральний портрет» суспільства, що склався. Історичні, зовнішні і внутрішні причини такої трансформації тоталітарного соціалізму в пострадянський період незалежної України не стали поки що предметом ґрунтовних досліджень.

У Росії ж, за свідченням доктора соціологічних наук Р. Ривкіної, на аморальність пануючої еліти як головну перешкоду демократичних трансформацій відомі російські економісти Л. Абалкін і М. Шмельов звернули увагу ще на початку 90-х років минулого століття. «Моральність керівництва країни, – писав Л. Абалкін в 1993 р., – має більш високу цінність, аніж професійні знання, вік, партійна належність. Саме від моральності залежить здатність викликати довіру в суспільстві» (*Там само*, с. 442). У цей же час М. Шмельов, говорячи про майбутнє російської економіки, назвав «моральний фактор» одним із головних важелів підвищення її ефективності.

Навряд чи можна було чекати, що пострадянська трансформація і в Україні обійдеться без серйозних наслідків для основоположних засад суспільства, у тому числі і норм моралі. Проте показник поширеності аномійної деморалізованості, як відзначає Є. Головаха, у перший же рік незалежного існування

України перевершив усі найпесимістичніші очікування. Як за свідчували репрезентативні опитування, понад 80% населення було схильне до стану аномійної деморалізованості. Однак стан загальної аномії не може тривати невизначено довго, і на зміну соціальній дезорієнтації приходять нормативні і ненормативні реакції на аномію. Такого роду реакції спостережені вже на першому етапі пострадянських трансформацій в дослідженнях доктора соціологічних наук Н. Паніної, проведених із застосуванням шкал соціального цинізму і авторитаризму. І надалі показник поширеності аномійної деморалізованості і нормативних реакцій на неї, пов'язаних з пошуком надійної нормативної опори в ситуації безнормності і беззаконня, істотно не змінився. Про це свідчать дані моніторингових опитувань, проведених в 1992 і 2006 рр. (табл.).

Таблиця

**Індекси аномії, авторитаризму і соціального цинізму
в опитуваннях населення України 1992 і 2006 рр.**

Показники	1992, N=1752		2006, N=1810	
	Індекс	Стандартне відхилення	Індекс	Стандартне відхилення
Індекс аномії (сума балів по шкалі 0–18)	13.59	3.82	13.77	3.67
Індекс авторитаризму (сума балів по шкалі 0–14)	8.58	2.73	8.69	2.67
Індекс соціального цинізму (сума балів по шкалі 0–14)	8.81*	3.88	10.00*	3.27

У 1990-і роки помітно підвищився рівень соціального цинізму як ненормативної реакції на аномію, тоді як показник авторитаризму (нормативна реакція) залишився практично незмінним. Це свідчить насамперед про те, що аномійна

* Відмінності даних по рядку статистично значущі на рівні 1%. Класичні методики вимірювання рівня аномії, авторитаризму і соціального цинізму адаптовані і апробовані в дослідженнях Н. Паніної.

деморалізація спричиняє послідовне руйнування моральних основ регуляції соціальної поведінки.

Є об'єктивні (неминучі) та суб'єктивні причини, що пояснюють стан морального, фізичного та психічного здоров'я суспільства. Природноісторичний шлях зумовлює еволюційне становлення нового суспільства, яке формує адекватну собі державу, що обслуговує це суспільство. В Україні ж вирішальне значення мало те, що державна незалежність почалась з необхідності формування держави. Її створювала нова політична еліта. У формуванні ж демократичного громадянського суспільства, яке бере під контроль правлячу еліту, остання об'єктивно зацікавлена не була. Тому всі ці 15 років незалежності, по суті, не існувало соціальної політики, спрямованої на створення нового демократичного громадянського суспільства в Україні.

Природно історичний процес формування демократичного громадянського суспільства з соціальними нормами, інститутами і цінностями ринкової економіки потребує багатьох десятиліть, якщо не століть. Тому в ситуації, що склалась в Україні, головне завдання соціальної політики полягає в оздоровленні суспільства: виправленні його соціальної «фізіології» та психології, поліпшенні соціального самопочуття населення, приведенні моральності у відповідність з нормами ринкової економіки.

Насамперед це стосується правлячої еліти – Верховної Ради, уряду, секретаріату Президента. Політична еліта мусить бути відділена від бізнесу, гіпертрофії родинних зв'язків, кумівства і земляцтва. Народ піднесеться духом, якщо побачить і повірить, що вершина влади чиста, що влада служить народу.

Особливу увагу належить звернути на загрозливий розрив між бідними і багатими. Сьогодні українське суспільство розділене на «вони» і «ми». Зухвало для пригніченої більшості населення звучить: «їхні будинки», «їхні дачі», «їхні машини», «їхні гектари землі», «їхні палаци», які стоять пустою, «їхні світські тусовки» і т. ін. З послабленням цього головного соціального розшарування пригаснуть усі інші протистояння у суспільстві.

Необхідно відродити українську інтелігенцію як соціального суб'єкта – носія розуму, совісті і моральності нації. Розбуджена совість і відновлена моральність – це джерело соціальної енергії, поки не задіяне в економічних реформах.

Розвиток дрібного і середнього бізнесу як основи формування «середнього класу» – опори і надії країни – одне з першочергових завдань соціальної політики.

Поряд з політичними, законодавчими та адміністративними нормами реалізації соціальної політики не менш дієвим засобом має стати особистий приклад моральності і совісті вищих посадових осіб держави, усієї правлячої еліти і реалізація на ділі гасла «Одна країна – одна доля».

Як свідчить народна мудрість, «довгий шлях повчань – короткий шлях прикладу». Виконання цих першочергових завдань слід розглядати як найближчу мету, котра здатна подолати пануючий негативізм масової свідомості, консолідувати і об'єднати суспільство, а отже, дати могутній поштовх для ефективного економічного розвитку країни.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВІД «РЕАЛЬНОГО СОЦІАЛІЗМУ» ДО ДЕМОКРАТІЇ «ЗАХІДНОГО ТИПУ»?*

«Ручная мельница дает вам общество с сюзереном во главе, а паровая мельница – общество с промышленным капиталистом»

К. Маркс. 1847 г.

Становлення демократії в українському суспільстві одна з головних тем представленого соціологічного моніторингу. Курс на демократію як на найбільш ефективну форму державного управління, що утверджує свободу, рівність і соціальну справедливість, був проголошений Україною більше 16 років тому.

Проте і сьогодні, у 2007 р., за даними досліджень Інституту соціології НАН України, лише 8% дорослого населення країни дають позитивну відповідь на запитання: «*Чи є в країні демократія?*»

Якщо ж демократію ідентифікувати, відповідаючи на запитання: «*Хто править в державі?*», як це пропонував відомий англійський соціолог Карл Поппер, то відповідь буде не більш утішливою. У 2006 р., за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, більше третини населення вважало, що значну роль в житті українського суспільства відіграє «мафія, злочинний світ», і більше чверті населення вказало на значну роль в житті українського суспільства «службовців держапарату – чиновників». Практично такі ж показники були в дослідженні і 1994 р. Пік визначальної ролі «мафії» і «чиновни-

---

* Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2007. – С.4-11.

ків» у житті українського суспільства за всі роки незалежності населення констатувало в 2001 р. – 49,0 і 35,7% відповідно.

З чверті до третини в оцінках населення зросла за роки незалежності роль в житті суспільства лідерів політичних партій, а також підприємців і бізнесменів. Значну ж роль в житті суспільства робітників, селян та інтелігенції відзначили в 2006 р. відповідно 27,6% , 19,6% і 18,8% респондентів. І ці показники практично не змінилися в порівнянні з 1994 р.

Ідеї демократії (народовладдя) вже більше 2,5 тисяч років. І хоча Арістотель, що перший сформулював поняття демократії, вважав демократію найневдалішою формою правління, у масовій свідомості населення з часом затвердилося уявлення про неї як про виняткову модель реалізації соціальної справедливості.

Багато в чому це було пов'язано з тим, що комуністична ідея, стверджуючи вищу форму народовладдя (демократії) і модель реалізації свободи, рівності і соціальної справедливості, була в ХХ столітті дискредитована практикою побудови комунізму в «одній окремо взятій країні», практикою побудови «реального соціалізму» в СРСР.

Ще на початку 70-х років минулого століття Енріко Берлінгуер (Генеральний секретар Комуністичної партії Італії) публічно заявив, що практика побудови соціалізму в Радянському Союзі настільки дискредитувала ідею соціалізму, що наразі головне завдання світового комуністичного руху полягає в захисті самої ідеї соціалізму.

Хоча не можна не визнати, що початок дискредитації ідеї комунізму як вищої форми демократії було покладено вже Паризькою комуністичною партією рівно за сто років до заяви Е. Берлінгуера. Характерно, що ще тоді засновник теорії наукового комунізму К. Маркс за кілька місяців до комуністичної революції 1870 року, попереджав паризьких робітників, що спроба повалити уряд була б дурістю відчаю [1, с. 274-282].

Про неготовність Росії для переходу до соціалізму говорили і писали російські марксистичні і соціал-демократи (меншовики) як до, так і після Жовтневої революції. Спираючись на теорію «продуктивних сил», М. Суханов стверджував, що Жовтнева революція є помилковою, оскільки Росія по рівню

продуктивних сил і культурності не дозріла для соціалістичної революції. В. Ленін, представляючи позицію більшовиків і, по суті, не заперечуючи відсутність об'єктивних передумов для переходу до соціалізму, все ж таки вважав за можливе «почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для того певного рівня (продуктивних сил і культурності населення. – В.В.), а потім вже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, розпочати наздоганяти інші народи» [2, с. 381].

Проте, не маючи об'єктивної основи для свого існування як вищої форми демократії, робітничо-селянська влада та її радянська модель закономірно і послідовно трансформувалася, по суті, в диктатуру пролетаріату, в диктатуру правлячої партії, в диктатуру партійних чиновників, в диктатуру партійного вождя.

У результаті волюнтаристської практики будівництва соціалізму ідея комунізму як вищої форми демократії не тільки була дискредитована і втратила привабливість в очах населення, а й стала активно протиставлятися демократії. Більш того, радянський «реальний соціалізм» був поставлений західними суспільствознавцями (і не тільки ними) в один ряд з фашизмом, войовничим націоналізмом, релігійним фундаменталізмом і військовими (казар-меними) диктатурами.

Поняття «комунізм» як категорію суспільної науки однаковою мірою можна застосовувати і до ідеалу, і до реальної дійсності. Це стосується і поняття «демократія»: демократія як ідеал і як реальна система влади, що називається демократією, здебільшого не розрізняються.

На фоні критики «реального соціалізму» сучасна західна модель «ліберальної демократії» стала західними суспільствознавцями тлумачитися як єдино можлива форма цивілізованого функціонування суспільства, що відповідає інтересам всього населення, суспільства, в якому панує соціальна справедливість, а люди вільні та рівноправні.

Сьогодні демократія стала таким же символом віри, яким ще зовсім недавно був комунізм. І навіть ті ж самі представники політичної еліти, які ще тільки вчора присягалися у вірності комунізму, з не меншим завзяттям присягаються

в прихильності демократії, змінивши радянський патріотизм на патріотизм національний.

Якщо ж порівняти демократію як ідеал з реальним народовладдям в Україні за 16 років незалежності, то можна зробити висновок, що реальна практика управління державними і громадськими справами вже настільки дискредитувала саму ідею демократії (утім, як і ідею патріотизму), що перед ще й досі «віруючими демократами», як головне завдання, стає завдання захисту самої ідеї демократії.

Історичний досвід засвідчує, що навіть при масовій підтримці демократії як форми правління, що дозволяє кожній людині стати вільною і заможною, і за наявності політичної волі самої поінформованої і гуманної еліти суспільства, реальна побудова демократії, чи то у формі комунізму, чи «ліберальної західної демократії», далеко не завжди виявляється успішною і навіть можливою. Так чи інакше, доводиться повертатися до об'єктивних передумов або основ демократії: рівня розвитку продуктивних сил, громадянського суспільства і культури населення.

Від ідеї демократії до її практичної реалізації відстань нездоланного масштабу. В усякому разі, за 25 століть історія людства не дає прикладів повної реалізації народовладдя в державному масштабі. Найбільше, що вдавалося дотепер реалізувати в плані утвердження демократії – це влада більшості над меншістю. Найчастіше ж конституційне (правове) закріплення та ідеологічне постулювання суверенності народу як джерела влади на ділі обертається владою привілейованої і добре організованої меншості над більшістю, або логічно приводить до встановлення диктатури, що прикривається інтересами народу, турботою про народ.

Ключовою цінністю демократії є свобода. Більш того, свобода і демократія часто вживаються як тотожні поняття. А моральною основою як демократії, так і свободи виступає політична рівність громадян.

Фактично у всіх основних демократичних інститутах (регламентованих тим чи іншим способом правилах управління державними справами) свобода є обов'язковим елементом: вільні і чесні вибори; свобода слова і засобів масової інфор-

мації; свобода самовираження; свобода отримання і існування альтернативної і незалежної інформації; свобода створення і функціонування різних автономних асоціацій.

Водночас в основі всіх свобод, на що, як правило, не звертається увага найактивніших поборників упровадження в Україні демократії «західного типу», знаходиться свобода людини на отримання і розпорядження результатами своєї праці, або, кажучи економічною мовою, – свобода від експлуатації. Давно науково доведено і перевірено історичним досвідом, що бідній людині не до політики. Закономірність розвитку людської історії визначає прихований під різними ідеологічними нашаруваннями той «простий факт, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло і одягатися, перш ніж бути в змозі займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т.д.» [3, с. 350]. За останні півтора століття це марксистське положення ніхто не зміг спростувати. Але воно настирливо замовчується і знову приховується під ідеологічним нашаруванням, нав'язуванням індустріальним, а то і доіндустріальним країнам «ліберальної демократії» або «демократії західного типу», яка можлива лише в країнах постіндустріального розвитку. Коли ж бідні опиняються при владі, вона неминуче перетворюється на засіб збагачення, але не служіння народу. А безоплатне привласнення результатів чужої праці незначною меншістю за допомогою механізмів влади призводить до кричущої матеріальної нерівності і соціальної несправедливості, що і є сьогодні непереборною перешкодою для демократії в Україні.

В умовах розподілу суспільства на багатих і дуже багатих та бідних і дуже бідних визначальною моделлю його функціонування є трансформація влади у власність і боротьба між багатими за утримання або завоювання влади дедалі з більшим відривом правлячого прошарку від населення. Звідси неминучість спрямованості реформ передусім на реалізацію вузькокорисливих інтересів «еліти». Без урахування цих інтересів ніякі реформи в Україні виявляються неможливими. Більш того, ця модель відірвана від інтересів матеріального виробництва і не стимулює накопичення капіталу. Накопичення приватного капіталу відбувається насамперед через механізми перерозподілу

суспільних ресурсів з метою збільшення індивідуальних або корпоративних багатств і накопичення благ споживчого призначення. Багатство нації при цьому не тільки не збільшується, але може і скорочуватися.

Кланово-бюрократична напівкримінальна модель, що склалася в Україні, перешкоджає формуванню механізмів цивілізованого нагромадження і відтворення капіталу: приватні статки створюються багато в чому шляхом перерозподілу коштів держбюджету і порушення законності при приватизації і сплаті податків, з роботою в тіні. Доходи соціальних груп, що перебувають при владі, як правило, не пов'язані із станом реальної економіки, а економічні і політичні механізми функціонування суспільства спрямовані не на вирішення економічних і соціальних завдань розвитку суспільства, а концентруються на розподілі і перерозподілі державних ресурсів між елітними групами, що перебувають при владі.

Техніко-технологічна неготовність України до реалізації в суспільно-державному управлінні демократичної моделі «західного типу» ускладнюється і несформованістю в країні громадянського суспільства як соціальної сили, здатної здійснити демократичні перетворення.

Як народ може реально контролювати владу, примусити її проводити реформи на користь більшості, коли від 82% до 87% населення протягом всіх 16 років незалежності не бере участі ні в яких суспільних об'єднаннях? Тобто продовжує жити за принципом «моя хата з краю». Аби населення країни перетворилося на громадянське суспільство, люди повинні стати громадянами. Розраховувати ж на формування громадянськості при досить високому рівні деморалізованості суспільства, що фіксується багаторічними дослідженнями Інституту соціології НАН України, занайменше наївно.

Отже, покладатися на модель демократії «західного типу» як на найефективнішу форму державного управління і систему цінностей в Україні не слід. Для цього в країні поки немає ні необхідного «рівня продуктивних сил, ні культурності населення». Наполягати на зворотному – значить повторити сумний досвід будівництва комунізму в «одній окремій» та ще й відсталій країні.

Проте «ліберальна демократія» аж ніяк не єдина форма демократії. Суспільствознавці називають близько п'ятнадцяти різних форм демократії, що відображають національну і соціокультурну специфіку тієї або іншої країни, враховують розмір території і чисельність населення держави, інші географічні чинники, історичні особливості розвитку держави, включеність країни в процеси глобалізації. Якщо ж ідентифікувати демократію за допомогою відповіді на запитання: «У чийх інтересах здійснюється державне управління?», то форм влади на користь народу може бути набагато більше. Коли ж ідеться про перехідні суспільства, умови війни, відбудовні періоди після руйнівних воєн або природних катастроф, про інші екстремальні періоди розвитку країни, то ефективно діяти на користь більшості населення і утвердження в суспільстві цінностей демократії можуть авторитарні режими і навіть інтелектуальні диктатури, наділені довірою народу. Історія знає зовсім не поодинокі приклади таких форм прискороеного переходу країни до демократії.

Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, інші системні дослідження суспільства дозволяють діючим політикам, готовим служити своєму народові не словом, а ділом, оцінити ступінь зрілості різних сторін життя суспільства, що робить доцільним використання тієї або іншої моделі державного управління на користь народу.

Автори представлених результатів досліджень намагалися подавати матеріал з максимально можливим обмеженням професійної термінології, аби наші висновки були зрозумілі не тільки професійним соціологам, а і якомога ширшому колу читачів, і передусім діючим політикам. Сподіваємося, що це сприятиме підвищенню практичної функції соціології в житті українського суспільства.

Література

1. Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т.17. – М., 1961.
2. Ленин В.И. О нашей революции (по поводу записок Н. Суханова). ПСС, 5-е изд. – Т.45. – М., 1978.
3. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т.19. – М., 1961.

ПРО ЩО ГОВОРЯТЬ СОЦІАЛЬНІ ФАКТИ*

Соціологічний моніторинг періоду становлення і розвитку незалежної Української держави і суспільства дає достатньо надійний фактологічний матеріал як для аналізу стану суспільства, так і його динаміки.

Виявлені в процесі досліджень і зафіксовані соціологами Інституту соціології НАНУ соціальні факти (матеріальні і нематеріальні) розкривають ті потреби, інтереси, цінності, етичні норми, які панують в суспільстві і зумовлюють характер і спрямованість поведінки людей.

Усі ці факти, разом узяті, дозволяють сьогодні характеризувати українське суспільство як *суспільство бідних людей*. У бідному ж суспільстві визначальний вплив на формування і динаміку його соціальної структури, масової свідомості, ціннісних орієнтацій, соціальних норм і інститутів справляє стан економіки. Цей висновок переконливо підтверджується соціологічним моніторингом України 1992–2008 років: тільки з подоланням в 1999 р. падіння економіки і початком її поживавлення почалося подолання негативізму масової свідомості населення і поліпшення його соціального самопочуття, з'являлися зрушення в послабленні патерналістських установок і песимізму в свідомості людей, почав знижуватися протестний потенціал.

Квітень 2008 р., коли проводилося останнє моніторингове опитування, свідчив про переважання позитивної динаміки демократичних перетворень українського суспільства, що адекватно відображали економічну стабілізацію в країні.

Тісна залежність у бідній країні соціальних, політичних і демократичних трансформацій від економічної динаміки підтверджується і глобальною фінансово-економічною кри-

* Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.4–7.

зою, яка захлиснула Україну з осені 2008 р. Просте включене спостереження фіксує зростання песимізму, безвиході і негативізму масової свідомості, протестних настроїв і агресивності в поведінці населення.

За даними моніторингу 2008 р., (квітень), респонденти віднесли сім'ї з середнім доходом на одного члена сім'ї: у сумі 480 грн (95 у.о.) – до жебраків; 838 грн (166 у.о.) – до бідних; 1859 грн (388 у.о.) – до середніх; 5949 грн (1178 у.о.) – заможних, при оцінці прожиткового мінімуму в 1423 грн (282 у.о.) і середньому сукупному доході на одного члена сім'ї 867 грн (172 у.о.).

При визначенні матеріального стану своєї сім'ї менше 4% респондентів відповіли, що їм «вистачає на все необхідне, роблять заощадження» і менше 0,5% «живуть у повному достатку».

Матеріальна бідність слугує зумовлюючим чинником незадоволеності населення України своїм життям. Починаючи з 1999 р., питома вага незадоволених постійно знижувалася і склала в 2008 р. 40,8% (проти 70,3% в 1998 р.; хоча і в 2008 р. незадоволених в Україні залишалось більше, ніж задоволених – 36,1%). За даними «Європейського соціального дослідження», у 2007 р. серед 29 країн Європи (включно з Росією, Латвією, Естонією і країнами колишнього соцтабору) Україна виявилася найбільш незадоволеною, а «по нещастю» поступалася першістю тільки Болгарії.

Економічний чинник зумовлює і переважання серед населення України матеріалістичних цінностей (цінності виживання) над постматеріалістичними (цінності самореалізації). У масовій свідомості людей питома вага матеріалістичних цінностей постійно підвищувалася до 2000 р. Через масову бідність передусім на «цінності виживання» орієнтувалося в 2000 р. три чверті населення країни. І хоча надалі питома вага матеріалістичних цінностей почала знижуватися, цінності виживання і сьогодні залишаються переважними, (як і переважання бідного населення), а на цінності самореалізації орієнтується лише близько 5%, тобто ті, хто «живе в повному достатку» і кому «вистачає на все необхідне і роблять заощадження».

Пріоритет цінностей самореалізації – одна з характерних рис середнього класу як носія (соціальної основи) демократичних перетворень в країні. Неможливість формування такого класу в бідній країні робить проблематичними демократичні перетворення. В умовах бідності демократія неминуче вироджується в диктатуру сильної особи, або в необмежену владу кланово-олігархічних структур, що використовують владу як засіб особистого збагачення.

Ось характерна оцінка ситуації в Україні одним з авторитетних експертів, зроблена на основі «включеного спостереження» і опублікована нещодавно у пресі. «Спілкуючись з багатьма великими бізнесменами і політиками, я дійшов висновку, що ніхто з них не пов'язує своє майбутнє з Україною. Їх мета – швидше набити кишень, щоб виїхати в зручну країну і там прожити решту життя. Україну зараз використовують тільки для швидкого збагачення й ані трохи не цікавляться її розвитком. Є кілька подвижників, які хотіли б щось зробити, але вони, по суті, функціонально ніхто. Від них ніщо не залежить».

Ще Аристотель звеличив суспільство, в якому середній клас сильніший всіх інших. Проте, на думку Аристотеля, не кожна людина може бути повноправним громадянином держави. Таким не може бути раб або людина, що не має достатку (дозвілля) для виконання громадянських обов'язків. Відсутність достатку – головна перешкода для формування середнього класу в Україні, а без середнього класу не може бути демократії. Образне визначення середнього класу дає доктор соціологічних наук С. Макеєв: «Середній клас – це люди не настільки багаті, щоб купувати чужі голоси, але і не настільки бідні, щоб продавати свої».

Хоч як дивно, але те, над чим майже два століття «билося» позитивістська (класична) соціологія у пошуках загальної основи трансформації світу людей (соціального життя), було сформульовано ще в IV столітті до н.е. Аристотелем. Він вважав, що опорою порядку має бути середній клас. Окрім нього, існують ще два класи: багата плутократія і позбавлені власності бідняки. Держава найкраще управляється в тому випадку,

15. Про що говорять соціальні факти

коли маса бідняків не усунена від участі в управлінні, егоїстичні інтереси багатих обмежені, а середній клас чисельніший і сильніший, ніж два інших.

Емпіричне підтвердження висновку про органічний зв'язок економіки, соціального і політичного устрою суспільства вдумливий читач знайде в опублікованому моніторингу. Як, утім, дізнається і багато про що інше, що характеризує стан і динаміку українського суспільства перших сімнадцяти років незалежності, аж до глобальної фінансово-економічної кризи осені 2008 р., що захопила і Україну.

ВИКЛИКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ І СУСПІЛЬНА НАУКА*

Як свідчить історія України, причому історія, відтворена вже істориками незалежної України, метою і смислом українського національно-визвольного руху ХІХ–ХХ ст. було здобуття політичної незалежності, тобто повноцінна українська державність.

Водночас специфіка цього визвольного руху полягала в тому, що ним опікувалася переважно найбільш передова українська інтелігенція, й він не охоплював достатньо широкі соціальних верств.

Саме внаслідок цього український національно-визвольний рух не був реальною матеріальною силою, достатньою для досягнення мети руху.

Адже не випадково українські національні провідники у досягненні бажаної мети загалом не так спиралися на народні маси, що мешкають на українських землях, як шукали допомоги ззовні.

Свого часу Іван Мазепа, який присягав на вірність цареві Росії, сподівався здобути незалежність України, перейшовши на бік шведського короля Карла XII, який воював із Росією.

Степан Бандера, який боровся за створення «Великої України», пішов навіть на співпрацю із фашистами Третього рейху.

При цьому патріотично налаштовані провідники, вочевидь, навіть не замислювалися з приводу відповідності обраних ними засобів меті досягнення незалежності.

Чи не тут пролягають витоки моралі, що утверджується (або вже утвердилася?) в сучасному українському суспільстві: моральним є все, що слугує, на переконання людей, які опинилися при владі, збереженню й утвердженню їхньої влади?

Вірогідну можливість здобуття Україною державної незалежності дала Жовтнева революція 1917 року. Але з'ясувало-

---

* Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2009. – С.3–12.

ся, що народжену Українську Народну Республіку нема кому захищати, не знайшлося такої соціальної сили, окрім 300 молодих героїв Крут, кинутих національними провідниками на вірну смерть.

І тут теж витоки моральності деякого з сучасних, як вони самі себе називають, націонал-патріотів, які більш ніж наочно демонструють свій «патріотизм» за умов політичного розбрату й економічної кризи, що руйнують Україну.

1991 року Верховна Рада України зважилася на проголошення політичної незалежності лише після того, як це зробили Литва, Естонія, Латвія, Росія. Тобто вже після того, як суб'єкт, що панував над Україною, зник.

Усе це є свідченням того, що політично незалежна Україна одразу опинилася в руках людей, котрі, можливо, й думали про незалежність, але вочевидь були не підготовлені до неї ані теоретично, ані практично.

Пригадаймо: ніхто так і не зміг відповісти Леонідові Кучмі, одному із перших прем'єр-міністрів країни, «яку Україну треба будувати?» (!). Не почула Україна відповіді на це запитання й досі.

Україна — одна з найбільших і найосвіченіших країн Європи, і за вісімнадцять років уже незалежного розвитку так і не змогла впоратися із неминучим за умов самостійності **інтелектуальним викликом**. Сьогодні наші суспільствознавці (зокрема і ми — соціологи), треба визнати, не поспішаємо брати на себе тягар інтелектуальної відповідальності. Простіше, за звичкою, перетворювати на «класиків» швидкоплинний шерех політичних лідерів країни і схвалювати висловлювані ними ідеї або вдаватися до імпортних соціальних дискурсів, далеких від українських реалій. Та й влада не надто воліє слухати своїх «пророків». А якби й хотіла, то не має часу у беззупинній боротьбі за першість.

Мовчки відмовившись від історичного матеріалізму як теорії природноісторичного розвитку суспільства, українські суспільствознавці, і не останньою чергою соціологи, легко віддалися модному західному постмодернізму як прояву демократії в науці. А за суттю такому, що відкидає необхідність пошуку будь-яких закономірностей у розвитку суспільства.

Натомість постмодернізм дає змогу владі нібито на наукових засадах прагнути до Європи, мати в Україні вже сьогодні демократію, масовий середній клас, панування європейських цінностей, високу духовність і моральність суспільства. І все це начебто незалежно від рівня розвитку матеріального виробництва і продуктивності праці в країні!

Ясна річ, «хотіти — не шкідливо!». Але й користі жодної без знання того, як влаштоване наше суспільство, якими є інтереси і реальні цінності різних соціальних груп, що консолідує і що роз'єднує людей, чому їхні наміри і вербальні дії не завжди втілюються в реальній поведінці.

Однаке намагатися відповісти на ці питання без науково обгрунтованої, підтвердженої історією суспільства методології — усе одно що намагатися побудувати міст за проектом уздовж, а не через річку.

Від В. Леніна до Л. Брежнєва монополюю декларувалося, що радянський соціалізм проектувався і вибудовувався на наукових засадах природноісторичного розвитку суспільства. Але час уже нашим суспільствознавцям голосно сказати і навіть написати (бо тепер уже не страшно!), що насправді все було із точністю до навпаки, не відповідно, а всупереч природноісторичному шляху розвитку суспільства (історичному матеріалізму).

Сутність природноісторичного підходу до розвитку суспільства полягає в тому, що, по-перше, перехід до нового способу виробництва відбувається природним шляхом; по-друге, відбувається лише після того, як попередній спосіб виробництва (єдність продуктивних сил і виробничих відносин) вичерпує можливості розвитку матеріального виробництва; і, по-третє, перехід від капіталізму до соціалізму (влади робітників і селян) може відбутися в усіх країнах світу одночасно, або, принаймні, у групі найрозвиненіших капіталістичних країн.

Більшовики на чолі із В. Леніним, усупереч усім цим умовам, але, поза всяким сумнівом, із найліпших спонукань, скориставшись революційною ситуацією в Росії (низи не можуть і не хочуть жити по-старому, верхи — не хочуть жити по-новому), насильницьким шляхом повертають Росію — одну із

найбільш економічно відсталих країн Європи, а потім і країни імперії (не вдалося це лише стосовно Польщі та Фінляндії) на шлях соціалістичного будівництва. Щоб згодом (адже визнавав відсутність цих об'єктивних умов для соціалізму в Росії сам Ленін), «уже на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу вирушити наздоганяти інші народи» за «висотою розвитку продуктивних сил» і рівнем культури.

Більшовикам напередодні революції 1917 року опонували меншовики — лідери II Соціалістичного інтернаціоналу і Г. Плеханов — патріарх марксизму в Росії. Не всі мовчали й у радянський період, щоправда, не в Союзі, а за кордоном. Іще у 1960–1970-х роках італійські комуністи відкрито говорили, що практика побудови соціалізму в Радянському Союзі та інших країнах настільки дискредитувала ідею соціалізму, що головним завданням руху стає захист самої ідеї соціалізму.

Тому розпад Радянського Союзу і дискредитація радянського державного соціалізму не тільки не спростовує, а лише підтверджує, що розвиток суспільства — це природноісторичний процес, ґрунтований на взаємодії продуктивних сил, економічних, соціальних відносин і політичного устрою суспільства, і що демократія стає можливою лише тоді, коли подолано масову бідність населення і формується громадянське суспільство. Жодним насильством, включно з революційним, не можна змінити енергетичну базу, техніку й технологію виробництва і відповідні їм виробничі відносини.

Якщо ж суспільство, образно кажучи, їде на возі із кінною тягою, навряд чи хтось заперечуватиме, що найефективнішою формою управління такою системою буде конюх із відповідними механізмами — віжками та батоґом. «Конюха» можна змінити силоміць. Усе інше силою змінити не можна. Нову енергетичну базу (замість коня), нові «віз, віжки й батіґ» треба створити. І лише тоді вможливиться нове суспільство і демократичне управління країною. Як говорять економісти, ціну товару можна змінити законом, указом, розпорядженням. Натомість вартість товару адміністративно змінити неможливо. Вартість створюється суто працею в матеріальному виробництві.

Тож коли ми знов і знов перекроюємо Конституцію України, варто спершу зрозуміти, на якому «возі» наше суспільство їде і що воно собою являє, включно з моральністю й духовністю нації.

Політична незалежність, крім здатності нації самостійно продукувати спрямованість і шляхи ефективного розвитку країни, неможлива без **високої моральності й духовності нації, патріотизму** як готовності більшості людей і передусім політичної еліти до самопожертви заради блага народу й величі країни. Дослідження соціально-економічного розвитку України за роки незалежності дає змогу зробити висновок, що моральний чинник є одним із головних у підвищенні ефективності економіки, а моральність керівництва країни має вищу цінність, ніж професійні знання чи партійна належність.

Якщо у відповідь на інтелектуальний виклик незалежності соціологи України, як і всі суспільствознавці, залишаються, на мій погляд, у боргу перед народом, то в оцінюванні моральності й духовності нації ми вже маємо у своєму розпорядженні доволі обґрунтовані дані.

За результатами досліджень доброї пам'яті Наталії Паніної, здійснених в Інституті соціології НАН України, індекс аномійної деморалізованості українського суспільства просто зашкалює. Майже 80% респондентів вважають, що заради кар'єри, влади, грошей люди готові на негідні вчинки, а на думку понад 40% опитаних, заради великих грошей люди здатні на все!

Соціологами Інституту соціології НАН України Є. Головахою і Н. Паніною розроблений і вже багато років реалізується в республіканському моніторингу інтегральний індекс соціального самопочуття населення, а також адаптовані до українських реалій індекси авторитаризму і соціального цинізму. В інституті триває розроблення інших показників щодо характеристики соціальних явищ і процесів.

Багаторічні дослідження Інституту дають підстави зробити висновок, що в Україні фактично відбулася легітимація розкрадання, корупції, брехні, а також — родинних зв'язків, кумівства, земляцтва й безвідповідальності у владних структурах.

Якщо в Росії так звані «сім'ї» формуються навколо влади, то в Україні до влади (на всіх рівнях) йдуть уже реальними сім'ями і земляцтвами. Класичний і наочний приклад — місто Київ. Вочевидноється, що без науки висвітлити механізм формування й утвердження у суспільстві таких артефактів просто неможливо.

Як доводить життя, саме соціологічні вимірювання роблять соціологічну науку переконливішою, сприйманою в суспільстві й затребуваною практикою. І саме соціологічні вимірювання помітно підвищують науковий статус соціології, вможливають, ба навіть внеобходжують ширше використання результатів соціологічних досліджень економістами і всіма соціогуманітарними науками.

За оцінюванням духовності українського суспільства спостерігається, на мій погляд, якщо не домінування, то явний перекис у бік релігійності, віри в Бога. При цьому на тлі високої аморальності вражає збільшення за роки незалежності й дуже високий відсоток людей, які відносять себе до віруючих, які щодня моляться і часто відвідують церкву. Можливо, чим більше грішать — тим частіше «страхуються» у церкві? За рівнем вербальної релігійності Україна сьогодні перевершує більшість країн Європейського Союзу. Попереду України за цим показником, згідно із даними Європейського соціального дослідження, в якому Інститут соціології бере участь від 2004 року, лише Греція, Польща, Ірландія, Ісландія, Словаччина, Фінляндія і Португалія.

Якщо ми, українці, такі віруючі, то чому тоді в Україні не перетворилися на соціальну норму принаймні такі вихідні християнські заповіді, як — не брешти, не кради, не вбивай, люби ближнього як самого себе?!

Зате як наша політична еліта, точніше, українці у владі й навколо неї, брешуть, крадуть, вбивають і люто ненавидять один одного, народ майже щодня бачить і чує в прямому ефірі.

Відверто не задовольняють поки суспільство соціологічні оцінки (а точніше — вимірювання) патріотизму і демократії. Власне, в чому істинність патріотизму і демократії в Україні?

«Найпатріотичніші патріоти» мають, як правило, рахунки і нерухомість за кордоном, там навчаються і живуть їхні діти,

там вони живуть самі або регулярно літають за кордон на вихідні й на свята. Вони ж, наші патріоти, — власники найбільших котеджів, земельних ділянок у заповідних місцях, квартир і найдорожчих авто. Їхні зарплати і пенсії обчислюються десятками тисяч. І це за найбіднішого в Європі українського народу і мільйонів злиднених пенсіонерів і бомжів. Патріоти — завсідники світських тусовок, є навіть цілі партії патріотів України, про що публічно і голосно заявляють їхні лідери. Хоча відомо, що про «кохання говорити не заведено вголос», як, утім, і про віру й патріотизм. Публічний патріотизм, як і публічне кохання, мають інше, адекватніше їм визначення.

Наші публічні патріоти всі сили віддають боротьбі за владу, і в них просто часу немає орати, сіяти і будувати, вони лише «пишаються суспільним ладом», змагаючись у своїй словесній любові до України.

Тож не диводиться дивуватися, що, за даними моніторингу Інституту, майже 3/4 населення вважає, що «головна проблема сьогодні в тому, що люди забагато говорять і мало працюють». А тим часом рівень повної довіри до політичних партій наближається до нуля (0,7%).

Наочні факти свідчать: ті, хто голосно і принародно йменує себе патріотами, на ділі далекі від демократії, як і від патріотизму. А публічні демократи вже зовсім не зацікавлені в потужній національній державі, тобто аж ніяк не патріоти.

Як поєднати істинний патріотизм і істинну демократію і «хто є хто» в Україні, як і чим це вимірювати — залишається питанням для соціологічної науки і життєво важливим для всього суспільства.

Вісімнадцять років по тому не можна не констатувати, що очікувана політична незалежність прийшла в Україну доволі несподівано. І тому невідворотним викликом, що безпосередньо впливає на життя всього населення, став для нації **соціально-політичний виклик**: треба було навчитися Україною управляти.

Люди, які ніколи цього не вчилися, не ознайомлені ані з наукою, ані з мистецтвом управління, без жодної практики державного управління мусили одразу забезпечити управління всією країною, всіма аспектами життя суспільства.

Звісно, у цьому не провина, а біда людей, які домоглися влади. Їхня провина в іншому. Навдивовижу тих, хто бажає стати за кермо управління Україною (охочих покермувати країною) без практичних навичок і навіть без медичної довідки про стан здоров'я виявилось забагато. Хоча навіть за кермо «Запорозжця» без практичних навичок і медичного допуску сідати — злочин.

І лише Президент Леонід Кучма зізнавався, що перші п'ять років він тільки навчався бути Президентом країни. От і трусить, і кидає націю з боку в бік, так і їде вона на «Запорозжці» без досвідченого, і невідомо чи здорового, керманича. У результаті на дорогах гинуть десятки тисяч українців. А, за повідомленням Держкомстату, за вісімнадцять років безперервного трясіння українців поменшало на 6 мільйонів. І навіть це не «допомогло», якщо тут доречне це слово, збільшити ВВП у розрахунку на одного жителя країни порівняно із 1990 роком.

Мабуть, тому, незважаючи на десятки політичних партій і сотні претендентів на політичне лідерство, переважна більшість населення не бачить, кому можна довірити владу в Україні. Нема поки зрозумілої відповіді й на питання про соціальне підґрунтя не лише тих чи тих партій, а й про соціальне підґрунтя всього українського суспільства.

Якщо економічним підмурком суспільства слугує власність на засоби виробництва (у різноманітних формах), то його соціальним підґрунтям, на мій погляд, має бути клас, що продукує матеріальне багатство нації.

Проте, на думку населення, що дістала відображення в моніторингу Інституту соціології, вирішальну роль у житті українського суспільства від 1992 року і донині відіграють: мафія, злочинний світ (33%), чиновники (30%), підприємці й бізнесмени (34%) та лідери політичних партій (37%). Народ-виробник тут, виявляється, «ні до чого»!

І наостанок. Специфіка наук про суспільство завжди полягала і сьогодні полягає в тому, що чим ближче вчений до влади, тим він далі від науки.

Соціологи України ніколи не були близькими до влади. Ще у 1980-х роках нам дозволяли займатися суто прикладними дослідженнями, причому бажано — заводського рівня.

І ще наприкінці 1980-х із соціологів брали розписку про незгошення даних про ставлення населення до керівників КПРС і радянського уряду.

Але сьогодні з'явилися нові загрози розмивання науковості й моральної дискредитації соціології і соціологів. Не можна не помічати, що в соціологію за ступенями й званнями, і навіть академічними, активно пішли не кращі представники влади і бізнесу, або сумісники того й того, хоча про соціологію уявлення у цих людей не більш як «рейтингове».

Є, звісно, й інші виклики і загрози соціологічній науці в Україні. Це й активність «чорної» соціології, і якість підготовки соціологів у багатьох непрофільних ВНЗ. Але якщо ми не будемо закривати на ці загрози очі, то Асоціація соціологів України вже настільки професійна і сильна, що зможе протистояти як перетворенню соціології на ідеологію певної партії, так і не допустити вкорінення в соціології дилетантів і заробітчан. Зробити це складно — але можна!

КЛАС, ЩО ВИРОБЛЯЄ МАТЕРІАЛЬНЕ БАГАТСТВО НАЦІЇ*

*«...Зато читал Адама Смита
И был глубокий эконом,
То есть умел судить о том,
Как государство богатеет,
И чем живет, и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет...»*

А.С. Пушкин. Евгений Онегин

Почнемо з англійського економіста А. Сміта, оскільки в середовищі суспільствознавців існує думка, і не без підстав, що не Огюст Конт, що вперше застосував поняття «соціологія», а саме Адам Сміт започаткував соціологічну науку. Визнаючи, що В. Конт увів у науковий обіг слово «соціологія», Еріксон ставить під сумнів те, що В. Конт є засновником сучасної наукової соціології. У ролі справжніх прародителів останньої Еріксон радше бачить А. Сміта і, ширше, шотландських моралістів [1].

За всього різноманіття підходів і методик до аналізу класової, або соціальної, структури суспільства як основного предмета соціологічної науки до обов'язкових критеріїв виокремлення того чи іншого класу або верстви завжди належить «розмір і спосіб отримання доходу» як частки або частини виробленого національного багатства. А питання про те, хто виробляє багатство нації і хто його привласнює, є ключовим не лише для соціології, а й для усіх наук про суспільство. І залежно, передусім, від характеру привласнення (результат чиеї

---

* Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М. Ворони, д.соц.н. М.О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. – С.3–22.

праці привласнюється – своєї чи чужої) говорять про справедливе або несправедливе суспільство і поділяють суспільство на експлуататорів і експлуатованих.

У рабовласницькому і феодальному суспільствах, коли абсолютна більшість населення була зайнята добуванням засобів фізичного виживання, тобто займалася виробництвом матеріальних благ, питання про поняття багатства та його джерело і про те, хто виробляє багатство, були, так би мовити, самозрозумілими. Рабовласники і феодалі, володіючи і засобами виробництва, і самою робочою силою (знаряддями праці, землею, рабами та кріпаками), і привласнюючи його результат, становили клас експлуататорів. А раби і кріпаки, котрі виробляли матеріальні блага, являли собою клас експлуатованих. Такий класовий поділ і роль цих класів у функціонуванні і розвитку суспільства особливих суперечок у суспільствознавців не викликали і не викликають. І оскільки натуральна форма продукту праці й фізична енергія абсолютно переважали у створенні багатства, питання про внесок рабовласників і феодалів у вироблені продукти не виникало. Зовні це постає як безвідплатне привласнення результатів чужої праці за правом власників самих чинників виробництва.

З формуванням капіталістичних виробничих відносин, ринкової економіки та приходом до політичної влади промислової буржуазії порівняно зрозумілі та прозорі відносини в суспільстві ускладнилися, почали виступати у вартісній формі. Стосунки між людьми виявилися прикритими «речовою оболонкою». Засоби виробництва перетворилися на капітал, а буржуазія як власник засобів виробництва і в подвійному сенсі вільні наймані працівники (особисто вільні і вільні від засобів виробництва) почали виступати у процесі виробництва як персоніфіковані представники капіталу (відповідно постійного і змінного, за термінологією К. Маркса, виходячи з їхньої ролі у створенні нової вартості – багатства).

Той факт, що за умов капіталістичних виробничих відносин багатство нації, окрім натурально-речової форми, почало виступати ще й у вартісній формі – у вигляді грошей, розширив сферу пошуку як джерела багатства, так і соціальної спільноти (класу), що його створює. Цьому сприяло і те, що

промислова буржуазія, забезпечивши дуже швидко гігантське зростання продуктивності праці [2], вивільняла з матеріального виробництва дедалі більшу частину населення, створюючи можливості та умови для розвитку невиробничої сфери.

Передісторією становлення капіталістичного виробництва і капіталістичного накопичення капіталу у справжньому сенсі цього слова (як перетворення частини додаткової вартості на капітал) було швидке розширення зовнішньої торгівлі слідом за великими географічними відкриттями, що забезпечило накопичення в окремих країнах значних багатств у формі золота і срібла (товарів, за якими історично закріпилася роль грошей). Купецтво, забезпечуючи це «золоте накопичення» й отримуючи різнобічну підтримку з боку державної влади, перетворилося, по суті, на клас, що створює багатство нації. А головним джерелом багатства країни як грошового товару мислителі зазначеного вище напрямку вважали зовнішню торгівлю. Сама ж школа, прихильники якої вбачали джерело багатства країни не у виробництві, а у сфері обігу, дістала назву «меркантилізм» (від італійського слова *mercante* – торговець, купець). Проте не можна не зазначити, що навіть у меркантилістів багатство розглядається, хоча й у грошовій формі, але самі гроші тут виступають ще у своїй повноцінній натурально-речовій формі, у вигляді золота і срібла і є результатом матеріального виробництва. Образне уявлення монетарних меркантилістів про багатство Ф. Енгельс подав у праці «Начерки до критики політичної економії». За тієї доби «люди ще жили наївними уявленнями, що багатство полягає нібито в золоті та сріблі», потрібно тільки якнайшвидше заборонити вивезення благородних металів, а «нації стояли одна проти одної, як скнари, обхопивши обома руками дорогий для них грошовий мішок» [3].

З масовим розвитком капіталізму вочевиднилося, що сфера ринкового обігу з нееквівалентним обміном не може бути джерелом накопичення всієї капіталістичної системи виробництва. Поглиблення суспільного поділу праці привело до того, що вже розвиток мануфактурного виробництва створив передумови до виходу підприємницької діяльності за межі обігу й охоплення всієї сфери промислового і сільськогосподарсь-

кого виробництва. Купці як клас, що створює багатство суспільства з невикористаним джерелом його створення (зовнішньою торгівлею), втратили своє колишнє значення в суспільстві. Розуміння багатства, пошук його джерела і спільноти людей, що створюють реальне багатство нації, природно, перемістилися у сферу матеріального виробництва.

Французькі економісти XVIII століття Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо та інші стали засновниками школи фізіократів (від грецьк. «*фізис*» – природа, «*кратос*» – влада). Фізіократи вважали, що тільки земля є продуктивною і що тільки праця працівників, зайнятих у сільському господарстві, здатна створити дохід, що перевищує витрати, й таким чином забезпечити збільшення багатства країни. Всі інші види діяльності, включно з промисловістю, інші галузі матеріального виробництва, не кажучи вже про сферу обігу, на думку представників цієї школи, є «безплідними», оскільки вони лише переробляють продукти, не збільшуючи кількості їх. Свої доходи промисловці, як і купці, на думку фізіократів, отримують з «інших рук».

Відповідно до розуміння суті багатства і його джерела фізіократи вирізняють і суспільний клас, що створює багатство країни, та визначають її соціальну структуру. Ф. Кене поділяв суспільство на продуктивний клас, включивши до нього всіх, хто зайнятий у землеробстві, та клас землевласників (власне володарів землі, церкву, державу). До безплідного класу він відніс зайнятих у промисловості й усіх, хто зайнятий роботами та послугами поза сферою землеробства.

Найбільш послідовне і повне обґрунтування вирізнення матеріального виробництва як сфери створення матеріального багатства здійснили і завершили створення трудової теорії вартості англійські економісти А. Сміт (1723–1790), Д. Ріккардо (1772–1822) і німецький економіст і соціолог К. Маркс (1818–1883). А. Сміт і його послідовники, що увійшли до історії як представники класичної школи політичної економії, змогли довести, що багатство нації створюється не лише в царині землеробства, а й працею всіх учасників матеріального виробництва. К.Маркс, розкривши сутність капіталістичного виробництва й обґрунтувавши теорію додаткової вартості,

зробив висновок про експлуататорський характер ринкового господарства, побудованого на засадах приватної власності на засоби виробництва. На відміну від більшості представників класичної школи, що дійшли висновку про об'єктивну співпрацю всіх учасників матеріального виробництва і відсутність підстав їх поділу на «безплідні» і продуктивні класи, К. Маркс вважав, що в матеріальному виробництві тільки праця найманих працівників створює багатство суспільства. Власники ж засобів виробництва, або клас буржуазії, були виключені К. Марксом із безпосереднього процесу виробництва і розглядалися як експлуататори найнятих працівників, об'єднаних у клас пролетаріату. А прибуток, привласнений капіталістами (буржуазією), становить, на думку К. Маркса, неоплачену працю робітничого класу.

Віднесення власників засобів виробництва до експлуататорського класу багато в чому, на наш погляд, пов'язане з так званим первісним (тобто ще докапіталістичним) накопиченням їхніх капіталів: «У дійсності методи первісного накопичення – це все, що завгодно, але тільки не ідилія... новонароджений капітал виділяє кров і бруд з усіх своїх пор, з голови до п'ят» [4]. Розуміння суті докапіталістичного первісного накопичення дає змогу об'єктивніше оцінити й аналогічні процеси в незалежній Україні. Водночас сам К. Маркс показав, що незалежно від первісного походження капіталу з часом він неминуче перетворюється на результат капіталістичного накопичення.

Незважаючи на глибоку наукову обґрунтованість теорії додаткової вартості, що розкриває механізм самозростання вартості (змінного капіталу як вартісної форми живої робочої сили) та нарощування на цьому підґрунті багатства всього суспільства, питання про внесок кожного учасника (суб'єкта) процесу матеріального виробництва у створення додаткової вартості залишилося відкритим. Хоча питання про внесок «напруження розуму» або «напруження м'язів» у результат сучасного виробництва звучить, мабуть, риторично, поки немає ні методів, ні методик, які уможливили б визначення цього співвідношення і частки кожного суб'єкта виробництва (чи то власника капіталу, чи то пролетаря) в новостворе-

ній вартості. Єдиним реальним механізмом розв'язання цієї проблеми на практиці є ринковий механізм. Тому теорія К. Маркса про поділ учасників матеріального виробництва на два антагоністичні (непримиренні) класи – буржуазію і пролетаріат – і експлуатацію найманих працівників капіталістами – власниками засобів виробництва не знайшла визнання з боку багатьох відомих економістів і соціологів і ще за життя К.Маркса, і в подальшому, аж до сучасної доби.

Так, Джон Бейтс Кларк (1847–1938) – засновник американської школи граничної продуктивності чинників (факторів) виробництва – доводив, що в масштабі всього суспільного виробництва величина заробітної плати найманого працівника визначається граничним продуктом праці, а відсоток – граничним продуктом капіталу (тобто кожен агент виробництва отримує у вигляді доходу ту величину продукту, яку створив належний йому чинник). Кларк розглядає весь капітал як єдине ціле, називаючи його соціальним капіталом, і в усьому виробництві виділяє «зону байдужості», в якій зосереджені граничні одиниці соціального капіталу і праці, що дають найменшу кількість продукту. Кларк виходить з того, що оптимальне поєднання чинників виробництва в масштабі суспільства диктує ціни самих чинників. Отже, заробітна плата наближатиметься до продукту, виробленого соціальним капіталом в «зоні байдужості». В результаті утворюється співпраця соціальної праці із соціальним капіталом.

Кларк вважав, що якби вдалося довести факт експлуатації, то кожна свідома людина стала б соціалістом [5].

Критично сприймав ідеї К. Маркса про експлуатацію буржуазією пролетаріату, їхню непримиренну боротьбу і провідний за загальним визнанням соціолог Німеччини початку ХХ століття М. Вебер (1864–1920). Водночас, розглядаючи генезу капіталізму в поєднанні економічних і соціальних аспектів, М. Вебер, по суті, працював у марксистських традиціях, намагаючись доповнити й уточнити теорію К. Маркса. М. Вебер не заперечував важливості економічного чинника в класовій стратифікації суспільства, але разом із тим доводив, що інші виміри стратифікації не менш важливі. На його думку, уявлення про соціальну стратифікацію слід доповнити, включив-

ши такі параметри, як престиж (статус) і влада. Очевидно, що долучення цих додаткових критеріїв класу не суперечить поглядам Маркса, просто розширює їх.

Вирізняючи буржуазію і пролетаріат як два основні класи капіталістичного суспільства, Вебер, як і Маркс, вважав, що спосіб соціально-економічної взаємодії цих класів у рамках ринкового порядку визначає принцип функціонування і розвитку сучасного капіталізму і раціональної економіки, що є його базою. Поряд із тим на відміну від К. Маркса М. Вебер стверджував, що основним двигуном раціонального капіталістичного суспільства в історичній тенденції є не класова боротьба, а об'єктивна співпраця двох «складових» «комерційного (commercial) класу» – підприємців і найманих працівників. Останні складають основу його функціонування і розвитку. Ці два класи, що беруть участь у раціональній організації праці, залежать один від одного, тому вони історично змушені жити за умов миру і згоди, а не протиставляти свої інтереси, намагаючись відокремитися або знищити один одного [6].

В.І. Ленін, найбільш послідовний і пристрасний прихильник марксистської теорії експлуатації буржуазією пролетаріату і антагоністичної боротьби між ними, все ж таки звертав увагу на те, що сам К. Маркс, аналізуючи накопичення капіталу й уточнюючи теорію трудової вартості А. Сміта, особливо наголошував, що, привласнюючи додаткову вартість, капіталіст використовує її не на свої «особисті потреби або примхи», а передусім вкладає в нове виробництво [7].

Не дістала підтвердження й обґрунтовувана К. Марксом історична тенденція капіталістичного накопичення. Висновок К. Маркса такий: «Чим більше суспільне багатство, функціонуючий капітал, розміри і енергія його зростання, а отже, чим більша абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія. Вільна робоча сила розвивається унаслідок тих самих причин, що й сила розширення капіталу. Отже, відносна величина промислової резервної армії зростає разом із зростанням сил багатства. Але чим більша ця резервна армія в порівнянні з активною робочою армією, тим обширніше постійне перенаселення, убогість якого прямо пропорційна мукам праці активної робочої

армії... Нарешті, чим більші злиденні прошарки робітничого класу і промислова резервна армія, тим більший офіційний пауперизм. *Це – абсолютний, загальний закон капіталістичного накопичення»* [8].

У 1913 році В.І. Ленін, викладаючи теорію К. Маркса для енциклопедичного словника Гранта, фактично відзначає іншу тенденцію капіталістичного накопичення, щоправда, називаючи це (словами Маркса) спробами «підкупу робітників» і т. ін. «З цим треба зіставити, – пише В.І. Ленін, – численні вказівки Маркса і Енгельса на прикладі англійського робітничого руху, як промислове «процвітання» викликає спроби «купити робітників»..., відвернути їх від боротьби, як це «процвітання» взагалі «деморалізує робітників»...; як «обуржуазнюється» англійський пролетаріат – «найбільш буржуазна з усіх націй» (англійська) «хоче, мабуть, привести справу, врешті-решт, до того, щоб *поряд з буржуазією* мати буржуазну аристократію і *буржуазний пролетаріат*»...; як зникає у нього «революційна енергія»; як доведеться чекати більш чи менш довгий час «позбавлення англійських робітників від позірною буржуазного розбещення їх»...; як бракує англійському робітничому руху «запалу чартистів»...; як англійські вожді робітників створюються за типом серединки «між радикальним буржуа і робітником»; як, через монополію Англії і поки ця монополія не лопне, «нічого не вдієш із британськими робітниками...» (курс. мій. – В.В.) [9].

Висновок, що капіталістичне накопичення і майже 150 років по тому, як вийшов друком «Капітал» (1867), не призвело до абсолютного зубожіння робітничого класу, підтвердила історія, і до такого висновку схиляються багато сучасних прибічників марксизму. Так, самопроголошений марксист Рональд Аронсон у своїй книзі «Після марксизму» (1995), хоч і стверджує, що існує низка аргументів на користь застосовності марксизму і сьогодні, все ж таки доходить висновку, що найважливіші аспекти марксистської теорії застаріли:

- Робітничий клас не став ще біднішим.
- Класова структура не спростилася до двох полярних класів (буржуазії та пролетаріату).

- Внаслідок трансформації виробничих процесів чисельність промислових робітників зменшилася, робітничий клас став більш розрізненим і усвідомлення ним свого становища втратило гостроту.

- Загальне зниження чисельності робітничого класу призвело до зменшення його активності, зниження рівня його класової свідомості та здатності вести класову боротьбу.

- Дедалі меншою є ймовірність того, що працівники вважатимуть себе робітниками; вони мають різноманітні характеристики, що конкурують одна з одною, й таким чином, сьогодні бути робітником – це лишень один із багатьох варіантів.

На думку Аронсона, епоха марксизму закінчилася, проте, твердить він, не слід жалкувати за минулим. Навіть у крайніх проявах (наприклад, сталінізм), здійснюваних від його імені, марксизм *«подав надію, він надав світові сенс; він вказав напрям і значення безлічі життів. Як найбільший у ХХ столітті заклик до зброї, він надихнув мільйони повстати і боротися, повірити в те, що одного разу люди можуть побудувати світ і зорганізувати своє життя відповідно до своїх потреб»* (цит. за: [10]).

Як свідчить саме життя, історична тенденція накопичення капіталу в умовах капіталістичних виробничих відносин виявилася не в посиленні та загостренні поляризації суспільства на бідних і багатих, а в істотному зростанні зайнятих у невиробничій сфері та скороченні чисельності працівників сфери матеріального виробництва. Розвиваючи виробництво товарів в умовах жорсткої конкуренції, капіталіст змушений дедалі більшу частку привласнюваної ним додаткової вартості вкладати в постійний капітал і дедалі меншу – у змінний.

Зростання технічної та організаційної будови капіталу на цій підставі спричинило скорочення зайнятих у матеріальному виробництві за одночасного значного зростання продуктивності їхньої праці. Що, своєю чергою, створювало умови для розширення зайнятості у невиробничій сфері. Вже сьогодні в розвинених країнах чисельність зайнятих у невиробничій сфері перевищує кількість зайнятих у матеріальному виробництві.

Загострення суперечності між скорочуваною кількістю виробників матеріальних благ і швидко збільшуваною кіль-

кістю споживачів унаочнилося в перебігу Жовтневої революції 1917 року та після неї. Внаслідок практичного зупинення промислового виробництва і розрухи у країні, по суті, єдиним виробником матеріальних благ залишилося селянство. Насильницьке і безвідплатне вилучення міським пролетаріатом продовольства у селян призвело до масового голоду 1920–1921 і 1930–1933 років у таких хлібних регіонах країни, як Україна, Поволжя, Дон і Кубань. І національність виробника не мала значення. Постраждали основні виробники хліба (а не етнічні українці, росіяни, білоруси, татари тощо).

У сучасній Україні суперечність, зумовлена скороченням класу виробників матеріальних благ і зростанням класу споживачів, дається взнаки у відносинах між регіонами, що виробляють матеріальні блага, і дотаційними регіонами, між виробниками матеріального багатства нації й тими хто, після майже 20 років від здобуття країною політичної незалежності та перенесення долі незалежності у сферу матеріального виробництва, продовжує боротися за політичну незалежність України. Підтвердженням цього є абсолютна поразка на президентських виборах 2010 року сил, котрі зробили боротьбу за владу і вербальний патріотизм своєю професією. Проявом суперечності між виробничим класом і класом-споживачем є і нерідкісні виступи сільських виробників приміських районів проти вилучення їхніх земель сільськогосподарського призначення під забудову елітних котеджів та об'єктів розважально-споживчого призначення.

За умов глобалізації, що являє собою сучасну форму інтернаціоналізації всіх сторін життя суспільства, виявом суперечності між виробниками матеріальних благ і зайнятими в невиробничій сфері можна, вважати сучасну фінансову кризу як породження невгамовного споживчого накопичення і панування фінансово-банківської системи, що відірвалася від матеріального виробництва, що є її підґрунтям, й намагається запанувати як над виробництвом, так і загалом над суспільством.

Відвертою спробою згладити об'єктивно утворювану суперечність між скороченням чисельності виробників багатства нації і швидким зростанням числа його споживачів є теоре-

тичні концепції іншого, так званого сучасного розуміння як змісту багатства, так і його джерела, які прийшли до нас із Заходу і були легко сприйняті пострадянськими суспільствознавцями без будь-яких застережень і пояснень.

Іншим способом відходу від розуміння джерела і виробника матеріальних благ як основного критерію соціальної стратифікації є теорія суспільства ризиків.

На думку авторів цієї теорії, що відкидають твердження, що вже настала епоха постмодерну, ми продовжуємо жити у світі сучасності, хоча й «новій» сучасності. Колишня «класична» фаза сучасності асоціювалася з індустріальним суспільством, тоді як утворювана нова сучасність і її технології пов'язані із суспільством ризиків. Хоча ми ще не живемо в суспільстві ризиків, ми вже не живемо і в індустріальному суспільстві; тобто сучасний світ поєднує в собі елементи обох стадій. Центральним питанням «класичної» сучасності було багатство і способи його справедливішого розподілу. За доби «розвиненої» сучасності центральним питанням є ризик і способи запобігання йому, мінімізації та управління. Ідеалом «класичної» сучасності була рівність, тоді як в епоху «розвиненої» сучасності – безпека. У «класичній» сучасності люди досягали солідарності у пошуках такої позитивної мети, як рівність, у «розвиненій» сучасності спроба досягнення цієї солідарності виявляється в пошуках багато в чому негативної й оборонної мети позбавлення від небезпек [11].

З часів А. Сміта і його твору «Дослідження про природу і причини багатства народів» як у теорії, так і в буденній свідомості утвердилося розуміння багатства як втіленої в матеріальних (речових) благах минулої праці попередніх і теперішніх поколінь. Або простіше: національне багатство – це сукупність матеріальних благ, накопичених суспільством за весь попередній період його розвитку. Джерело багатства – жива праця у сфері матеріального виробництва.

Під безпосереднім впливом західних теорій і вітчизняні суспільствознавці стали критично ставитися до тези про суто матеріальний зміст багатства. Набуло поширення сучасне розуміння процесу виробництва як виробництва, що створює як матеріальні, так і нематеріальні блага. Усі людські потреби й

цінності почали ототожнюватися з багатством нації. Навіть у підручнику для професійних ВНЗ, що витримав п'ять видань, читаємо: «Інші часи – інший підхід до розуміння цієї категорії: багатство – це все, що цінують люди» [12]. Аналогічне розуміння багатства подано і в українській навчальній літературі.

Розуміння багатства, що виводить його за рамки матеріального (речового) виробництва, дає підстави включити до нього і грошові знаки, і природні ресурси, не залучені в господарський оборот, і природні здібності, і здоров'я людини, і знання, і мораль, і дух нації, і вільний час, і, як пропонували ще Ж.-Б. Сей або А. Маршал, – адвокатські контори, коло покупців купця, і славу військового ватажка, і лекції в університеті, і циркову виставу, тобто практично всі нематеріальні послуги, включно із сексіндустрією, казино тощо.

Щоправда, прихильники такого розширеного підходу до розуміння багатства нації мусять визнати, що коли йдеться про статистичні розрахунки і міжнародні зіставлення національного багатства, таке широке розуміння багатства робить надто складними (якщо взагалі можливими) конкретні цифрові підрахунки.

Проте очевидно, що коли національне багатство, згідно з цією «сучасною» концепцією, створюють практично всі без винятку працездатні члени суспільства, знімається саме собою питання участі у виробництві багатства як основного параметра соціальної стратифікації, як, утім, і питання про соціальні основи суспільства.

Поза сумнівом, володіючи багатими запасами природних корисних копалини, кваліфікованими кадрами, розвиненою наукою і пріоритетами у багатьох фундаментальних галузях знань, високою моральністю, згуртованістю і дисциплінованістю населення, демократичними традиціями політичного устрою нації, а також будучи розташована у сприятливих природно-кліматичних умовах для сільськогосподарського виробництва і життя, країна має всі передумови для швидкого і ефективного розвитку, тобто все це тільки *потенціал*, але ще не реальне багатство країни. Навіть наявні чинники виробництва (робоча сила, засоби виробництва, земля* до включення в процес матеріального виробництва є тільки виробничим по-

тенціалом. Якщо ж усе перелічене вище вважати за національне багатство України, то країна буде така багата, що мимоволі виникне наївне запитання: якщо Україна така багата, то чому український народ такий бідний?

Коли ж кажуть, що «головне багатство – здоров'я», або «головне багатство – свобода», то це лише політичні метафори. Без реального матеріального багатства або хоч би прожиткового мінімуму людина не може бути здоровою, а тим паче – вільною.

Здоров'я, свобода, знання, наука, моральність, дух нації й усі інші нематеріальні цінності, як і запаси природних ресурсів, можуть перетворитися з потенціалу в реальне матеріальне (речове) багатство нації лише втілившись у чинники виробництва: нові технологічні процеси, ефективну техніку і матеріали, сучасні системи управління й організації виробництва; ініціативну, мотивовану на вищі цінності суспільства та соціальні норми поведінку всіх суб'єктів економіки (власників засобів виробництва, підприємців і бізнесменів, усіх найманих працівників). Якраз у цьому й полягає перетворення «науки на безпосередню продуктивну силу суспільства» і перетворення української економіки на «економіку знань».

Сьогодні ніхто не заперечує (навіть економісти та суспільствознавці, що узяли на озброєння західні теорії розвитку суспільства), що основою життя людського суспільства є матеріальне виробництво. Щоправда, за умов глобалізації всіх аспектів життя суспільства створюється враження, що та чи та окремо взята країна може жити головним чином за рахунок іноземного туризму, транзитних зборів, масової роботи за кордоном своїх висококваліфікованих робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, спортсменів, артистів, музикантів, надання фінансово-банківських та інших нематеріальних послуг, не особливо при цьому піклуючись про розвиток власного матеріального виробництва. Для окремої невеликої країни – це, може, і припустимо, але для всієї глобальної спільноти це, очевидно, виключено. Неприпустимо це і для політично незалежної країни. Не випадково в народі кажуть: «Хліб усьому голова!» А без «голови» не може бути ні незалежної країни, ні світової спільноти.

Допоки ж країна матиме, як твердив А. Сміт, «простий продукт», ніякі фінансові кризи її населенню не страшні. І всі, нарешті, зрозуміють, «как государство богатеет, и чем живет, и почему не нужно золота ему».

Ретроспективний аналіз соціального розшарування суспільства засвідчує, що рабовласники та раби, феодала та селяни як класи експлуататорів та експлуатованих (відповідно) формувалися за їхньою участю у виробництві матеріального багатства суспільства.

Те, що рабовласники і феодала безоплатно привласнювали результати праці (експлуатували) рабів і кріпосних селян, було очевидним. По-перше, продукт виступав безпосередньо в натуральній формі й утілював у собі практично повністю фізичну (мускульну) енергію раба і кріпосного селянина. Ні рабовласник, ні феодал фізичною працею не займалися, а їхній розумовий внесок у створення продукту помітної ролі не відігравав. По-друге, надзвичайно низька продуктивність праці рабів і кріпаків ледве забезпечувала виробництво необхідного продукту, а про додатковий годі й говорити. Тому привласнення власником більшої частки виробленого продукту прирікало рабів і селян на жебрацьке існування, малу тривалість життя і навіть вимирання.

У буржуазному суспільстві за аналогією з попередніми формаціями К. Маркс виділяє власників засобів виробництва (буржуазію) як експлуататорський клас, і робітників (пролетарів) – як експлуатованих. При цьому буржуазію (капіталістів як власників постійного капіталу) він виводить за межі процесу виробництва. Хоча її роль у цьому процесі ставала визначальною, як і внесок у створення нової вартості, зокрема й додаткової: внесок постійного капіталу і витрати розумової праці з організації та управління виробництвом, визначення стратегії розвитку, оновлення техніки та технології виробництва, завоювання ринку збуту продукції й т. ін. Саме внесок буржуазії, а не фізичні зусилля робітників забезпечили гігантське зростання продуктивності праці. В результаті створювана додаткова вартість почала в рази перевершувати необхідний продукт. Це дало змогу поліпшити матеріальне становище робітників та умови їхньої праці, спрямувати значну частину

додаткової вартості на розвиток та оновлення виробництва. Натомість особисте споживання капіталістів обмежувалося при цьому жорсткою конкуренцією. Все це сприяло об'єднанню капіталістів і робітників у солідарний клас виробників.

Це відзначали економісти та соціологи – сучасники К. Маркса, критикуючи марксистську теорію класової боротьби. Життя показало, що **історична тенденція капіталістичного накопичення** виявилася не в загостренні суперечностей між суб'єктами матеріального виробництва (буржуазією і пролетаріатом), а в суперечності між солідаризованими виробниками матеріального багатства і споживачами, постійно нарощуваною невиробничою сферою.

Як виробництво матеріальних благ виступає **економічною основою суспільства**, так і всі суб'єкти матеріального виробництва (власники засобів виробництва, котрі, по суті, зазвичай ставали підприємцями, всі бізнесмени й усі наймані працівники) – **становлять його (суспільства) соціальну основу**.

У разі якщо головним критерієм (або параметром) соціальної стратифікації суспільства взяти **участь у створенні матеріального багатства нації** (не відкидаючи всі інші параметри, використовувані в практиці соціологічних досліджень), **класову структуру українського суспільства** об'єктивно представляють два основні класи: виробники та споживачі.

1. Клас, що виробляє матеріальне багатство нації, – соціальна основа суспільства (клас виробників матеріальних благ). До нього входять усі учасники матеріального виробництва – сукупна робоча сила суспільства.

2. Клас споживачів. За способом отримання частки в національному доході цей клас об'єктивно розпадається на:

1) політичний клас (клас «слуг народу»). Сюди входять зайняті в усіх гілках державного управління, включно з місцевим і сільським самоврядуванням, професійні політики, державні службовці та персонал, що їх обслуговує. Відмітна особливість – він сам собі адміністративним (неринковим) методом визначає свою частку у виробленому річному національному доході країни;

2) невиробничий клас – що надає різні нематеріальні послуги населенню і юридичним суб'єктам на комерційних

засадах. Клас охоплює зайнятих у фінансово-банківській системі, в торгівлі, включно з трейдерами як оптовими торговцями, в казино та інших розважальних закладах. Частка цього класу в національному доході визначається ринковими механізмами;

3) гуманітарний клас. Сюди входять зайняті в царинах освіти, медицини, науки, культури, соціального забезпечення. Їхня частка в національному доході визначається політичним класом і, як правило, адміністративними методами.

Природно, що в кожному їх цих класів за різними параметрами, які об'єднують їх (влада, освіта, престиж, статус, інтелектуальність кваліфікації і прилученість до інтелектуальних технологій, стиль життя і поведінка в суспільстві й т. п., що є породженням розвитком самого суспільства), можна виокремити різні соціальні групи або верстви. Можливе формування нових станів і навіть каст.

Найбільш активним і необмеженим ринком, споживачем, з огляду на його владне становище і відсутність наразі в Україні громадянського контролю, виступає політичний клас. Він же в нормативно-законодавчому порядку істотно обмежує споживання безпосередніх виробників багатства і багато в чому регулює весь процес матеріального виробництва в країні. Не випадково, ще з радянських часів в народі існує приказка «Краще бути слугою народу, ніж господарем країни» і, додамо соціальною основою суспільства й виробником матеріального багатства нації. Звідси прагнення вже з шкільної партії потрапити у владу (в Україні навіть діти вже хочуть бути «депутатами»), а націонал-патріотизм зводиться переважно до досягнення влади й зазвичай закінчується перетворенням влади на засіб особистого збагачення. А гучні обіцянки політиків відокремити бізнес від влади або навіть – «очистити владу від бізнесу» – в ліпшому разі зводяться до маятникової мобільності між політичним класом і невиробничим класом (фінансово-банківським і торговельно-трейдерським бізнесом) за одночасного обкладання політичною рентою виробників матеріального багатства нації.

У підґрунті суперечності між класом виробників багатства і політичним класом лежить об'єктивна суперечність між накопиченням капіталу і споживчим накопиченням, яке розв'я-

зується з розвитком матеріального виробництва і запровадженням реального контролю класу виробників та організацій громадянського суспільства над розподілом і використанням матеріального багатства нації та над політичною владою в суспільстві, а не навпаки.

Поки ж цього немає, суспільство неминуче матиме справу з пануванням кумівства, кровно-споріднених зв'язків і корупцією у владному класі, а як наслідок – по всій країні.

Українське суспільство поки що перебуває у стадії становлення і безперервних трансформацій. Тому всі теоретичні побудови та методологічні підходи до його аналізу вимагають емпіричної перевірки й уточнень. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України багато в чому сприяють розв'язанню цієї проблеми, актуальної для вироблення економічної й соціальної стратегії влади.

Те, що один з лідерів партії влади М. Азаров згадує А. Сміта і робить наголос у політиці уряду на розвитку матеріального виробництва, підтримці великого, середнього і малого бізнесу, зайнятого саме виробництвом матеріальних благ, вселяє надію. Питання в тому, чи вдасться цю політику реалізувати на практиці, дати свободу класові виробників.

Література

1. Див.: Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – С. 27.
2. У «Маніфесті комуністичної партії», написаному в грудні 1847 – січні 1848 років, К.Маркс і Ф.Енгельс зазначали: «Буржуазія менш ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і грандіозні продуктивні сили, ніж всі попередні покоління разом узяті». Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Т.4. – С.429.
3. Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.1. – С. 544.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 23. – С. 726, 770.
5. Див.: История экономических учений : учебное пособие / под общ.ред. Г.А.Шмарловской. – 2-е изд., испр. – Мн. : Новое знание, 2001. – С. 143–147; Курс экономической теории учебник. – 5-е доп. и переработ. изд. – Киров : АСА, 2002. – С. 220.

6. Див.: Вебер М. Основные понятия стратификации // Кравченко А.И. Социология Макса Вебера: труд и экономика / Экономическая социология : учебное пособие : в 2-х т. – Т.1: под ред. В.И. Верховина. – 2-е доп. и переработ. изд. – М.: КДУ, 2009. – С. 128–135; Ритцер Дж. Современные социологические теории. – С. 42, 43.

7. Див.: Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 26. – С. 65.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 23. – С. 659.

9. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 26. – С. 78–79.

10. Цит. за: Ритцер Дж. Современные социологические теории. – С. 211.

11. Там само. – С. 493, 495. Хоча центральне значення в індустріальному суспільстві має соціальний клас, а в суспільстві ризиків – ризик і клас аж ніяк не є невзаємозв'язаними. Як пише У. Бек, «історія поширення ризику, що ризики, як і багатство, пов'язані з класовою системою, тільки зворотним чином: багатство накопичується вгорі, ризики – внизу. Цією мірою ризику, як ввидається, *зміцнюють*, а не знищують класове суспільство. Бідність притягує до себе сумний надлишок ризиків. Багатство (у доході, владі або освіті), навпаки, може *купити* собі безпеку і свободу від ризиків».

12. Курс экономической теории : учебник. – 5-е доп. и переработ. изд. – С. 52.

ПОБАЧИТИ СЕБЕ ТАКИМИ, ЯКИМИ МИ Є*

*Это наша с тобою страна,
Это наша с тобой биография*

Країна – це територія, на якій живе населення, зорганізоване в державу. У цьому життєвому просторі людина задовольняє свої матеріальні, соціальні та духовні потреби, реалізує свої життєві інтереси, утверджує пріоритети й цінності.

Узгодження та регулювання спільного життя людей на цій території здійснюють передусім інститути (організації, структури) державної влади, а також – і дедалі більшою мірою – соціальні норми та громадянські інститути мірою перетворення населення на співтовариство громадян. І якщо держава і виконувані нею функції – свідоме і цілеспрямоване формування людей, то соціальні норми й інститути громадянського суспільства – це те, що не створюється цілеспрямовано людиною, а часто повторюваною дією і стає звичаєм, традицією, трансльованою від покоління до покоління.

Відібрані і перевірені часом соціальні норми визначають культуру взаємин у суспільстві, регулюють поведінку людини в різних життєвих ситуаціях і дають змогу судити про те, «що таке добре і що таке погано, що можна і що не можна» для забезпечення справедливого спільного життя людей на одній території. Культура – це те, що визначає вихід людини зі стану дикості й варварства і перетворення її на громадянина країни, а населення – на громадянське суспільство.

Можна коротко сказати, що населення країни перетворюється на суспільство з допомогою влади (інституту влади) – влади держави та влади культури. Перша регулює життя людей силою примусу (законодавчими й адміністративними метода-

* Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.3–15.

ми), друга – через консенсус (згоду) людей, на засадах загальноприйнятих населенням країни етичних норм і цінностей. Влада культури – це, по суті, і є влада самого народу, якраз те, що визначає зміст давньогрецького слова «демократія».

Мріючи про найсправедливіше суспільство на землі, соціалісти-утопісти від Т. Мора і Т. Кампанелли до Ш. Фур'є і Р. Оуена вважали за можливе існування демократії без примусової влади держави. По суті, на тих самих позиціях стояли й фундатори наукового комунізму – К. Маркс і Ф. Енгельс.

Аналізуючи й оцінюючи досвід Паризької комуни, К. Маркс писав про «знищення державної влади», яка була «паразитичним наростом», про «відсікання», «руйнування» її; «державна влада стає тепер зайвою», стверджував К. Маркс. Звуження державного насильства в регулюванні життя суспільства та й потреби у самій цій владі К. Маркс і його прихильники убачали в дедалі більш «всенародному» «виконанні функцій державної влади». Здійснення повнішої демократії вони вбачали і в заходах Комуни зі знищення постійної армії, повній виборності та змінюваності всіх посадових осіб, скасуванні будь-якого виділення коштів на представництво, будь-яких грошових привілеїв для чиновників, зведення плати всім посадовим особам у державі до рівня «заробітної плати робітника».

У перетворенні пролетарської держави на організацію вираження і захисту інтересів трудящих мас, поступовому звуженні її функцій із регулювання життя суспільства, а зрештою – її відмиранні В. Ленін бачив «розвиток демократії до кінця» – як «одне з основних завдань боротьби за соціалістичне переоблаштування суспільства».

Але якщо утопісти в утвердженні демократії виходили з прагнення до справедливого устрою життя й апелювали до етичних норм, то науковий підхід передбачає пошук закономірності в розвитку людського суспільства. І таку закономірність було встановлено. Вивчаючи умови життя мозельських селян і причини дроблення селянської власності на землю, молодий Маркс дійшов висновку, що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії. Заняття ж економікою засвідчили, що самі економічні відносини у сфері матеріального виробництва (виробничі відносини лю-

дей) аж ніяк не довільні, а детерміновані енергетичною базою, технікою і технологією виробництва і не залежать від волі та свідомості людей. Так був вироблений природно-історичний підхід до пізнання і розуміння всієї системи суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних. «Ручная мельница, – писав К. Маркс ще 1847 р., – дает вам общество с сюзереном во главе, а паровая мельница – общество с промышленным капиталистом».

Невдалий досвід Паризької комуни і російських більшовиків зі встановлення влади народу (демократії) лише підтверджує внутрішній взаємозв'язок і взаємозалежність всієї системи суспільних відносин. Це підтверджують і сучасні спроби насильницького нав'язування західної демократії у країнах Африки, Близького і Середнього Сходу. Наочні та переконливі приклади цього – Афганістан, Ірак, Лівія...

Простіше кажучи, не може бути повноцінної демократії без громадянського суспільства, не може бути громадянського суспільства, якщо люди не громадяни; у більшості своїй люди не можуть бути вільними громадянами, коли вони бідні. Економіка не може забезпечити добробут населення за низької продуктивності праці, ґрунтованої на застарілій техніці і відсталій технології виробництва.

До здобуття політичної незалежності Україна, здавалося б, мала всі об'єктивні передумови для повноцінної демократії. За виробництвом певних найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції на душу населення країна перебувала на рівні найрозвиненіших держав Європи і світу. Серед республік Радянського Союзу Україна відрізнялася соціальною і політичною стабільністю. І саме українські політики протягом майже тридцяти післясталінських років (1953–1982 рр.) перебували на чолі Політбюро ЦК КПРС і фактично керували всіма сферами життя великої країни.

Проте не минуло й року після проголошення незалежності, як великі й цілком виправдані надії та очікування населення України обернулися цілковитим розчаруванням. Проведене вже у травні 1992 р. Н. Паніною великомасштабне комплексне соціологічне дослідження (в подальшому покладене в підґрунтя моніторингового дослідження Інституту соціології

НАНУ) засвідчило, що середній розмір заробітної плати по Україні за останній місяць становив лише 10 дол. США, а сукупний дохід на одного члена сім'ї – й того менше – 8 дол. США. Переважну більшість населення охопила розгубленість. Майже 85% респондентів з репрезентативної загальнонаціональної вибірки вважали, що у країні (Україні) «все так хитко, що може відбутися все, що завгодно». Однобічна критична оцінка всього радянського і соціалістичного і таке ж однобічно захоплене сприйняття всього західного, зміна, із проголошенням незалежності, засадових основ суспільства (економічних, соціальних, політичних), включно з нормами моралі, закономірно призвели до аномійної реакції суспільства. Аномійна деморалізованість виявилася психологічною реакцією людей на несподівано посталу в Україні соціальну ситуацію, коли одна система норм і цінностей, які об'єднують людей у суспільство, зруйнована, а інша, нова, ще не сформувалася. Поширеність аномічної деморалізованості у перший же рік незалежного існування України перевершила всі навіть найпесимістичніші очікування дослідників. Понад 80% дорослого населення України виявилися схильними до стану аномійної деморалізованості.

Характерною реакцією на аномію стало поширення цинізму. На таку швидку і просто обвальну деморалізацію українського суспільства свій вплив справили, якщо не масові, то далеко не поодинокі прояви цинізму і корупції в органах державної влади та управління всіх рівнів, серед їхніх вищих і перших посадових осіб.

Це не могло не відбитися на громадській думці та масовій свідомості населення, вихованого в дусі патерналізму і схильного очікувати на негайні зміни на краще від всенародно обраного Президента України, Уряду і Верховної Ради вже політично незалежної України.

Не минуло ще й півроку після легітимного обрання і формування найвищих державних органів влади й управління країни, як практично панівною характеристикою масової свідомості став негативізм, що виявився, за визначенням Є. Головахи, у трьох «не»: недовіра, невдоволення, непевність.

Згідно з результатами зазначеного пілотного моніторингового дослідження Інституту у травні 1992 р., 80% респондентів вважали, що більшість людей взагалі ні у що не вірять і що за «теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити». «Радше задоволених своїм становищем у суспільстві» на той час виявилось лише 16% населення, тоді як «радше не задоволених» понад половини населення. Від 50 до 70% людей були охоплені страхом перед зростанням злочинності (68,0%), підвищенням цін (66,4%), загрозами безробіття (60,3%), голоду (50,3%) і міжнаціональних конфліктів (49%).

За умов обвального падіння матеріального виробництва, що розпочалося буквально одразу, і масового зубожіння населення влада замість невпинно декларованих служіння народові й турботи про національні інтереси фактично перетворилася на комфортний і майже законний, хоча і явно неправовий і нетрудовий засіб особистого збагачення. Роздержавлення і приватизація загальнонародної власності в народі зажила назву «прихватація». А добре відомий юрист і політик, котрий як колишній міністр, що спостерігав ці процеси зсередини, схарактеризував поетапну приватизацію як: прихватацію (до 1994 р.), розграбовування (1994–2004 рр.) і мародерство (після 2004 р.).

Унаслідок вельми поспішного, непродуманого і непідготовленого демонтажу Радянського Союзу і проголошення незалежності Україна одразу втратила створений кількома поколіннями українців досить високий економічний, соціальний і духовно-етичний потенціал демократичного розвитку.

Проголошена незалежною Україна, по суті, виявилася вільною територією життєвого простору населення, що перебувало на ній. Тому націонал-патріотам, як вони самі назвали себе, коли волею долі опинилися на чолі населення цієї території і гучно, з натхненням проголошували патріотичні гасла, довелося починати все з початку, розв'язуючи одночасно три складні проблеми з перетворення території із 52-мільйонним населенням на сучасну європейську країну: 1. Будівництво правової держави й утвердження демократичних засад політичного життя. 2. Формування громадянського суспільства.

3. Створення нової, ринкової економіки, підвищення рівня і якості життя населення.

Перша проблема полягала в тому, що до влади прийшли невідгодувані люди, хоча, поза сумнівом, із найшляхетнішими прагненнями. Ніхто не мав ні досвіду, ні теоретичної підготовки державного управління, а тих, хто мав такий досвід, дуже швидко усунули від керівництва. Не було – та й сьогодні немає – ні стратегії, ні тактики будівництва незалежної демократичної держави. Крім того, при владі опинилися бідні, порівняно із західними стандартами, люди, які не змогли встояти перед активно нав'язуваною Україні західною неоліберальною моделлю розвитку і цінностями суспільства споживання. У результаті особисте прагнення «жити, як у Європі, вже сьогодні» – щоправда, за винятком європейських моральних норм, у багатьох, якщо не у більшості, почало брати гору над патріотичними прагненнями. Цінність людини почала визначатися не за тим, «що вмєш», а за тим, «що маєш». Долі народу і влади, вочевидь, розійшлися.

Друга проблема, що ускладнювала незалежне національне державне будівництво, – процес глобалізації економіки й усіх сфер життя суспільства, що розгортається нині у світі. Не маючи повноцінного досвіду міжнародної співпраці, Україна опинилася під могутнім тиском головних світових провідників глобалізації – МВФ, МБ, СОТ і ТНК – і, багато в чому ускладнивши стосунки з Росією і країнами СНД, мусила діяти за нав'язуваною їй моделлю розвитку, що вже призвела до краху не одну країну, що розвивається. Крім того, глобалізація, із властивими їй комерційними, фінансовими, валютними та іншими «таємницями», спричинялася до відпливу із України капіталів і найкваліфікованішої робочої сили – фахівців і науковців. Уже в 1994 р. на рахунках українців за кордоном виявилось 15 млрд дол. США, які Л.Кучма обіцяв, балотуючись на пост Президента України, повернути до країни. Але, незважаючи навіть на ухвалений указ, 2004 р., ці рахунки, за даними ЗМІ, становили вже близько 40 млрд дол., а в роки президентства В.Ющенка сягнули 50–60 млрд дол., що істотно перевищує навіть річний бюджет України. За 20 років неза-

лежності лише на постійне місце проживання за кордон виїхало на 1 млн 200 тис. осіб більше, ніж прибуло до України, а про декілька мільйонів кваліфікованих, здорових і енергійних людей, що працюють за кордоном нелегально, годі й говорити. І при цьому ніхто з багатих українців, що «сумують» за батьківщиною, не привіз свої капітали до України.

І третя, специфічна для України проблема, – ми залишилися наодинці з Чорнобильською катастрофою і необхідністю щорічно виділяти значні кошти з бюджету країни на ліквідацію її наслідків без огляду на розвал економіки і бідність населення. І цього не можна було не робити, зокрема і з тієї причини, що майже половина населення України, як засвідчували дослідження Інституту соціології, проведені у травні 1992 року, не позбулася страху перед наслідками Чорнобиля.

Тому, оцінюючи 20-річний шлях незалежного політичного розвитку України, всіма цими доленосними для країни проблемами та чинниками не можна нехтувати.

Проголосивши політичну незалежність, Україна однозначно задекларувала демократію як головний засіб успішного виконання всіх завдань із формування у країні справедливого суспільства. Зважаючи на природно-історичний процес розвитку суспільства і розуміючи безпосередню залежність можливого ступеня демократії від стану соціальних відносин і рівня добробуту населення країни, соціологи Інституту в 1992–1994 рр. зосередили увагу на розробленні соціологічних показників, які дали б змогу вимірювати як стан і динаміку суспільства, так і якість життя населення, рівень його добробуту.

Особливо складним, та й принципово новим для пострадянських суспільствознавців було розроблення комплексних кількісних показників, здатних вимірювати різні параметри життя суспільства й оцінювати досягнутий у країні рівень демократії. У порівняно короткий термін така система інтегральних індексів, що охоплюють визначальні характеристики життя суспільства, була вперше в соціологічній науці розроблена Н. Паніною і Є. Головахою; а низка інших індексів, що існували у світовій науці, були ними ж доопрацьовані й адаптовані для масових соціологічних опитувань в Україні.

До розроблення нових соціологічних показників для оцінки стану і динаміки всіх складових соціальних відносин були залучені всі наукові відділи Інституту. У результаті з 1994 р. загальнонаціональний соціологічний моніторинг почав реалізовуватися щорічно.

Для опрацювання та аналізу результатів моніторингового дослідження, розрахунку інтегральних показників провідний науковий співробітник Інституту А. Горбачик за участю Н. Паніної розробив унікальне програмне забезпечення для створення архіву даних соціологічного моніторингу.

З огляду на масштабність охоплення всіх аспектів життя суспільства щорічну періодичність і майже 20-річну тривалість Моніторинг соціальних змін в Україні є унікальним не лише в Європі, а й у світі.

Тільки 2002 р. моніторингове соціологічне дослідження близьке за змістом до українського моніторингу почали з періодичністю раз на два роки проводити у 26 країнах Європи. Маючи досвід проведення національного моніторингу, Інститут соціології НАН України першим із країн СНД долучився до цього Європейського соціального дослідження вже з другої хвилі (2004 р.). Дещо пізніше до цього дослідження приєдналася і Росія. Це дало змогу проводити порівняльні дослідження стану і динаміки розвитку українського суспільства, побачити спільне і особливе в рівні демократії та добробуту народів різних країн, дати цілком обґрунтовані оцінки рівня досягнення Україною європейських стандартів життя і демократії.

У зв'язку з участю в Європейському соціальному дослідженні Інститут соціології після 2006 р. перейшов від щорічного проведення загальнонаціонального моніторингу до дворічного циклу – у парні роки.

Соціологічні показники, використовувані в загальнонаціональному моніторингу та інших цільових дослідженнях Інституту, уможливають урахування в соціальній структурі суспільства не лише розмірів доходу як основного показника виділення страт (верхньої, нижньої верхньої, середньої, нижньої і т. ін.), найчастіше, якщо не зазвичай, використовуваних у дослідженнях стратифікації суспільства за західними

зразками, а й таких показників, як участь у виробництві матеріального багатства нації та, що особливо важливо, спосіб отримання доходу тією чи іншою соціальною групою. Такий підхід дає змогу виокремити соціальний клас, що виробляє матеріальне багатство країни і становить соціальну основу суспільства. Знаючи ж спосіб привласнення (ринковий, у формі обміну трудовими еквівалентами, або законодавчо-адміністративний), можна вирізнити політичний клас (або клас «слуг народу»).

Клас виробників матеріального багатства нації об'єднує інтерес щодо отримання доходу як еквівалента (частки) свого трудового внеску в результат матеріального виробництва, що є підґрунтям життя людського суспільства. Натомість політичний клас об'єднує інтерес щодо стабільного особистого доходу, незалежно від ефективності та зростання виробництва й навіть у разі його падіння. В останньому випадку політичний клас, по суті, безоплатно привласнюватиме частину результату виробництва, що економічною мовою називається експлуатацією людей, зайнятих у матеріальному виробництві.

Прийнята в незалежній Україні західна система статистичних показників розвитку економіки (Єдина система національних рахунків) унеможливорює проведення такого класового, з огляду на економічні інтереси, аналізу соціальної структури суспільства, оскільки практично виключає з ужитку та аналізу поняття й показники: матеріального виробництва, національного доходу, постійного і змінного капіталу. Поза належною увагою залишається «найголовніше і найважливіше для розвитку виробництва – продуктивність праці». Не приділяють необхідної уваги при аналізі економічних і фінансових криз виробництву продукції в натуральному вираженні та її собівартості. При цьому головна увага концентрується на фінансових і валютно-кредитних показниках, покликаних, по суті, лише достовірно у грошових знаках відображати виробництво і динаміку матеріального багатства нації, сприяти прискоренню і спрощенню процесу відтворення матеріального багатства і скороченню витрат товарного обороту.

Усе це, на жаль, приховує суть процесів, що відбуваються як в економіці, так і в соціально-класових відносинах. Очевидно, не випадково відповідальні українські економісти, історики, політологи та соціальні психологи, намагаючись з'ясувати рушійні та стримувальні чинники розвитку українського суспільства, дедалі частіше використовують показники соціологічного моніторингу та інших досліджень Інституту соціології НАН України. Враховуючи цю обставину, другим томом презентованого дослідження «Українське суспільство: 20 років незалежності» публікуються всі результати емпіричних моніторингових досліджень Інституту впродовж останніх 20 років у вигляді таблиць, графіків і рисунків для професійного широкого використання всіма суспільствознавцями, зацікавленими і не байдужими до долі України політиками і журналістами, викладачами і студентами вищих навчальних закладів.

Динаміка соціологічних показників двадцятирічної трансформації українського суспільства свідчить про його застійну дестабілізацію. Практично на незмінно високому рівні з 1992 р. залишається аномійна деморалізованість і цинізм суспільства, тотальна недовіра, насамперед до органів державної влади й управління всіх рівнів, політиків і політичних партій. Помітно підвищився ізоляціонізм українців і вияви ксенофобії. Дещо поліпшилося соціальне самопочуття населення, а його динаміка головно відповідала динаміці економіки країни. Але все ж таки впродовж усіх років незалежності інтегральний індекс соціального самопочуття населення перебуває в негативній частині шкали його вимірювання. Те саме можна сказати і про інші показники стану і динаміки українського суспільства, що не дає підстав для висновків про суттєві вияви тенденції до подолання застою дестабілізації.

За 20 років не відбулося помітних зрушень у становленні громадянськості українського суспільства й утвердженні соціальних норм і цінностей, що консолідують населення країни і регулюють стосунки і поведінку людей у різних сферах життя суспільства. Упродовж усіх років незалежності переважна більшість громадян країни (83–84%) не беруть участі у жодній із громадських організацій, політичних пар-

тій або рухів. Водночас помітно зросли авторитарні настрої. На 20-ту річницю незалежності майже 50% населення погоджується, що «декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії», тоді як 1994 р. таких було 40,5%. Пошук «месії», який прийде і наведе «лад» у країні, є неминучим наслідком як руйнування моральних засад регуляції соціальної поведінки, так і недієздатності органів державної влади.

Усі революції в історії суспільства (принаймні в Росії та Україні) завжди здійснюються за активної участі та підтримки великих мас населення. І незалежно від їхньої назви – буржуазні, соціалістичні, демократичні – завжди декларують мету – свободи і добробут народу, інтереси національної держави.

Натомість революційна зміна основоположних засад суспільства, у тому числі й норм моралі, неминуче призводить до аномійного стану суспільства, що зумовлює серйозні загрози для реалізації декларованих революцією шляхетних цінностей і навіть загрозу втрати завоювань революції. Ця закономірність розвитку суспільства відкрита і сформульована ще класиками соціологічної науки Е. Дюркгеймом і Р. Мертоном.

Без подолання передусім недовіри населення до органів державної влади та управління, до всього політичного класу вихід України із застійного стану дестабілізації просто неможливий. Народ повірить владі й відчуження, коли переконається на ділі, що влада живе однією долею з народом. За сучасного стану техніки і технології виробництва, фінансових потрясінь витоки успіху (або невдач) України безпосередньо визначаються системою цінностей, моральністю і духом нації, що дають імпульс творчій енергії народу.

Доки ж влада, відокремившись від народу, співає пісню «у нас судьбы разные» і наочно це потверджує особистим збагаченням і демонстративним споживанням, корупцією і кумівством, своїми нерухомістю, дітьми, сім'ями та особовими рахунками за кордоном за умов масової бідності та зубожіння населення, Україна залишатиметься в застійному аморальному стані на узбіччі Європи.

* * *

Тож про що все-таки ця книга?*

Це – правдива історія 20-річної трансформації населення України у громадянське суспільство. Бо це є бачення і розуміння кожним із нас і всім населенням разом узятим перетворень, що відбуваються, осягнення їх методом

безпосередньої участі у творенні нових демократичних стосунків між людьми і зацікавленого включеного спостереження – одночасно.

І водночас це книга про кожного з нас і всіх нас разом узятих. Бо оцінка більшістю більшості є самооцінка.

Уважно читайте цю книгу, і ви побачите у дзеркалі соціології своє реальне зображення. Сприймайте його, таким як воно є. І тоді всі спори про те, хто патріот України, а хто не патріот, хто виробляє багатство нації, а хто безоплатно привласнює його левову частку, хто справжній українець, а хто не справжній, розв'яжуться самі собою – все вочевидниться.

Передмову до презентованого колективного видання досліджень учених Інституту соціології НАН України можна було б і не писати, якби була впевненість у тому, що читач вже ознайомився кількома працями соціологів Інституту, опублікованими напередодні 20-ліття незалежності України:

1. Шульга Н.А. Дрейф на обочину. Двадцять лет общественных изменений в Украине. – К.: «Друкарня «Бизнес полиграф», 2011. – 448 с.

2. Арсенко А.Г., Малюк А.Н., Толстых Н.В. Вызовы глобализации и Украина. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2011. – 517 с.

3. Соціальні наслідки Чорнобиля: час відродження / НАН України, Інститут соціології, Центр соціальних експертиз / За ред.. Ю.Саєнко, Н.Ходорівської. – К., 2011. – 244 с.

І все ж таки читачеві, що думає про долю Батьківщини, я рекомендую обов'язково уважно прочитати всі ці книги у вказаній послідовності. Не пошкодуєте.

---

* Українське суспільство. Двадцять років незалежності: У 2-х т. – Т. 1 Аналітичні матеріали. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011.

РОЛЬ АКАДЕМІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА*

*Немає нічого більш практичного,
ніж добра теорія*

Для використання досягнень соціально-гуманітарних наук у модернізації українського суспільства передусім, на мій погляд, необхідним є повернення суспільствознавців з ідеологів партії влади, або просто – влади, до науки. І в переведенні науки про суспільство з під тиску політики під «тиск» філософії й історії економіки. Наш фундаментальний науковий інтерес і відповідальність перед народом – відповісти на запитання, чи є закономірності в розвитку суспільства. А якщо є, то виявити ці закономірності розвитку всіх його сторін: економічної, соціальної, духовної, політичної. І показати владі, якою мірою її дії відповідають або суперечать цим закономірностям. А також показати, в чому полягає специфіка саме українського суспільства у формах прояву закономірностей і практичної реалізації їх.

І, звісно, без філософського знання та розуміння історії національного і світового народного господарства вирішувати такі проблеми не варто. Приміром, можна скільки завгодно пишатися прямою козацькою демократією і Конституцією Пилипа Орлика, однак зрозуміти її сутність без знання козацької економіки не вдасться.

Але той, хто опиняється у владі, завжди воліє, аби наука доводила, що саме він може «сьогодні й одразу» зробити неможливе можливим. Тому за частоті зміни влади, а тим паче «прапорів», справжня наука, що визначає стратегію розвитку суспільства, практично стає непотрібною владі й повільно знищується за допомогою фінансових важелів.

---

* Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. – С.3–9.

Функції науки в такій ситуації найчастіше перебирають на себе високооплачувані ідеологи, астрологи та ясновидці, закордонні радники та наставники. Не можна не врахувати й того, що управління державними справами (політика) — це не лише наука, а й не меншою мірою — мистецтво. Але мистецтвом політика стає тоді, коли політична інтуїція і воля ґрунтуються на наукових знаннях.

І хоча про зроблені акценти якось говорити не заведено, ця тема, по суті, постійно перебуває в полі зору Відділення історії, філософії і права НАН України (ІФП) та й на Секції суспільних наук НАН України обговорювалася неодноразово. Результати одного з таких обговорень зафіксовано в часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»^{*}. І вже тоді *наголошувалося, що мову слід вести про роль академічної науки, покликаної за визначенням займатися фундаментальними теоретико-методологічними проблемами трансформації і саме українського суспільства замість гасити то там, то тут чергову «пожежу», й тим паче — присвячувати «хвалебні оди» діям влади.*

Усі 20 років перетворень в Україні переконливо свідчать, що причина тупцювання на місці полягає не у відсутності конкретних інструментів і реформ соціокультурної модернізації українського суспільства, а в тому, що тактика реформування не спирається на стратегію, а іноді відверто спрямована на прискорену реалізацію корисливих економічних інтересів кланів і навіть окремих осіб, які прийшли у владу.

І це лише підтверджує всім відому істину, що немає практичнішого інструменту модернізації суспільства — й особливо того, що трансформується, — ніж добре розроблена теорія.

Адже насправді триває процес не просто модернізації, а реконструкції, тобто заміни капітальних елементів структури суспільства на сучасних засадах. І такі ґрунтовні теоретичні розробки здійснює і подає суспільству кожен із наших академічних інститутів.

Наведу кілька прикладів.

---

^{*} Грищенко К. Трансформаційні процеси в Україні і роль соціології та інших соціогуманітарних наук у модернізації українського суспільства / К. Грищенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2012. — №2. — С. 186–203.

1. Велика приватна власність в Україні – нетрудова і нелегітимна. Звідси надмірне споживацьке нагромадження, вочевидь на шкоду модернізації виробництва, демонстративне споживання, рахунки, нерухомість і родичі за кордоном. Переконливих прикладів не бракує.

Інструмент політичної дії? – питання не до Національної академії наук і навіть не до Національної академії правових наук.

2. Приватна власність на землю – причина абсолютної земельної ренти, підвищення цін на сільськогосподарські продукти, перешкоджання вільному переливанню капіталу (розвитку ринкових відносин), збагачення й посилення політичної влади феодалів. Цей науковий висновок у політичних дискусіях з приводу земельної реформи чомусь замовчують.

3. Негативізм масової свідомості: тотальна недовіра, незадоволення життям, невпевненість у майбутньому; втрата віри в успіх як необхідної умови позитивних перетворень. Усе це, навіть у конкретних кількісних показниках, доводять у різноманітних формах владі й суспільству вже 15 років поспіль. У 2010 році економісти також підтвердили висновок соціологів: недовіра є головною перешкодою модернізації економіки України. Це було озвучено на Загальних зборах НАН України як важливий висновок економічної науки.

4. Теоретико-методологічні розробки дали змогу обґрунтувати методику визначення низки індексних показників стану та динаміки суспільства:

1) інтегральний індекс соціального самопочуття населення (на підставі 44 показників). Через брак коштів використовуємо лише 20;

2) індекс аномійної деморалізованості суспільства і владних структур;

3) індекс соціального цинізму;

4) індекс національної дистанційованості (або ксенофобії) тощо.

Аналіз динаміки цих індексів уможливив обґрунтований висновок, згідно з яким без подолання аморальності влади і суспільства жодна модернізація неможлива, а демократія і свобода несумісні із бідністю населення. Пригадаймо, як інтелігенція жартувала за «розвиненого соціалізму»: «отримав

зарплату й живи вільно, ні в чому собі не відмовляй!»
Це можна повторити і сьогодні!

Загалом упродовж 20 років накопичення теоретичних знань уможливило розроблення цілої системи соціологічних показників, за якими можна судити про стан, динаміку та вектор модернізації українського суспільства за часів незалежності. Саме це Інститут соціології подає у вигляді таблиць і графіків у другому томі Соціологічного моніторингу, присвяченого ювілею незалежності*, а також у презентованому виданні.

5. Ключовим предметом соціології є соціальна структура суспільства, соціальні інститути, норми і цінності, що регулюють життя суспільства, навіть за деградації державних регуляторів.

Методологічний підхід до соціальної стратифікації з позиції участі у виробництві матеріального багатства нації і способу його привласнення дав змогу виокремити клас виробників матеріальних благ як соціальну основу сучасного суспільства і «політичний клас» (або клас «слуг народу») — як окремий клас, що визначає частку національного багатства позаринковим шляхом (тобто без еквівалентного обміну). Від цього класу, що міцно переплетений із великим бізнесом, передусім залежить модернізація українського суспільства.

Тому як комплексну програму Відділення ІФП (а можливо, й Секції) Інститут пропонує всебічно досліджувати «політичний клас України». Причому робити це із застосуванням розроблених в світовій соціології, зокрема — в нашому Інституті, методології та методів.

Серйозним резервом у розробленні інструментів модернізації є використання потенціалу член-кореспондентів і академіків нашого Відділення, які не працюють в інститутах Національної академії наук. А їх зараз понад третина. Явний перекіс, коли, наприклад, з-поміж восьми філософів — членів Відділення ІФП в Інституті філософії працює лишень один академік і тільки він відповідає за весь внесок академічної філософії в модернізацію суспільства.

---

* Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. Том. 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос.н. Є.І. Головахи., д. соц. н. М.О. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2011. — 480 с.

В інститутах Національної академії наук працюють 5% загалу суспільствознавців. Над розробленням «інструментів» модернізації працюють вчені інститутів при Президентові України, Кабінеті Міністрів України, міністерствах і відомствах. Багато вчених працюють безпосередньо в апаратах Президента, Кабінету Міністрів, органів влади та управління. Працюють Інститут стратегічних досліджень і Академія державного управління при Президентові країни, і вже доволі чисельний загін докторів наук з державного управління. Та й перші особи держави самі мають найвищі вчені ступені та звання — професор, член-кореспондент, академік.

Академічна соціогуманітарна наука — це передовсім теорія і методологія.

Прикладна наука (до того ж найчисельніша) — це інструмент «тонкого налаштування» системи державного управління. І те, що вчені незрідка перетворюються, по суті, на тих, хто обслуговує чиновництво, — їхня біда, але винна в цьому влада, котра настільки нераціонально використовує вже наявний науковий потенціал. Зрештою необхідно звільнити цих учених від виконання чиновницьких функцій, і в цьому, на мій погляд, полягає сутність реформи науки.

Національна академія наук — це, мабуть, те єдине й останнє, що встояло перед реформаторською сверблячкою і що досі не втратило визнання у світі, надаючи розумності й цивілізованості українській владі, завдяки чому її сприймають у світі.

Засадами політики (управління державними справами) є:

- патріотизм влади;
- висока моральність її;
- здоровий глузд;
- вічні цінності, сформульовані ще дві з половиною тисячі років тому Платоном, Аристотелем та іншими давньогрецькими мислителями.

Утім, поки повною мірою сказати це про нашу владу не можна — про що свідчать дослідження соціологів, філософів, політологів, і вельми переконливо — розслідування СБУ та прокуратури.

Тому сьогодні будь-які інструменти ефективного управління, запропоновані наукою, в ліпшому разі візьмуть до уваги. А наполегливість вчених просто дратуватиме владу. А сама

академічна наука, в кращому випадку, буде «реформована» шляхом заповнення людьми (з усіма вченими «регаліями»), здатними лише виправдовувати будь-які дії влади.

У гіршому разі, як свідчить історія, на причепливих суспільствознавців очікує доля французького мислителя Антуана Монкретьєна, котрий ще 400 років тому (1615-го) розробив «Звід правил і настанов королю і королеві (молодому Людовікові XIII і його матері) з ведення державного господарства».

Особливу увагу Монкретьєн звернув на необхідність моральності правителя і його обов'язки перед підлеглими та державою, на обов'язок влади керуватися інтересами народу. Розкіш влади, за його словами, – «чума і фатальні злидні для народу». Монкретьєн одразу став почесним радником короля й одержав титул дворянина. Але його надокучливість з упродовження розроблених ним рекомендацій дратувала владу (короля), і вже два роки потому Антуана було засуджено як державного злочинця й жорстоко страчено, прах його спалили, а попіл розвіяли. 300 років (!) поспіль він залишався в пам'яті людей як злочинець і лиходій!

Гадаю, що ми всі маємо подбати про те, щоб у результаті наших благих устремлінь і зусиль з реконструкції й модернізації українського суспільства всю соціогуманітарну науку не спіткала доля Антуана Монкретьєна!

Адже без усвідомлення й урахування в практичній роботі того, в якому суспільстві ми живемо, модернізація неминуче просуватиметься шляхом спроб і помилок.

Тож чим достовірнішим і повнішим буде наше знання про наше українське суспільство, його історію, стан і вектори трансформації, тим вагомішим буде внесок суспільствознавців у його соціокультурну реконструкцію і модернізацію.

Презентовані результати чергового моніторингового дослідження надають переконливе уявлення про стан різних аспектів життя українського суспільства, а порівняння із даними попередніх років дають змогу судити про зміни, що відбулися в соціальному самопочутті та масовій свідомості населення за останні роки.

Бо той з можновладців, хто не прислухається до «тривожних дзвіночків» соціології, ризикує почути набат долі.

СОЦІАЛЬНІ ЗАГРОЗИ І СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕРЕСІВ НАРОДУ УКРАЇНИ*

*Не народ для ўрада, а ўрад для народа.
(Кастусь Каліноўскі, газета Савета
Міністрів Рэспублікі Беларусь
«Рэспубліка»)*

Епіграф узятий з однієї з республіканських газет Білорусі – «Рэспубліка». І для населення України він, без сумніву, не лише зрозумілий без перекладу, а й актуальний з точки зору його реалізації, мабуть, набагато більшою мірою, ніж для Республіки Білорусь. Та навіть актуальнішим для України, враховуючи тенденції розвитку соціально-політичної та економічної ситуації за понад 20 років незалежності, був би, на мій погляд, епіграф: «Влада для народу, а не народ для влади».

У заголовку ж використовується поняття «інтереси народу України», а не звичне «національні інтереси України», оскільки останні нерідко трактуються як інтереси етнічних українців або людей, які перебувають у даний час при владі. А практично – реалізуються у прагненні побудови етнократичної держави або авторитарно-неопатичної (кумівської), що вже саме по собі є загрозою єдності народу і територіальній цілісності країни. Із 14 чинників, що об'єднують українське суспільство, «Національна належність» та «Національна ідея побудови Української держави» в уявленні населення займають останні місця. За них, як об'єднанчі, у 2013 р. висловились лише 7,4% і 7,5% відповідно. А головним чинником, що об'єднує людей у нашому суспільстві, респонденти сьогодні називають «Невдоволеність владою» (34,1%) та «Спільні труднощі життя» (33,4%).

---

* Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2013. – С.3–15.

За всієї багатоманітності трактувань національних інтересів інтереси будь-якої країни як інтереси народу цієї країни можна звести до трьох основних положень: по-перше, це забезпечення територіальної цілісності країни і єдності народу як нації політичної; по-друге, забезпечення безпеки життя всіх громадян країни; і, по-третє, забезпечення зростання добробуту населення.

Найбільш загальною соціальною загрозою реалізації названих інтересів є тривалий застійний *негативізм масової свідомості та аномійна деморалізованість* населення України.

Тричі за роки незалежності обіцяне при зміні Президентів країни «покращення життя вже сьогодні» народ поки що так і не задовольнило. І це, як свідчить аналіз результатів моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, один із чинників того, що *за останні три роки недовіра, незадоволеність* життям, *невпевненість* у майбутньому населення України помітно посилились, а моральність поведінки стала розмиватись*. За оцінками респондентів, у 2013 р. лише 11% українців при реалізації своїх власних інтересів завжди дотримуються правових і моральних норм, що прийняті у суспільстві, а 44% – завжди готові їх ігнорувати.

З 2010 по 2013 р. довіра населення Президентові України знизилась з 30,8 до 10,9%, Урядові – з 19,6 до 8,1%, а Верховній Раді – з 13,4 до 4,6%; причому про повну довіру говорять лише 2,2%, 0,9%, 0,8% респондентів відповідно. Це якраз, мабуть, і є ті, хто відчув покращення в ці роки.

Понад 2/3 населення вважає, що діюча *влада взагалі не обстоює національні інтереси* або робить щось лише для видимості. Це стосується і зміцнення «згоди-єдності» в Україні.

Лише 4–5% респондентів дотримуються думки, що прокуратура, міліція, СБУ, суди, покликані за визначенням стояти на сторожі національних інтересів України, *служать громадянам України*, близько 15% – нікому, крім себе, і до 80% – Президентові, керівникам влади, депутатам і «будь-кому, хто заплатить». Причому «будь-кому, хто заплатить» – близько 40 відсоткових пунктів з цих 80!

---

* Багатство (гроші) стало сьогодні головним критерієм успіху для 44,5% населення, а доброчинність – лише для 2,8%.

За три останні роки збільшилась частка людей, які вважають себе бідними і злиденними, вперше з 2000 р. подолавши 50-відсотковий бар'єр. Відповідно зросла частка тих, хто не задоволений своїм життям, до 45,6% при 39,7% у 2010 р. Давно відомо, що незадоволені люди і працюють гірше, і вмирають раніше. При цьому, якщо у 2010 р. на покращення найближчого року сподівалось 30,6%, а не сподівалось 26,1% населення, то у 2013 р. таких було вже лише 12,1% і майже 60% відповідно. Водночас скоротилась чисельність тих, хто вважає, що хоча «жити важко, але терпіти можна» (з 53,4% до 46,8%) і, навпаки, стало більше людей, які вважають, що «терпіти наше важке становище вже неможливо» – з 29,8% до 33,5%.

За 20 років незалежності, так і не усвідомивши покращення, населення втрачає оптимізм як стосовно свого майбутнього в Україні, так і майбутнього самої України. Зменшується частка людей, які пишаються своїм українським громадянством, – з 49,4% у 2010 р. до 47,7% у 2013 р. І якщо у 2010 р. не відчував гордості за своє українське громадянство кожен п'ятий мешканець України, то у 2013 р. – уже кожен четвертий.

На запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?» – тільки 14,1% респондентів відповіли «оптимізм», тоді як ще у 2010 р. з оптимізмом у майбутнє України дивились 25,1% населення. Майже 40% респондентів назвали наш час часом злодіїв (39,9%), політиканів (39,0%) і бюрократів (36,6%). А 30% – часом авантюристів (30,5%) і пристосуванців (29,3%). Оцінили наш час як час талантів і професіоналів тільки, відповідно, 4,7% і 2,7% респондентів.

Особливу загрозу єдності народу як політичної нації України та й іншим складовим національної безпеки країни становить нав'язування лідерами тих чи інших політичних сил свого розуміння так званого мовного питання і зовнішньополітичних орієнтацій України, які суперечать інтересам більшості населення України, його культурним та історичним традиціям. Соціальною нормою в Україні завжди була і залишається сьогодні двомовність – двох дуже близьких за розумінням мов. Серед громадян України дуже важко відшукати людину, яка відчуває труднощі у розумінні як української, так і російської мов. «Практично не розумію української мови» у досліджен-

ні 2013 р. заявив лише 1 респондент з кожних 100 опитаних, а російської мови – тільки 1 з більше ніж 300 респондентів. Навіть удома, у сімейному колі говорять переважно українською чи російською приблизно по 40% респондентів, а *тією й іншою мовами*, залежно від обставин, – 20% сімей. І сьогодні, попри 20-річну активну пропаганду в ЗМІ, агресивні акції політичної меншості і законодавчого обмеження використання російської мови в різних сферах життя суспільства, 36,6% респондентів висловились за надання *російській мові* в Україні *офіційного статусу*, при 14,2% тих, хто ухилився від відповіді на це запитання. Проти надання російській мові статусу офіційної в Україні у 2013 р. висловились 49,2% респондентів, хоча ще у 2010 р. прихильників офіційного статусу російської мови було більше, ніж противників, – 43,3% проти 39,6%. Та й усі попередні роки досліджень, починаючи з 1996 р., кількість прихильників офіційного статусу російської мови була на рівні 50% і стійко перевищувала кількість противників на 10–15-відсоткових пунктів. До речі, «мову» як об'єднавчий чинник суспільства назвав лише кожен десятий респондент (10-е місце поміж 14 об'єднавчих факторів).

Характерно, що в умовах репрезентативної вибірки нашого моніторингового соціологічного дослідження не менше половини респондентів просять анкету російською мовою. У дослідженні 2013 р. анкету російською просили більше половини респондентів. Причому слід звернути увагу, що серед прихильників офіційного курсу російської мови в Україні – не менше половини етнічних українців.

Багаторічні дослідження учених Інституту соціології НАН України дають підстави зробити переконливий висновок: *двомовність – української і російської мов*, що об'єктивно склалась в Україні, не тільки не роз'єднує українське суспільство, а й слугує одним з *важливих чинників єдності Українського народу* як політичної нації. І переважно україномовні, і переважно російськомовні в будь-якому мовному (професійному, інтелектуальному і побутовому) середовищі на території України розуміють один одного, легко спілкуються, і ніхто не відчуває себе тут чужим. Це й дає підстави кожному казати – ми українці.

Розвитку і ствердженню української мови як державної аніяк не сприяють заклики до обмеження застосування російської мови. Соціальна норма – цивілізаційне явище. А цивілізації складаються століттями та вмирають (якщо вмирають) також століттями. І будь-які законодавчі зусилля політиків тут безпорадні. Але шкода – невдоволеність у суспільстві, за таких зусиль, неминуча. Зусилля через незнання завжди тільки шкодять справі. Тим більше, якщо це корисливі зусилля заради політичного рейтингу.

Форсування підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом за одночасного охолодження, якщо не сказати інакше, співробітництва з Росією та іншими країнами СНД, являє собою якщо не загрозу, то певний *соціальний ризик* для єдності українського суспільства, не кажучи вже, як і у випадку мовного питання, про загрози і ризики економічні. І передусім тому, що це суперечить думці та інтересам більшості населення України.

За всі 20 років досліджень Інституту соціології НАН України ніколи кількість прихильників Європейського Союзу (не кажучи вже про НАТО) серед населення України не перевищувала кількість прихильників співробітництва з Росією та іншими країнами СНД. З 1998 р. за «Зміцнення насамперед *східнослов'янського блоку* (Україна, Росія і Білорусь)» всі попередні роки висловлювалися у *1,5–2 рази більше* респондентів (читай – населення), ніж за «Встановлення зв'язків першою чергою з розвинутими країнами Заходу».

У 2013 р. ідею приєднання України до союзу Росії та Білорусі підтримували 49% респондентів, а ідею вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану – 45%. Однак навіть за такої постановки питання підтримка населенням ідеї вступу України до *Європейського Союзу* виявилась все ж нижчою – 41,6%, а *кількість противників – вищою*, ніж противників вступу до Митного союзу, – 28% і 25,6% відповідно. Водночас *головним союзником* України на найближчі п'ять років майже половина населення країни *бачить Росію і країни СНД* і лише 30% – Європейський Союз. Це пояснюється ще й тим, що 42% українців вважають, що традиції, цінності й норми поведінки східнослов'янських народів їм ближчі, аніж народів країн

Західної Європи. І тільки 17,8% респондентів дотримуються протилежної точки зору. За традиціями, звичками і культурою найбільш близькими до себе народами понад 70% українців називають росіян і майже 56% – білорусів. Такими французів і німців (по суті, домінуючих у Євросоюзі) назвали лише 0,9 і 2,6% відповідно. Оскільки ті чи інші духовно-культурні цінності законодавчо скасувати не можна, і змінюються вони дуже повільно, то більшості українців, які опиняться у Євросоюзі, доведеться «рубати східнослов'янські бороди» і зникати до будинків розпусти, гомосексуалістів, маріхуани та інших їм подібних соціальних норм Євросоюзу. Можливо, у Євросоюзі відчують покращення тільки українці, які мають там рахунки і нерухомість та які хочуть жити за європейськими стандартами, а не працювати. Але й у них занепокоєні корупцією європейці можуть спитати, яким чином нажиті незчисленні багатства у країні з масово бідним населенням?

В умовах поширення аморальності в суспільстві та враховуючи, що «риба гниє з голови», не є дивним, що *ігнорується моральний аспект проблеми.*

Політичний істеблішмент відверто демонструє прагнення якомога швидше приєднатись до «багатої та успішної» Європи, *кидаючи у важку хвилину країни з віковою спільною історією і культурою*, та ще й іноді відкрито зневажливо називаючи останні «відсталими азійськими» країнами, а себе – «європейцями», хоча самі з тієї ж «однієї колоди».

Причому прагнення увійти в Європу навіть не як «бідні родичі», а просто – бідні, без сумніву, образливе для національної гідності кожного українця й України як держави.

І якщо політичний істеблішмент України виявляється нездатним, як він сам вважає, добитись рівності й незалежності України серед країн однієї культури й одного рівня економічного розвитку, чи просто не хоче бути рівним серед «бідних азіатів», і разом працюючи добиватись прогресу, то на яке диво можна розраховувати *бідним – однієї віри та культури серед багатих – інших духовних і культурних цінностей?*

Результати соціологічних досліджень засвідчують, що більшість населення України усвідомлює *загрозу з приєднанням до Євросоюзу бути вирваними з природного середовища*

ща і опинитись у чужому йому духовно-культурному середовищі, з усіма негативними наслідками, що з цього випливають. Сьогодні майже 50% населення України не сприймають систему західних цінностей (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо) і лише трохи більше 25% – сприймають. Причому однозначно «ні» – 17,3%, а однозначно «за» – лише 2,8%.

«Годувати» ж українців за європейськими стандартами Євросоюз, звичайно, навіть не обіцяє. Саме собою розуміється, що у підвищенні матеріального рівня життя народ України може розраховувати лише на самого себе.

Усі без винятку політики публічно декларують свій патріотизм і демократію, турботу про інтереси народу. Однак за 20 років незалежного і самостійного управління країною і демократами, і патріотами різних політичних уподобань так і не вдалось, у сприйнятті населення, досягти проголошуваних цілей і покращення життя, що задовольняло б більшість населення України. Згідних, що за ці роки Україні вдалось повністю стати демократичною, правовою і соціальною державою у 2013 р. виявилось лише 2,3–1,4–1,4% респондентів відповідно, за середньої оцінки за 5-бальною шкалою на рівні 2 балів. На «двійку» за цією ж шкалою оцінили респонденти і справедливість сучасного українського суспільства. При цьому як «дуже справедливе» його оцінили лише 0,3% опитаних, а «зовсім несправедливе» – 37,3%.

І причина такого «результату» понад двадцятирічних намагань політичного істеблїшменту України передусім у тому, що, опинившись при владі, «патріоти» нерідко забувають про демократію, а «демократи» – про патріотизм. Але й ті, й інші, мабуть, у мовчазній більшості згадують про благо народу ближче до чергових виборів. А перші роки активно використовують делеговану їм народом владу для переділу власності на свою користь та сімейного збагачення. «Демократи» – насамперед за рахунок бюджету, землі й державного майна; «патріоти», використовуючи силу державної власності, – передусім змушують «ділитись» приватний бізнес. Наочно цей механізм розкривається у матеріалах судового процесу американської феміди над колишнім прем'єр-

міністром України П. Лазаренком. Соціальні ж спільноти, інтереси яких покликані представляти ті чи інші партії, або не спроможні контролювати ці партії, або ці партії не мають соціальної бази і представляють тільки самих себе та ні перед ким не збираються звітувати.

Єдиною соціальною силою, здатною об'єднати патріотизм і демократію в політиці партій, що представляють цю силу, є зайняті матеріальним виробництвом (великий державний і приватний бізнес), які активно конкурують своїми товарами на світових ринках. Вони кровно зацікавлені одночасно і в сильній державі, здатній захистити їх на світових ринках, і в демократії всередині країни – для захисту свого бізнесу від розграбування сильною владою. Але чи є така партія?

Поки ж більше двох третин населення вважає занадто великою «сімейність» в органах державної влади всіх рівнів і понад 80% – вважають за необхідне законодавчо заборонити для політиків, державних службовців та їх найближчих родичів мати рахунки і нерухомість за кордоном. А понад 82% населення дотримується думки, що влада не вирішує або лише робить вигляд, що вирішує питання підвищення добробуту населення та зменшення нерівності. А якимось безпосередньо контролювати діяльність своїх обранців і владних структур понад 75% населення поки що не бачить як це можна було б зробити і «не має жодної можливості».

Істотний негативний вплив на масову свідомість і моральність населення мають зразки поведінки публічних політиків, народних депутатів, державних службовців, їхніх дітей і родичів. Недарма народна приказка каже: «Краще один раз побачити, ніж сто разів почути». І століттями народ допитується: «Где, укажете нам, отечества отцы, которых мы должны принять за образцы? Не эти ли, грабительством богаты?» (О. Грибоедов).

Коли навіть офіційно декларує, наприклад, міністр, ще вчора скромний науковий співробітник, два будинки під Києвом по 400–500 м² кожен і дві квартири в м. Києві по 200–250 м² кожна, або телебачення показує гектари землі під Києвом або навіть за кордоном України, велетенські будинки за високими парканами, дебаркадери-палаці на воді,

яхти тощо, які є у приватній власності відомих політиків і чиновників, їхніх дітей і родичів, нехай навіть і законно оформлені, проте в пам'яті народу мимоволі спливає: «трудом праведным не наживешь палат каменных».

Споживацьке накопичення і демонстративне споживання – матеріальне, культурне, духовне, доповнене зухвалим ігноруванням законів, моральних норм і безкарністю – гнітюче діє на населення і не може не викликати обурення рядових громадян України. Проте навіть не масові, а поодинокі такі «зразки» поведінки публічних людей діють на суспільство як ложка дьогтю на бочку меду. І ніякі пояснення населенням вже не сприймаються. Відповідь одна: наш час – це час злодіїв, політиканів, пройдисвітів і авантюристів.

І навіть якщо вдасться заборонити ТБ показувати ці «зразки», а населення змусити мовчати, завжди знайдуться небайдужі «майори», а може, й «генерали», які зроблять усе це надбанням гласності. А терпіння народу не безмежне: найсильніші протести, як свідчить історія, – це протести наймовчазніших і найтерплячіших. Як писав білоруський поет Янка Купала:

*Я – мужык, а гонар маю.
Гнуся, але да пары.
Я маўчу, маўчу, трываю,
Але скоро загукаю:
«Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!»*

(Якуб Колас. Мужык).

І готовність населення до самосуду в Україні ми вже спостерегаємо.

За останні три роки сприйняття *політичної ситуації в Україні* населенням як напруженої, критичної, вибуховонебезпечної помітно зросло – з 72,2% у 2010 р. до 77,2% у 2013 р. Причому цього року як «критичну, вибуховонебезпечну» ситуацію оцінили 19,3% респондентів проти 11,1% у 2010 р. Це найвищий показник вибухової політичної ситуації в Україні з 2000 р.

У 2013 р. порівняно з 2010 р. істотно радикалізувались форми протесту і збільшилась кількість людей, готових узяти в

них участь: захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення – 4,9% (3,1% – 2010 р.); пікетування державних установ – 9,9% (8,4% – 2010 р.); голодування протесту – 4,5% (2,4% – 2010 р.); бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади) – 9,5% (6,3% – 2010 р.); несанкціоновані мітинги і демонстрації – 6,1% (3,1% – 2010 р.); і навіть створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань – 1,9% (1,4% – 2010 р.).

Відсоток людей, готових брати участь у радикальних і незаконних формах протесту, на перший погляд, невисокий. Але якщо вербальна (словесна) готовність узяти участь, наприклад, у незалежних збройних формуваннях перетвориться на реальність, то зі зброєю в руках виступить не менше 500 тис. людей! А по інших формах протесту – це вже мільйони!

Відмічені та, цілком можливо, інші соціальні загрози та ризики реалізації національних інтересів народу України, як це, на перший погляд, не парадоксально, за їх обмеження, зменшення та поступового їх подолання, являють собою одночасно соціальний потенціал ствердження демократії та ефективної економіки. Тим більше, що реалізація цього потенціалу, по суті, не потребує ніяких додаткових економічних ресурсів – ні матеріальних, ні фінансових. Необхідно лише подолання аморальності, і не на словах, а на ділі – служіння політиків, людей при владі та держслужбовців народів: якщо не жертвування своїм добробутом заради інтересів народу України, то хоча б – жити за принципом «Одна країна – одна доля!».

Соціологічні виміри соціальних змін дають змогу побачити і ті соціальні явища та процеси, які свідчать про позитивні тенденції у ствердженні демократії в Україні та формуванні громадянського суспільства. Формуються та утверджуються незалежні від держави засоби масової інформації, розширюючи простір свободи слова як невід'ємної риси демократизації.

Помітно посилюється значення ЗМІ, громадських та міжнародних організацій у реалізації контрольних функцій суспільства над державою, політиками і політичними партіями.

З розширенням користування Інтернетом зростає його роль як у контролі суспільства над державою, так і, особливо, в об'єднанні та мобілізації тих чи інших соціальних сил

на розв'язання конкретних проблем, робить доступною для населення практично будь-яку інформацію. А це рівнозначно зміцненню демократії у країні.

Поряд з тим спостерігається низька громадянська активність населення України, що дає підстави зробити висновок про сумнівну реальність вербальних декларацій населення в участі у різних формах протесту. У зв'язку з цим становить інтерес аналіз громадсько-політичних практик у реалізації потенціалу людини та її творчого самовираження.

Аналіз інституту автономізму як механізму самовираження засвідчує його практичну незатребуваність як способу політичного самозахисту для більшості регіональних спільнот.

Одним із визначальних ресурсів позитивних соціальних змін є стан здоров'я населення України. Соціологічні виміри тенденцій щодо змін цього ресурсу свідчать про загрозу демографічної кризи і заслуговують особливої уваги політиків.

У дослідженні також зроблений висновок про «доволі слабку соціальну роль релігії в нашому суспільстві і марність сподівань на залучення релігійних організацій до зміни морального клімату в країні».

Не може бути не поміченим і соціологічний аналіз соціокультурного потенціалу України і його ролі в інноваційному розвитку економіки країни.

У пропонованому виданні аналізуються не лише відзначені, а й багато інших явищ та тенденцій розвитку українського суспільства.

Моніторингові соціологічні виміри соціальних змін надають також уявлення про соціокультурний і духовний потенціал суспільства, який може і повинен бути використаний для проведення ефективних перетворень у всіх сферах життя суспільства.

Наявне в Інституті програмне забезпечення і електронний банк даних моніторингових досліджень за всі роки незалежності дає змогу аналізувати стан і тенденції розвитку українського суспільства на основі не тільки одновимірних, а й багатовимірних залежностей, а також у розрізі регіонів, за статтю, віком, освітою та іншими параметрами.

МОНІТОРИНГ – ДЖЕРЕЛО АНАЛІЗУ, ТЕОРЕТИЧНИХ УЗАГАЛЬНЕНЬ ТА ПРАКТИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ*

*Ніщо так не окриляє
фантазію політика
і не дискредитує його,
як незнання суспільства,
в якому ми живемо*

Відомо, що в радянський час ніяких проблем, не кажучи вже про наукові, у питаннях соціальної структури суспільства, його інститутів, соціальних норм, інтересів і цінностей різних соціальних груп не було. Револуція пролетаріату дала однозначну відповідь на всі ці проблеми, «залишивши» в новому суспільстві лише: робітничий клас, селянство – переважно колгоспне, й інтелігенцію – і то тільки трудову. Союз названих соціальних спільностей становив соціальну основу нового суспільства, єдині інтереси, цінності та мотиви поведінки населення країни. Це зумовило непотрібність для влади пролетаріату соціології як науки.

Порівняно швидко освоєння світової соціологічної думки, методології і методів дослідження і проведення власних теоретико-методологічних досліджень українського суспільства, після здобуття Україною незалежності, дало змогу Інститутові розробити систему емпіричних соціологічних показників стану і динаміки українського суспільства, його руху від державного авторитаризму до громадянського суспільства та демократії.

Заснований на цих розробках комплексний соціологічний моніторинг стану і динаміки українського суспільства,

---

* Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульга]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. – С.13–22.

здійснюваний Інститутом з 1992 р., слугує достатньою і надійною базою емпіричних даних не тільки для досліджень соціологів, а й усіх соціогуманітарних наук, а також економістів. Виконувані в усіх відділах фундаментальні дослідження дадуть нам змогу й надалі удосконалювати та розширювати систему показників Моніторингу, поглиблюючи пізнання української ідентичності, хто ми є і куди йдемо.

Другим, вельми важливим джерелом фактичного матеріалу для наших досліджень є моніторингове «Європейське соціальне дослідження», здійснюване під егідою Європейської комісії. У дослідженні беруть участь усі країни Європейського Союзу (28–30 країн). Інститут бере участь у цьому дослідженні з 2004 р. (з другої хвилі) завдяки фінансовій підтримці НАН України і частково – Міжнародного фонду «Відродження».

Проте цього року виникли проблеми з фінансуванням. Європейський консорціум, який здійснює організацію та єдине методичне керівництво, потребує державних гарантій, і на два роки наперед, фінансування самого консорціуму (а не тільки фінансування дослідження у своїй країні).

Виконувані в Інституті на основі аналізу названих й інших джерел фундаментальні та прикладні дослідження дають можливість робити наукові висновки і здійснювати методичні розробки, що дають змогу виявити і зрозуміти до цього невідомі причини процесів, які відбуваються в українському суспільстві.

Назву лише деякі з них.

Засадничим для розуміння трансформацій українського суспільства став висновок про випереджальне в країні утвердження інститутів влади порівняно з формуванням інститутів громадянського суспільства.

Розгляд соціальної структури суспільства, виходячи з економічних інтересів, дав змогу виділити як головний структуротворчий елемент спосіб отримання доходу та його розмір.

За цим критерієм усе суспільство об'єктивно розпадається на два великі класи – клас виробників матеріальних благ та клас споживачів матеріальних благ.

Спосіб і розмір отримання доходу, як свідчить практика соціально-політичних процесів в Україні, насамперед і визна-

чає загальний характер поведінки цих класів. Усередині цих класів окремі соціальні спільності, при збереженні загально-го в характері поведінки, мають свої особливості. У першому випадку може йтися насамперед про власників засобів виробництва і найманих працівників, у другому – про політичний клас і гуманітарний клас та інших.

Об'єктивний процес збільшення зайнятих поза матеріальним виробництвом розширює соціальну базу протесту проти влади.

У 2011 р. відділом соціальної психології визначені ключові характеристики моделі впливу соціально-психологічних чинників на модернізацію соціогуманітарної сфери.

Визначено (виділено) соціально-психологічні фактори як гальмуючі, так і стимулюючі процеси модернізації. Емпірично доведено, що:

➤ у сфері взаємодії населення і держави модернізація блокується через низький рівень інституціональної довіри;

➤ у сфері міжгрупових зв'язків (взаємодій) головне гальмо – низький рівень соціальної солідарності;

➤ у сфері особистісної самореалізації розкриття потенціалу індивідуального суб'єкта блокується неможливістю ефективного використання соціального та культурного потенціалу.

Стимулюють же модернізацію:

➤ позитивна динаміка включення населення у використання новітніх комунікаційних технологій, а також

➤ позитивна (хоча й поки що млява) динаміка активних життєвих стратегій людей, які виступають рушійною силою інноваційних процесів.

Сукупна ж дія всіх факторів визначає переваження у структурі життєвих стратегій населення пасивно-приспосованської моделі, яка не сприяє активізації процесів модернізації.

Ученими відділу соціальних структур встановлено, що соціальна база відтворення вищих освітньо-кваліфікаційних рівнів звужується. Спостерігається поступове уповільнення обмінної (циркулюючої) освітньої мобільності між вихідцями з різних соціальних класів суспільства.

Інститут освіти перетворюється на чинник поглиблення нерівності та соціальної закритості високоосвічених і мало-

освічених соціальних груп, що в перспективі може мати негативні наслідки для суспільства, перетворення освіти, а через неї і соціальної нерівності на спадкову. Із втратою освітою функції ефективного механізму селекції й відбору, як у період отримання освіти, так і набуття статусу зайнятості, цю роль селекції в обох випадках (освіта, ринок робочої сили) починають виконувати соціальне походження та соціальний статус.

Безпосередній практичний інтерес становлять висновки вчених Інституту про гендерну рівність в Україні.

Розробляючи «Методологію порівняльно-культурних досліджень сучасних суспільств», учені Інституту здійснили методологічно обґрунтовану адаптацію шкали культурного інтелекту, яка дає змогу вимірювати культурний інтелект як окремих індивідів, так і груп.

Якісний і кількісний етапи перевірки валідності і надійності шкали були реалізовані в рамках спільного українсько-американського проекту Інституту соціології та Програми дослідження лідерства університету Індіана Веслеян «Кроскультурна компетентність і культурний інтелект: кейс-стаді в Україні».

Американські колеги високо оцінили професіоналізм українських дослідників. Науковий звіт за результатами розробки шкали був представлений у МЗС України й отримав позитивний відгук. Підтверджена особлива практична цінність розробленої Інститутом методики для визначення культурної компетентності й толерантності тих, хто за службовим обов'язком постійно спілкується з представниками різних культур і країн. Мається на увазі використання напрацювань Інституту для визначення рівня культурної компетентності при підборі й підготовці штатних співробітників МЗС. Методика цілком може використовуватися і в інших владних структурах.

Крім того, в Інституті з урахуванням світового досвіду розроблений і апробований інструментарій соціально-психологічного забезпечення підбору керівних кадрів вищої кваліфікації. І ще у 2002 р. свої послуги Інститут пропонував Адміністрації Президента України.

Дослідження Інституту свідчать, що серед громадян України немає, за вельми рідкісним винятком, таких, що зазнають

труднощів у розумінні української чи російської мов. Багато-річні й активні зусилля окремих політиків, що опинялися при владі, обмежити використання або української, або російської мови не досягали мети. Двомовність дуже близьких і всіма зрозумілих мов, яка реально склалася в Україні, є, по суті, соціальною нормою. І в тому, і в іншому мовному середовищі, і в будь-якій сфері спілкування ніхто з громадян України не почуватися чужим. І кожен відчуває себе українцем! Це дає підстави зробити висновок: двомовність, що реально склалася в Україні, не лише не роз'єднує суспільство, а й слугує істотним чинником єдності українського народу як політичної нації.

І ніякого протистояння населення з цього питання, як свідчать 20-річні дослідження Інституту, немає, попри агресивні зусилля окремих політиків розколоти суспільство за мовним принципом.

Ученими відділу культури і масової комунікації оцінені ризики депривації культурних і духовних потреб населення. Встановлено, що зміни в культурному споживанні населення супроводжуються трансформаціями в ціннісній сфері соціуму. Істотно зменшилася важливість цінностей: «національно-культурне відродження», «підвищення освітнього рівня», «розширення культурного кругозору». Це закономірний наслідок катастрофічного зменшення кількості об'єктів культури, які забезпечують особисту участь населення в культурному та художньому житті. Значна частина населення відчуває дефіцит у задоволенні культурних і рекреаційних потреб.

Основними бар'єрами, що перешкоджають повноцінному відпочинку, на думку і молодих, і літніх людей, є фінансові труднощі та відсутність вільного часу, а для людей похилого віку – стан здоров'я.

Звісно наукові відкриття здійснюються далеко не щороку навіть усім колективом інституту, а тим більше – окремим ученим. Але вчений – живий носій знань у певній галузі, накопичених усім людством і в усі часи. Тільки вчений і робить можливим їх утілення у життя. І в цьому сенсі можна говорити про науку як безпосередню продуктивну силу суспільства, його головний економічний ресурс. Особливо наочно це про-

являється в реалізації законів розвитку суспільства. Відомий афоризм, що «історія навчає того, що вона нічого не навчає!», відбиває особливість наук про суспільство. Тут істини не сприймаються, допоки вони не пережиті. Звідси і добрі наміри тих, хто опиняється при владі, й необґрунтовані очікування населення після виборів.

Щорічним же практичним результатом учених Інституту є достовірна інформація про стан і спрямованість змін усіх аспектів українського суспільства відображена в конкретних соціологічних показниках і узагальнюючих індексах, у таблицях і графіках, у динаміці за всі роки української незалежності.

Соціологічний моніторинг Інституту – по суті, реальна історія становлення або нестановлення громадянського суспільства в Україні від часу здобуття незалежності. Це унікальне комплексне дослідження. Нічого подібного в Україні немає і вже не може бути – 23 роки незалежного розвитку стали історією!

Уже в 1994 р. соціологи Інституту Є. Головаха і Н. Паніна, аналізуючи дані емпіричних досліджень, оцінили соціально-психологічний стан суспільства як «соціальне безумство», що характеризується негативізмом масової свідомості, пануванням аморальної більшості, наростанням радикальних форм протесту населення. Їхня монографія, під аналогічною назвою, швидко розійшлася і стала бібліографічною рідкістю. П'ять років потому опублікована колективна монографія «Українське суспільство на порозі третього тисячоліття». (К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.).

До 20-річчя незалежності України матеріали моніторингових досліджень Інституту були проаналізовані, узагальнені та опубліковані у 2011 р. у монографії О. Шульги «Дрейф на обочину», які відображали в соціологічних показниках вектор трансформацій українського суспільства.

У липні 2013 р., менш ніж за півроку до Майдану, негативізм масової свідомості населення України істотно зріс навіть порівняно з 2010 р. Ситуацію в країні як «критичну, вибуховонебезпечну» оцінив майже щоп'ятий респондент (у 2010 р. – кожен десятий). Це був найвищий показник вибухонебезпечно-

сті в Україні з 2000 р. Кількість людей, готових до захоплення адміністративних будівель, сягнула майже 5% (за 3% у 2010 р.), а готових брати участь у збройних формуваннях, незалежних від влади – майже 2% (за 1,4% у 2010 р.). Індекс дестабілізації протестного потенціалу – зашкалював.

Весь масив інформації соціологічного моніторингу 2013 р. проаналізований майже в 50 матеріалах учених Інституту, вже в листопаді 2013 р. був, як і щороку, офіційно скерований до Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів, СБУ, МВС, Верховної Ради, інших органів державного управління, політичним і громадським організаціям, в університети, народним депутатам, політикам.

Науковий доробок учених Інституту за всі роки незалежності узагальнено у 2013 р. у двох великих колективних монографіях, які побачили світ у 2014 р. – «Вектори змін українського суспільства» за ред. чл.-кор. НАН України М. Шульги; «Суспільство без довіри» за ред. Є. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва.

Майдан грудня 2013 – лютого 2014 р. розділив українське суспільство на «до» і «після».

Моніторинг Інституту липня 2014-го дає змогу розміркувати про те, що ж з нами сталося, не за оцінками тих чи тих політиків, які не зуміли запобігти трагічним подіям, а за оцінкою громадської думки – населення України, простого народу! Це, як сказав поет, «Той народ, що живе на зарплату – тобто найбільш народний народ».

Насамперед у липні 2014 р. населення Криму виявилось недосяжним для моніторингового дослідження Інституту.

В особливому становищі опинилося населення Донбасу – Донецької та Луганської областей. І його бачення того, що відбувається, природно, становить особливий інтерес. Моніторинг Інституту дає змогу це зробити, як, утім, і за іншими регіональними та іншими структурними параметрами (віковими, освітніми, етнічними, гендерними тощо). Окремі результати дослідження 2014 р. уже були презентовані на круглому столі в Спільці журналістів України. Ось деякі з них:

1. *Крим*. Повністю і скоріше засуджують приєднання Криму до Росії 75,3% населення України загалом і лише 22,2% – Донбасу.
  2. *Майдан* (грудень 2013 – лютий 2014 рр.) – це:
    - Масові протести проти влади: Україна загалом – 47,8%, Донбас – 17,8%.
      - Революція: Україна – 21,9%, Донбас – 15,7%.
      - Незаконне захоплення влади: Україна – 13,4%, Донбас – 36,3%.
      - Збройний переворот: Україна – 7,2%, Донбас – 17,1%.
  3. *Збройне протистояння на Сході України* – це:
    - Тероризм окремих угруповань: Україна загалом – 21,9%, Донбас – 15,0%.
      - Народне повстання проти нової влади: Україна – 14,3%, Донбас – 43,6%.
      - Агресія Росії: Україна – 47,2%, Донбас – 7,9%.
  4. *За роки незалежності між Сходом і Заходом України відбулося*:
    - Зближення: Україна загалом – 18,6%, Донбас – 3,2%.
    - Віддалення: Україна – 37,2%, Донбас – 59,4%.
  5. *Убачають союзниками України на найближчі п'ять років*:
    - Росію та країни СНД: Україна загалом – 18,5%, Донбас – 58,2%.
      - Євросоюз: Україна – 44,0%, Донбас – 9,3%.
      - США: Україна – 9,1%, Донбас – 2,1%.
  6. *Ставлення до вступу в Євросоюз*:
    - Скоріше позитивно: Україна загалом – 51,1%, Донбас – 10,8%.
      - Скоріше негативно: Україна – 24,4%, Донбас – 62,8%.
  7. *Ставлення до вступу в НАТО*:
    - Скоріше позитивно: Україна загалом – 35,2%, Донбас – 6,1%.
    - Скоріше негативно: Україна – 35,0%, Донбас – 83,1%.
  8. *Цінності й норми, близькі населенню України*:
    - Східнослов'янських країн: Україна загалом – 39,6%, Донбас – 66,0%.
      - Країн Західної Європи: Україна – 28,1%, Донбас – 6,8%.

9. *Хочуть бачити відносини України з Росією:*

➤ Як із сусідньою державою, з кордонами, митницями та візами: Україна загалом – 37,0%, Донбас – 9,6%.

➤ Дружніми державами без віз і митниць: Україна – 36,2%, Донбас – 36,3%.

➤ Об'єднаними в економічний союз: Україна – 12,1%, Донбас – 37,1%.

➤ Об'єднаними в одну державу: Україна – 2,2%, Донбас – 2,7%.

➤ Майдан помітно загострив негативізм масової свідомості (недовіра, невдоволення, невпевненість), раніше рідкісними для населення страхами:

➤ Напад зовнішнього ворога: Україна загалом – 59,7% (у 2013 р. – 9,5%).

➤ Розпад України як держави: Україна – 46,6% (у 2013 р. – 14,4%).

➤ Міжнаціональні конфлікти: Україна – 35,1% (у 2013 р. – 14,3%).

Майже удвічі більше людей стали побоюватися голоду і помітно більше – злочинності. Оцінки населення свідчать, що протягом майже півріччя після Майдану владі не вдалося поки що впоратися з захистом національних інтересів України:

- цілісність території і суверенітет;
- єдність народу як політичної нації;
- безпека життя;
- зростання добробуту громадян.

Водночас під час розробки програми подальшого розвитку України населення вважає за необхідне спиратися не стільки на політиків і державних діячів (20,3%) або зарубіжних експертів (24,3%), скільки на вітчизняних учених (35,5%). І майже 63% населення вважає, що без розвитку вітчизняної науки прогрес (розвиток) української держави та економіки скоріше (29,2%) або навіть повністю (33,5%) неможливий.

СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ: РИЗИКИ ТА ЗАГРОЗИ*

*Героєм можеш ти не быть,
Но гражданином быть обязан!*

Соціологічні виміри стану і соціальних змін у суспільстві, що вже півтора року перебуває в напруженому і навіть критичному, вибухонебезпечному стані, – справа не проста. Тут настрої часто може переважати над громадською думкою, а реальна поведінка людей не завжди збіжна з намірами та артикульованими заявами. А саме в такому стані (критичному, вибухонебезпечному) сьогодні українське суспільство, і саме так оцінили політичну ситуацію в Україні 77% респондентів у липні 2013 р. і 96% респондентів як у липні 2014-го, так і у липні 2015 р.

Однак система соціологічних показників, які використовуються в Моніторингу Інституту соціології НАН України, дає змогу отримати достовірне уявлення як про стан суспільства, так і тенденції його розвитку, що й представляється в аналітичних матеріалах учених Інституту соціології, які публікуються.

Через дещо більш як півтора року після втрати державною владою контролю над Кримом і початку антитерористичної операції на Донбасі, що перетворилась на тривале кровопролитне збройне протистояння з тисячами убитих військових і мирних мешканців-українців, десятками тисяч покалічених, дітей-сиріт і вдів, мільйонами біженців, в Україні з'явилися **нові нездолені соціальні спільноти**, за своїм матеріальним і соціально-психологічним станом незадоволені насамперед владою. І не лише регіональною, а й центральною.

---

* Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16) / [гол. ред. д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульга]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. – С.13–23.

Крім того, фізично і психічно травмовані люди за насиченості країни мільйонами одиниць бойової зброї, неконтрольованої владою – серйозна **загроза безпеці життя громадян України і стабільності** в країні. Помітний за цих умов **сплеск волонтерського руху** спрямований передусім на підтримку (продуктами, одягом, ліками) військових на Донбасі та нової спільноти знедолених українців. Патріотизм цього високого духовного пориву особливо значущий, якщо врахувати істотне й різке збідніння та навіть зубожіння у 2014–2015 рр. усього населення.

Якщо ще рік тому **вистачало лише на продукти харчування** 40% населення (у тому числі близько 6% інколи голодували або жебракували), то **сьогодні – вже 47%**. При цьому ще **37%** вистачало тільки **«загалом на прожиття»**. За останній рік 35% населення змушене було економити на продуктах харчування і понад 50% обмежували купівлю необхідного одягу, взуття та інших речей. 30% обмежили купівлю ліків і відмовлялись від звичного відпочинку.

Якщо не спинити триваючого падіння рівня і якості життя населення, є ризик, і це вже стає помітним, згасання волонтерського руху, що так і не перетворився ще з піонерського на значущий стабільний сектор формування громадянського суспільства в Україні. Уже сьогодні майже 20% респондентів заявили, що самі потребують допомоги, а ще 30% вважають, що «все це має робити держава».

Інша **небезпека – комерціалізація волонтерського руху** і таким чином **його дискредитація**, особливо якщо він базується на закордонній гуманітарній допомозі. Уже сьогодні не рідкісними є негативні оцінки волонтерського руху, який ще не став на ноги: 20% респондентів вважають, що «під виглядом волонтерів часто маскуються шахраї та оббирають довірливих людей», а 8% – що «більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру». І цього не можна не помічати.

При цьому **декларована** населенням готовність участі в акціях протесту (25,5%) помітно знизилась не тільки порівняно з 2013-м (42,5%), а й з 2014 р. (35,8%). Це, правда, без урахування населення Криму і деяких територій Донбасу.

Помітно зменшилась порівняно з 2013-м і навіть 2014 р. готовність населення брати участь у незалежних від держав-

ної влади збройних формуваннях. Однак безцеремонність (м'яко сказано) поведінки тих, що вже є в Україні, приватних збройних формувань, входження їх командирів у Верховну Раду і, навпаки, явну «сором'язливість» (ухилення) влади їм протидіяти – **реальна загроза поширення озброєного самоуправства та самосуду «активістів» і навіть – державного перевороту**. Враховуючи втрату владою довіри народу, розраховувати (сподіватись), що народ вийде на захист діючої влади, не доводиться. Радше навпаки: на запитання «Як би Ви оцінили людей, які знаходяться зараз при владі?» лише 3,3% респондентів відповіли «Це гарна команда політиків, яка веде країну правильним курсом», а 44% – «Це люди, які турбуються лише про своє матеріальне благополуччя і кар'єру». Вважають також людей, які перебувають зараз при владі, «слабкими» (17,9%) і «хоча і патріотичними, та малокомпетентними» (14,5%). А майже кожен десятий респондент – «маріонетками», які повністю залежать від зовнішнього управління.

Цінність миру, безпеки життя і спокою у липні 2015 р. виявилась для населення України **найвищою за всі роки незалежності**. 46% респондентів вважають, що «потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та спокій» (при 43,8% у 1994 р., 29,4 – у 1998 р., 30,3% – у 2013 р. і 42,4% – у 2014 р.).

В умовах збройних звірств, бандитизму і розрухи, знецінення людського життя – **страх нападу зовнішнього ворога і навіть розвалу країни** істотно зменшився порівняно з 2014 р. **Проблеми елементарного виживання**, після деякого затухання у 2014 р., знову **істотно актуалізувались**. На запитання «Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?» було отримано такі відповіді: зростання цін – для 75% населення, безробіття – 71%, невивплата зарплат і допомоги – для 68% українців.

Коли за рік після обіцяного швидкого миру кровопролиття на Донбасі не припинилось, вбивства людей по всій Україні стали буденними, а бідність і беззахисність населення беззупинно продовжують загострюватись (посилюватись) – негативізм масової свідомості став визначальною характеристикою стану українського суспільства.

При цьому особливої уваги заслуговує феномен **різко-го, практично удвічі протягом одного року, падіння довіри**

до Президента країни, Уряду і засобів масової інформації. Такого не спостерігалось за всі 24 роки незалежності України.

Аналіз результатів дослідження засвідчує те, що *трансляють засоби масової інформації*, і те, що *бачить і відчуває* на собі населення, багато в чому *не збігається*.

Влада ж, своєю чергою, наочно і переконливо демонструє «розрив слова і діла». Відверто догідлива апологетика деяких послужливих, але дуже активних публічних ідеологів (одні користі ради, інші й того гірше – безкорисливо), які функціонують у ЗМІ, лише поглиблює недовіру як до влади, так і до самих засобів масової інформації. Так, як тільки миру на Донбасі не вдалось досягти за допомогою АТО, вмить за визначенням, і АТО перетворилась на затяжну братовбивчу війну, всі прихильники автономій окремих регіонів і федералізації України були оголошені «сепаратистами», «кремлівськими найманцями», самопроголошені ДНР і ЛНР повністю оголошені «терористичними організаціями», а Росія – «країною-агресором і головним ворогом України». Майже всі біди і трагедії в Україні, навіть без будь-якого аналізу внутрішньоукраїнських чинників трагічних подій, стали пояснюватись зовнішніми причинами. Інакші ж трактування і версії того, що трапилось, стали подаватись як непатріотичні або сепаратистські. Коли ж в окремих випадках з'являються доказові спростування «кремлівської підступності», і політики, і ЗМІ відмовчуються.

Громадська ж думка далеко не так однозначна в оцінці того, що відбувається. Так, на пряме запитання «*З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють українські силові структури на Донбасі?*» майже 20% респондентів взагалі не змогли відповісти і тільки 17,4% відповіли, що «з регулярною російською армією». Причому якщо на Сході (ближче до війни) так вважає лише **кожен десятий** респондент, то на Заході та в Центрі країни (де не так чутно грім гармат) – **кожен п'ятий і четвертий** респондент відповідно.

Взагалі не вірять в агресивні наміри Росії 18,4% респондентів і ще 22,6% ухилились від звинувачення Росії в агресивних намірах. З тим, що Росія має намір захопити всю Україну, згодні 8,6% населення, а на додаток – ще й країни Балтії і Молдову (чим лякають Європу деякі політики і українські ЗМІ) –

всього 7,2%. Навіть у Західному регіоні таких – лише кожен 10-й мешканець.

У ствердження, що сьогодні «Україна бореться з зовнішнім ворогом», вірять трохи більше 30% населення (31,4%). Причому, що якщо на Донбасі це лишень кожен 10-й, то на Заході України – кожен 2-й, у Центрі – кожен 3-й, а на Півдні та Сході України – кожен 5-й мешканець. Найбільше (44,3%) те, що відбувається в Україні, вважають боротьбою між олігархами (при 28,9% на Заході і 60,8% – на Сході країни).

Результати соціологічних вимірів засвідчують: по-перше, переважна більшість населення України (82,6%) не підтримує ствердження, що силові структури України на Донбасі воюють головним чином «з регулярною російською армією». Причому в Західному регіоні України (подалі від фронту) – 25% респондентів вважають, що війна йде з регулярною російською армією, а на Сході і на Донбасі – на лінії фронту – лише кожен 10-й вірить у війну з армією Росії. По-друге, мешканці Донецької і Луганської областей, як і інших регіонів України, які висловлюються за автономію їх територій, не є сепаратистами, а тим більше «російськими агентами» і зрадниками. У випадку референдуму про статус Донбасу за повну незалежність цим територіям готові проголосувати 12,5% населення України, причому на Сході країни і Донбасі й того менше – 10%. За автономію цих територій у складі України готові проголосувати 30,2% всього населення, у Східному і Південному регіонах – 39,0 і 36,3% відповідно.

Повернути ж Донбас під контроль Києва військовими силами вважають за можливе лише 19% населення, хоча особисто це робити зі зброєю в руках погодились лише 10% респондентів. При цьому у разі оголошення загальної мобілізації близько 40% респондентів вважають, що більшість їх знайомих ухилиться від мобілізації.

Привертає до себе увагу те, що чим далі регіон від фронту, тим войовничішими є наміри.

Об'єктивні соціологічні дані дають підстави зробити висновок: **очевидним є ризик (загроза), що у разі продовження спроб вирішити конфлікт на Донбасі збройним шляхом, воювати буде нікому.** Тому, як писав ще на початку АТО академік НАН України П. П. Толочко, «зі своїми людьми треба

домовлялись, а не воювати». А переважна більшість мешканців Донбасу – свої, українці, і хочуть жити в Україні, але без припинення і нав'язування чужих їм цінностей. Не дослухались.

Втрата довіри населення до ЗМІ, Президента і Уряду країни багато в чому пов'язана зі звинуваченнями Росії, Кремля, Москви, Путіна і т.д. буквально в усіх невдачах повернути Донбас силою зброї під контроль державної влади України. Причому це робиться поспіхом, навіть до початку будь-якого розслідування. Обвинувачення Росії у злих намірах, часто у грубій, образливій формі стало для політиків чи не головною, а для багатьох і єдиною, **формою прояву українського патріотизму**. І йде, по суті, змагання, хто виразніше і безпеліційно хоча б у чомусь звинуватить Росію. Окремі наші політики публічно, не приховуючи, радіють невдачам і проблемам, що виникають у розвитку суспільства і економіки Росії. Хоча ще дітей у школі вчать, що «радіти чужим бідам негарно». Тим більше, що це ніяк не сприяє розв'язанню наших внутрішніх проблем, а радше навіть шкодить їм.

Русофобія, без розмежування влади, політиків та народу Росії, що перетворилась за останні півтора року ледь не на офіційну політику України, лише **поглиблює розкол між владою і суспільством**, та й вносить розкол у саме суспільство. Сьогодні, всупереч цьому, 47,9% населення України хоче бачити відносини з Росією «як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні». І майже стільки ж (48,1%) – за більш тісні дружні відносини, включаючи об'єднання в економічний союз – з вільним пересуванням товарів і робочої сили (10,5%) і навіть об'єднання в одну країну (2,4%). Тільки у Західному і Центральному регіонах переважає бачення відносин з Росією «як з сусідніми державами – з візами і митницями на кордоні» (70 до 26% і 53 до 44% відповідно).

Але мати ж найближчого сусіда у якості головного ворога не хоче не тільки переважна більшість українців, а й європейців, та й навряд чи цього хоче будь-хто у світі.

А Європейський Союз навряд чи погодиться мати у своєму складі країну з таким ворогом. **Росія – головний ворог – це непереборна за європейськими стандартами перепона європейському майбутньому України.**

Аналіз стану і тенденцій змін українського суспільства дає підстави зробити висновок, що, прагнучи зберегти **територіальну єдність** і унітарний політичний устрій України **силою зброї, ми ризикуємо втратити єдність народу України** (української нації), **не зберігши і територіальної цілісності країни**. Якщо ще на початку АТО на Донбасі лише 5,7% населення всієї території Донецької і Луганської областей вважали, що «Україна і Росія мають об'єднатись в одну державу», то за рік збройного протистояння цей показник збільшився майже удвічі. Причому так висловилося – за об'єднання з Росією – населення території Донбасу, що контролюється Україною.

Показовою також є **оцінка населенням історичних діячів України** (всього 19), починаючи від князя Ігоря (Рюриковича) до Петра Порошенка.

У **першій п'ятірці за рейтингом найбільш позитивно** оцінених виявились гетьман Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, князь Володимир (Святославич), В'ячеслав Чорновіл, Леонід Брежнев. Привертає увагу те, що ніхто з них не розділяв українців і росіян і тим більше не вважав Росію ворогом. Богдан Хмельницький увійшов в історію «Переяславською радою», що возз'єднала Україну з Росією з метою уникнення загрози підкорення Польщею або Туреччиною. А ось що стверджував М. Грушевський: «Після трьохлітньої кривавої боротьби під гаслами Незалежної України і Федеративної Східної Росії ми переконались також, що об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки. Але й повний поворот від незалежної України до «Федеративної Росії» для українців, очевидно, також неможливий» (*Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.* – К. : Т-во «Знання», 1991. – С. 234, 235.). А В'ячеславу Чорноволу належить ідея федералізації України.

Водночас молоді люди, ідеологічно сформовані вже в умовах незалежної України, до першої п'ятірки позитивних діячів замість Л. Брежнева включили Степана Бандеру.

І в Західному регіоні С. Бандера також замінив Л. Брежнєва. На Півдні України Петро І замінив В. Чорновола, на Сході до п'ятірки увійшли Петро І і В. Янукович (замість В. Чорновола і князя Володимира (Святославича)). На Донбасі за рейтингом В. Чорновола випередив Й. Сталін.

Серед найбільш **негативно** оцінених **історичних діячів** України (хоча деякі навряд чи є історичними, а не епізодичними) до **першої п'ятірки** за рейтингом увійшли: Віктор Янукович, Йосип Сталін, Віктор Ющенко, Володимир Ленін, Петро Порошенко.

За найбільш негативними діями оцінки різних вікових груп практично не відрізняються. За регіонами окремі відмінності у складі п'ятірок мають місце. Якщо В. Янукович і Й. Сталін у якості негативних діячів названі в усіх регіонах і на перших ролях, то в Західному – Петро І відтісняє з п'ятої позиції П. Порошенка. На Півдні, Сході і на Донбасі до першої п'ятірки негативних діячів входить С. Бандера, але не входить В. Ленін.

Для розуміння специфіки регіонів України і прийнятності ними того чи іншого політичного устрою і забезпечення єдності суспільства є важливою оцінка населенням не лише історичних діячів, а й знакових **подій**, що мали місце в історії України.

З 21 історичної події – від заснування Київської Русі як «держави» до Майдану 2013–2014 рр., запропонованих для оцінки, до **першої п'ятірки** як **найбільш позитивні** за рейтингом увійшли:

1. Проголошення незалежності України в 1991 р.
2. Перемога СРСР та країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні 1939–1945 рр.
3. Заснування Київської Русі як держави.
4. Хрещення Русі у 988 р.
5. Майдан 2013–2014 рр.

За віковими групами оцінка всіх відмічених позитивних подій в історії України суттєво не відрізняється. За регіонами спостерігаються окремі відмінності у складі першої п'ятірки позитивних подій. У Західному – «Розпад СРСР у 1991 р.» витіснив «Перемогу у війні 1939–1945 рр.», на Донбасі – «Прого-

лошення Української народної республіки в 1917 р.» випередило в рейтингу «Майдан 2013–2014 рр.». Є знакові перестановки в оцінці позитивних подій місцями всередині самої п'ятірки. Якщо в Центрі, на Півдні і Сході «Майдан 2013–2014 рр.» вийшов на 5-е місце в позитивних подіях, то на Заході виявився на 2-му, а на Донбасі поступився 5-м місцем «Проголошенню Української народної республіки у 1917 р.».

Найбільш негативними подіями в історії України за рейтингом, як показало дослідження липня 2015 р., населення України вважає:

1. Голодомор 1932–1933 рр.
2. Майдан 2013–2014 рр.
3. Розпад СРСР у 1991 р.
4. Помаранчеву революцію 2004 р.
5. Велику Жовтневу соціалістичну революцію 1917 р.

Усі вікові групи, за винятком когорти 18–30 років, однакостайні в оцінці негативних подій. Молодь включила до негативної п'ятірки «Проголошення Російської імперії у 1721 р.», виключивши з рейтингового негативу першої п'ятірки «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», а «Розпад СРСР у 1991 р.» з 3-го місця поставили на 5-е. «Помаранчеву ж революцію 2004 р.» підвищує в негативному рейтингу на третю позицію. Обидві Майданні революції, пережиті молоддю – головні негативні події після «Голодомору 1932–1933 рр.» у цьому рейтингу.

Знання регіональних і вікових відмінностей в оцінці населенням найважливіших подій в історії України та історичних політичних діячів просто необхідне діючим політикам для прийняття «сміливих» рішень і швидких «рішучих» дій як з політичної перебудови країни, так і з руйнування і перейменування всього і всякого, що пов'язане з нашою історією.

Поки що ці «сміливі» і «рішучі» дії (благо, що інколи лише вербальні), як показують соціологічні виміри, нічого, окрім **розколу в суспільстві і матеріального збитку, країні не приносять**. А галасливий агресивний ідеологічний супровід цієї «бурхливої діяльності» з руйнування, знесення і перейменування, по суті, підміняє творчу роботу і маскує патріотизмом нездатність до практичної ефективної роботи на благо народу України.

Не можна не звернути уваги, що **всі вікові групи** населення і в усіх регіонах України віднесли **силові революційні перетворення** суспільства, що мали місце в нашій країні, до п'яти найбільш **негативних** в усій історії України.

І це цілком можна пояснити. Всі покоління, які живуть у країні, на собі відчули ці революційні перетворення і продовжують сьогодні відчувати їх результати. Так, у результаті зміни влади у 2014 р. за самооцінкою у виборі виявився приблизно лише кожен 10-й громадянин України. У прогрі ж – майже кожен другий.

Духовні прагнення і добрі наміри «вождів» революцій, без сумніву, завжди благородні, не кажучи вже про жертвності ім'я перемоги втрати народу – вершителя революцій. Відкинемо у даному випадку злий намір світових конспіративних сил (хоча, можливо, це й потрібно мати на увазі у світі, що глобалізується).

І Помаранчева революція 2004 р., і Майдан 2013–2014 рр., що отримав назву Революція гідності, оцінені суспільством як найбільш негативні події в історії України, поступаючись у рейтингу тільки Голодомору 1932–1933 рр., попри обіцянки і, очевидно, щирого прагнення політиків, які прийшли до влади на революційній хвилі, негайно покращити життя народу. Не вийшло ні в одному, ні в іншому випадку. Очікування населення не виправдались. У 2015 р. це, звичайно, багато в чому пояснило відволікання величезних ресурсів на війну на Донбасі. А виробництво зброї, як і війна, не збільшують багатство нації, а тільки споживають його, знищуючи при цьому раніше створене народом. Збиток, який важко надолужити, завдається війною трудовим ресурсам – головній продуктивній силі суспільства. При цьому неминуче істотно зростають витрати на соціальне забезпечення. Тому продовження війни – **серйозна загроза** стабільності в країні, ризику соціального вибуху з наслідками, які важко передбачити.

Аналіз післяреволюційних перетворень в Україні засвідчує, що кожного разу вони розпочинаються з переформатування політичного устрою, включаючи навіть конституційні зміни суспільства. Образно кажучи, будівництво справедливого, демократичного Українського дому починається з даху. До цього підштовхують і західні кредити на розвиток демократії.

При цьому ніяк не враховується, чи є для втілюваних інститутів і процедур демократії достатньо надійні соціальні опори та економічний фундамент.

Ця ж проблема – неготовності Росії «за рівнем продуктивності праці і культурності населення» до соціалізму – гостро дискутувалась під час Жовтневої революції 1917 р. Життя підтверджує, якщо нову політичну владу можна встановити силовим шляхом, на революційному ентузіазмі навіть без допомоги зброї, то продуктивність праці силою навіть зброї не підвищиш і середній клас не створиш.

Відсутність економічного і соціально-культурного підґрунтя для насадженої силою зброї західної демократії наочно проявилась зовсім нещодавно в трагічних подіях і практичному руйнуванні єдиного державного управління в Іраку, Лівії та Афганістані.

Економіка ефективна, середній клас охоплює більшість населення, зміцнюється єдність нації, влада і народ живуть однією долею – не тому, що це визначається тією чи іншою моделлю політичного устрою держави.

Все якраз навпаки, політична система ефективна, якщо вона має надійну соціальну опору і достатню економічну основу для неї. Це не виключає взаємовплив і закономірності певного, за інших незмінних умов, самостійного розвитку кожної зі сфер суспільного устрою. Але будувати стійкий, справедливий і демократичний дім потрібно починати все-таки з фундаменту.

Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України дає науково обґрунтовані, незаангажовані уявлення про стан та тенденції змін соціальних устоїв українського суспільства.

Сподіваємось, що це знання допоможе українським політикам визначитись, яка політична модель буде найбільш ефективною для України.

Обговорення ж результатів соціологічного моніторингового дослідження серед суспільствознавців має, на нашу думку, сприяти об'єднанню досягнень філософів, економістів, соціологів, соціальних психологів і політологів для побудови стійкого, справедливого демократичного Українського дому.

ВИМІРЮВАННЯ СТАНУ І ДИНАМІКИ СУСПІЛЬСТВА*

Люди насамперед мусять їсти, пити, мати житло та одягатися, перш ніж бути в змозі займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією тощо.

Ф. Енгельс

Не стреляйте в прошле из ружья – иначе будущее выстрелит в вас из пушки.

Расул Гамзатов

Основою життя, діяльності тієї або іншої політичної організації та розвитку будь-якого суспільства є виробництво матеріальних благ. Це – аксіома. А сформульоване К. Марксом ще в середині XIX століття положення, що «спосіб виробництва матеріальних благ зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», слугує вихідною методологічною передумовою дослідження суспільства та розроблення показників, що характеризують його стан і можливості прогресивного розвитку.

Оцінюючи значення природно-історичного підходу для розуміння закономірностей функціонування суспільства, дослідники вже того часу відзначали, що завдяки цьому відкриттю хаос і свавілля, які панували доти в поглядах на історію людського суспільства і політику, змінилися напрочуд цілісною і стрункою науковою теорією, що засвідчує, як із одного устрою суспільного життя у результаті розвитку продуктивних сил постає інший, вищий.

* Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17) / [гол. ред.-ри д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульга]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. – С.13–23.

В умовах низької продуктивності праці переважна більшість населення змушена займатися матеріальним виробництвом, забезпечуючи хоча б мінімально необхідні засоби виживання. При цьому цілком природно, що інтереси різних соціальних спільнот концентруються за такого стану продуктивних сил у сфері виробничих відносин. Саме ж суспільство характеризується як бідне або багате – залежно від обсягу вироблюваних у ньому матеріальних благ (засобів життя) і економічної потужності, що визначається кількістю цих благ, що припадає на одного члена суспільства.

ВВП: багате – бідне суспільство

Загальноприйнятим на сьогодні у світі показником багатства суспільства є валовий внутрішній продукт (ВВП). Саме на підставі цього показника, за всієї припустимої умовності при підрахунку, проводяться міжнародні порівняння країн щодо рівня економічного розвитку.

Перше застосування поняття продукту (багатства суспільства) як результату праці у сфері матеріального сільськогосподарського виробництва пов'язане з ім'ям англійського економіста В. Петті (1623–1687). Йому належить крилата фраза: «Праця – батько багатства, мати його – земля».

У своїй праці «Дослідження про природу і причину багатства народів» (1776) А. Сміт запроваджує поділ праці на «продуктивну» і «непродуктивну», пояснюючи при цьому, що сферою продуктивної праці є не лише сільське господарство, а й усе матеріальне виробництво, що виробляє реальний промисловий чи сільськогосподарський продукт (річ).

Відтоді й аж до початку ХХ століття було загальноновизнаним і загальноприйнятим у світі розуміння ВВП як сукупності матеріальних (речових) благ, вироблених у тому чи іншому суспільстві за певний період часу (зазвичай за рік). А поняття «економіка» було тотожне матеріальному виробництву, так само, як під економічними відносинами розуміли тільки виробничі відносини – відносини різних соціальних спільнот, зайнятих у сфері матеріального виробництва. При цьому поняття (вимірювач) відтворюваного національного багатства суспільства також пов'язували суто з матеріальним вироб-

ництвом і залученими в господарський обіг природними ресурсами.

Промислова революція і зростання продуктивності праці до кінця ХІХ століття об'єктивно спричиняли розвиток інфраструктури виробництва і сфери послуг. Зростала і кількість населення, зайнятого в цих галузях. У зв'язку з цим поділ усієї діяльності на продуктивну і непродуктивну почали піддавати сумніву. Водночас поняття «економіка» стали поширювати також на сферу послуг. Остання стала визнаватися, по суті, рівноправним із матеріальним виробництвом творцем ВВП. Поняття ж «виробництво» застосовно до продукту було замінено поняттям «випуск». Хоча на запитання, що розуміти під випуском у разі, наприклад, праці актора, перукаря, чиновника та ін. і як цей «випуск» виміряти, немає однозначної відповіді. Але ж споживають усі не «випуск», а продукт.

Новий підхід до ВВП започаткувала праця А. Маршала «Принципи економічної науки» (1890). Хоча треба зазначити, що послуги, включені до ВВП, не маючи речової форми (оскільки процес здійснення послуги є одночасним зі споживанням її) також унеможлиблюють подання всього ВВП у натуральній формі.

В Україні ж аж до здобуття незалежності у ВВП враховували, як і в усьому Радянському Союзі, тільки результат матеріального виробництва. Це істотно занижувало показник ВВП суспільства; натомість у розвинених країнах Заходу вже на початок 1990-х років на сферу послуг припадало від половини до двох третин ВВП.

Включення нематеріальних послуг у розрахунок ВВП, оцінювання ВВП різних країн у єдиній валюті (дол. США за паритетом купівельної спроможності) у межах міжнародних зіставлень – вельми складний процес, що припускає багато умовностей, а кількість країн, для яких була наявна статистика ВВП, збільшувалася повільно й лише у 1985 р. сягнула 60. Дуже мало країн мають безперервний щорічний підрахунок ВВП починаючи з 1950-х років.

Перше видання настанов ООН про облік ВВП (Система національних рахунків – СНР), обов'язкове для всіх країн, вийшло друком у 1953 р. й містило менш як 50 сторінок. Видання

2008 р. налічувало вже 722 сторінки. Коментар до СНР містить 400 сторінок*.

Поряд із тим ВВП використовується сьогодні для міжнародних порівнянь рівня економічного розвитку країн і дає змогу судити про бідність чи багатство всього суспільства. У розрахунку ж на душу населення ВВП свідчить про економічну потужність країни, але не відображає добробуту населення і, по суті, приховує міру участі різних соціальних спільнот у виробництві та їхню частку у привласненні національного продукту. За даними, що їх наводить Даяна Койл, розрив за рівнем душевого доходу ВВП між найбагатшими і найбіднішими країнами за останні півстоліття злетів угору. Так, 2011 р. середній рівень ВВП на душу населення у країнах ОЕСР (34 країни) становив 41,225 тис. дол., тоді як у країнах із низькими доходами, за даними Світового банку, – лише 569 дол. (за ППС). Де в цьому ряду перебуває Україна, можна судити на підставі глобального рейтингу країн і територій світу за показником валового внутрішнього продукту, розрахованого за методикою Світового банку (The World Bank) (\$ млрд.): 2012 р. – 176,3; 2014 р. – 131,8; 2015 р. – близько 80 млрд. дол.

Вочевиднена неспроможність показника ВВП відобразити добробут суспільства та інші вади цього показника, пов'язані з неоднозначністю і складністю вимірювання його нематеріальної складової у сфері послуг і домашнього господарства, зумовили необхідність розроблення інших вимірників стану та динаміки суспільства.

ІЛР – добробут суспільства

Так з'явився показник «Індекс людського розвитку» (ІЛР). Його запропонував, як пише Даяна Койл, пакистанський економіст Махмуд-уль-Хак, котрий працював у 1970–1980-х роках у Світовому банку, а потім в ООН. Ідея полягала у прагненні порівняння можливостей людей, а не їхніх доходів.

У 1990 р. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) опублікувала першу доповідь з оцінкою

---

* Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17) / [гол. ред.-ри д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульга]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. – С.13–23.

економічного і соціального прогресу країн світу, в якій було сформовано поняття людського розвитку. 2010 р. ПРООН уточнив це визначення згідно з уявленнями про сучасне суспільство та повнішим його відображенням у показнику ІЛР: «Розвиток людини становить процес розширення свободи людей жити довгим, здоровим і творчим життям, на здійснення інших цілей, які, на їхню думку, мають цінність: брати активну участь у забезпеченні справедливості та сталості розвитку на планеті».

Індекс людського розвитку (ІЛР) щорічно розраховують експерти ПРООН спільно із групою незалежних міжнародних експертів, що використовують у своїй роботі поряд з аналітичними розробками статистичні дані національних інститутів і міжнародних організацій.

ІЛР вимірює стан суспільства за трьома головними напрямками:

- здоров'я і довголіття, вимірюване показником очікуваної тривалості життя при народженні;
- доступ до освіти, вимірюваний рівнем освіченості населення і сукупним валовим коефіцієнтом охоплення освітою;
- гідний рівень життя, вимірюваний розміром валового внутрішнього продукту на душу населення (за паритетом купівельної спроможності, вираженим у доларах США).

У «Доповіді про людський розвиток 2015 року», який підготовлено Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй, повідомляється, що найблагополучнішою країною у світі визнано Норвегію. До п'ятірки найбільш благополучних країн увійшли також Австралія, Швейцарія, Данія та Нідерланди. Росія посідає 50-е місце в рейтингу, поділяючи його з Білоруссю. При цьому основні показники Росії такі: середня очікувана тривалість життя при народженні – 70,1 року; середня кількість років навчання – 14,7; валовий національний дохід на душу населення – 22 352 дол. США. Україна – на 81-му місці. Попереду України за ІЛР – Азербайджан (78), Грузія (76), Казахстан (56). Натомість Естонія, Литва і Латвія увійшли до групи держав з дуже високим ІЛР, посідаючи відповідно 30-е, 37-е і 46-е місця. Індекс людського розвитку є сьогодні одним

з важливих показників в оцінюванні прогресивного розвитку суспільства*.

Індекс процвітання

Із 2006 р. у вимірюванні стану та динаміки суспільства почали використовувати комплексний показник «Індекс процвітання» країн світу, розроблений британським аналітичним центром The Legatum Institute (підрозділ міжнародної інвестиційної групи Legatum).

Це комбінований показник, який, за задумом розробника, вимірює досягнення країн світу з огляду на їхні благополуччя і процвітання.

Індекс складається на основі 79 різних показників, згрупованих у вісім категорій, що відображають різні аспекти життя суспільства і параметри суспільного добробуту: потужність економіки, діловий клімат, ефективність управління, система освіти, рівень охорони здоров'я, безпека і верховенство закону, особиста свобода людини, соціальний капітал. Рейтинг кожної країни з'ясовувався шляхом обчислення середньозваженого значення названих індикаторів, кожен з яких визначається як такий, що є основою процвітання. Показники базуються на статистичному аналізі, соціологічних дослідженнях та експертних оцінках опитування. Статистичні дані, використовані в рейтингу, отримують від Організації Об'єднаних Націй, Світового банку, Організації економічного співробітництва та розвитку, Світової організації торгівлі, Інституту Геллапа (Gallup Organization), компанії IDC (International Data Corporation), Economist, Intelligence, Unit та інших інститутів.

У рейтингу процвітання країн світу за 2015 р. Україна з-поміж 144 країн посіла 70-е місце, тоді як Білорусь – 63-є, Росія – 58-є, Казахстан – 54-є, Узбекистан – 57-є, Киргизстан – 66-є, Латвія – 40-є, Литва – 41-є, Естонія – 31-є, Польща – 29-є місце.

Найнижче оцінюється рівень України в царинах економіки (127-е місце), управління (120-е), особистої свободи (91-е) та охорони здоров'я (79-е місце).

---

* За специфікою розрахунку ЛПР усі показники за 2015 р. визначалися за підсумками 2013–2014 рр.

Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС)

На початку 1990-х років, із здобуттям незалежності України, особливої актуальності та практичної значущості набуло сприйняття населенням кардинальних перетворень, що розпочалися у країні, в усіх сферах життя суспільства.

На тлі змін матеріальних умов життя (а очікування були великі) успіх реформ багато в чому, якщо не вирішальним чином, залежав від емоційно-оцінної реакції населення на соціальні зміни. У лексиконі політиків і журналістів дедалі частіше почав з'являтися вираз «соціальне самопочуття населення». З'явилися і спекуляції на цьому, мовляв, «хоча матеріально живемо гірше, натомість соціальне самопочуття населення покращилося!».

Водночас ніхто не міг ані чітко пояснити зміст поняття, ані, тим паче, виміряти соціальне самопочуття всього населення країни чи окремих соціальних груп. Не було відповіді на ці питання не лише в українських, а й у західних суспільствознавців.

Залишаючись принципово не менш масштабною та евристичною категорією соціологічного аналізу, ніж «громадська думка», «масова свідомість», «соціальна орієнтація» та ін., соціальне самопочуття, тим не менш, ще не отримало ані адекватної теоретичної інтерпретації, ані достатньої теоретичної й емпіричної бази дослідження. Адже, по суті, йдеться, як зазначали Є. Головаха і Н. Паніна, про одну з ключових категорій, яка характеризує суб'єктивний стан суспільства в найзагальнішому контексті.

Фундаментальна суспільствознавча освіта, знання світового досвіду, участь у міжнародних проектах і чималий досвід дослідження українського суспільства дали змогу соціологам Інституту соціології НАН України Є. Головасі та Н. Паніній взятися до розроблення не тільки змісту не актуалізованого доти поняття, а й (з огляду на потреби практики) його вимірювання. «Перспектива виходу суспільства із соціальної кризи, зумовленої логікою усталеної ціннісно-нормативної системи і переважно «сліпим» пошуком нових орієнтирів розвитку, – стверджували автори, актуалізуючи проблему, – багато в чому

визначається соціальним самопочуттям різних категорій населення як показником ставлення людей до суспільної ситуації, що склалася, їхніх соціально-адаптивних ресурсів і готовності підтримувати певний курс розвитку соціально-економічних і політичних процесів або протидії цьому курсу, якщо він суперечить їх інтересам і призводить до послідовного погіршення основних показників соціального самопочуття!»*.

На відміну від наявних на той час узагальнювальних показників розвитку, таких як ВВП (для суспільства, переважно зосередженого на матеріальних інтересах і цінностях) чи ІЛР та Індекс процвітання (для країн, де вже «не хлібом єдиним» живе більшість населення), що ґрунтуються на статистиці, соціології, експертних оцінках, причому таких, що надаються не тільки національними, а й різними міжнародними організаціями, інститутами та фундаціями, запропонований Є. Головахою і Н. Паніною індекс, з огляду на завдання, яке поставили перед собою дослідники, мав стати інтеграційним показником реального стану соціального самопочуття на підставі емоційно-суб'єктивних оцінок з боку населення достатності різних соціальних благ. У результаті було створено стандартизовану методику вимірювання соціального самопочуття населення з оригінальною тестовою процедурою, що уможливило визначення інтегрального показника соціального самопочуття на підставі репрезентативних для населення країни, окремих регіонів і соціальних груп соціологічних опитувань.

У представленому черговому моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України ця методика практично реалізується за допомогою «шкали соціального самопочуття» (ІСС. Н. Паніна, Є. Головаха). Шкала містить 44 пункти, які охоплюють різні соціальні блага, кожне з яких оцінюється суб'єктом з позиції того, наскільки вистачає йому цього блага. Соціальне ж самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, у свою чергу, є похідними від існуючої у суспільстві системи соціальних благ, їх вироб-

---

* Головаха Е. И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997. – С. 3.

ництва і розподілу: чим більше людина відчуває брак соціальних благ, тим гірше її соціальне самопочуття. Вживання тесту ІСС забезпечує можливість опосередкованого (латентного) виміру емоційно-оцінного ставлення людини до суспільства. Непряма оцінка соціального самопочуття, що приховує від респондента мету дослідження, і дає підстави стверджувати про об'єктивність тесту ІСС.

Після ґрунтовної перевірки надійності та валідності Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС – 44 і конструювання скороченого варіанта тесту ІСС–20), оптимального для практичного застосування в масових опитуваннях, вимірювання соціального самопочуття населення України з 1995 р. стало невіддільною частиною моніторингу Інституту соціології НАН України.

Як свідчать дані моніторингу, усі роки незалежності соціальне самопочуття населення України перебувало на негативній осі шкали, і лише в 2008 і 2014 рр. впритул наближалося до нульової відмітки. Проте за два останні роки – знову помітно знизилося.

Загострився у 2016 р. порівняно з 2014 р. негативізм масової свідомості.

Українське суспільство–2016 – це суспільство тотальної недовіри з переважанням страхів і тривожних очікувань. Майже 90% (87,2) респондентів згодні з твердженням: «Зараз все так непевно і здається, що може відбутися все, що завгодно»*.

Повністю довіряють основним інститутам держави в межах 1% (!) населення (Президентові – 0,8%, Верховній Раді – 0,4%, Уряду – 0,3%, прокуратурі – 0,3%, поліції – 0,7%, судам – 0,4%, податковій – 0,7%, банкам – 0,4%). За довірою лідирують: духівництво – 13,9%, волонтери – 9,1%, учені – 6,1%, армія – 3,3%. Крім того, ще схильні довіряти (переважно довіряю) – Президенту – 9,8%, ВР – 5,3%, Уряду – 6,2%, прокуратурі – 5,4%, поліції – 11,4%, судам – 6,0%, податковій – 8,4%, банкам – 8,8%, духовенству – 35,8%, волонтерам – 44,02%, ученим – 41,4%, армії – 36,5%.

---

* Всі дані Моніторингу – 2016 р. станом на червень.

Більше трьох четвертих (76,2%) респондентів вважають, що більшість людей взагалі ні в що не вірять. А, як відомо, оцінка більшістю більшості і є самооцінка. Феномен «суспільства без довіри» проаналізовано в монографії співробітників інституту*.

Помітно порівняно з 2014 р. зросла і незадоволеність рівнем життя – з 37,4% до 51%. Дедалі більше людей охоплює страх: вони побоюються зростання цін – 81,1% (за 63% – 2014 р.); безробіття – 72,7% (за 60,2% – 2014 р.); холоду в квартирах – 29,4% (за 23,7% – 2014 р.) і навіть голоду 38,8% (за 33,4% – 2014 р.). У 2016 р. порівняно з 2015 р. збільшився страх міжнародних конфліктів (24,9% з 20,1%). На тлі старих, що посилюються, і появи нових страхів, істотно зменшився, навіть в умовах війни, страх «нападу зовнішнього ворога» – до 43% (за 60% у 2014 р.).

Дві третини громадян України незадоволені сьогодні розвитком демократії в країні, а кількість задоволених – порівняно з 2014 р. зменшилася більш як удвічі.

Переважає більшість респондентів 2016 р. вважають, що в Україні недостатньо забезпечується:

- свобода слова і совісті – 65%;
- права і свободи людини – 76%;
- контроль громадянами влади – 83%;
- рівність усіх перед законом – 90%;
- соціальна справедливість – 90%;
- належний рівень життя – 94%.

38% громадян України вважають, що люди в Україні не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди (за 25,5% у 2014 р.). Це найвищий показник з 1994 р. і утричі вищий порівняно з 2000 р.

Спостерігається негативізм масової свідомості і зростання невпевненості населення в майбутньому. Більше половини респондентів (53,5%) відповіли, що «грошей вистачає лише на продукти харчування» – 47,7% і 4,6% – «інколи голодуємо» і навіть «злидаруємо» (1,2%). Своє матеріальне становище як «заможне» – оцінили лише 1,6% респондентів і 0,1% – як «багате».

---

* Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.

При цьому майже 80% респондентів відзначають, що за останні 12 місяців погіршилися матеріальні умови життя, 61% – медичне обслуговування, 40,2% – можливість вільно висловлювати свої погляди, 52,9% – захищеність від свавілля влади, 54,7% – особиста безпека.

Водночас майже 60% опитаних вважають, що «ніякого покращення життя в найближчий рік не відбудеться».

У вирашному становищі від зміни влади у 2014 р. виявилось, за даними моніторингу 2016 р., лише 5,4% населення (безперечно – 1,5% і скоріше – 3,9%), а прогнала переважна більшість – 56,3% (33,1% і 23,2% – відповідно). Можливо, саме тому населення у всіх своїх бідах звинувачує насамперед діючу владу: 58,9% вважають, що люди, які перебувають при владі, «турбуються лише про своє матеріальне благополуччя і кар'єру», а ще – 14,5% вважають, що «це слабкі люди, які не вміють розпорядитися владою і забезпечити порядок та послідовний політичний курс», 8,9% – це люди, повністю залежні від зовнішнього управління, «маріонетки». І лише 1,8% вважають, що «це гарна команда політиків, яка веде країну правильним курсом».

Відмічені і багато інших соціальних явищ, що характеризують стан українського суспільства, стисло аналізуються в матеріалах наукових співробітників інституту, розміщених у цьому виданні.

Результати чергового моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2016 р. дають достовірне уявлення про тенденції розвитку українського суспільства й ті зміни, що відбулись упродовж останніх двох років.

Знання реалій, у яких ми живемо, поза сумнівом, необхідне для подолання ілюзій і визначення ефективних і практично реалізовуваних шляхів виходу із всеохопної економічної та соціально-політичної кризи, в якій опинилося українське суспільство.

Тому кожна людина з громадянською життєвою позицією не може бути не зацікавлена результатами дослідження соціологів.

СТО РОКІВ ВІД ДНЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ЯК НЕ ПОВТОРИТИ ДОЛЮ УНР*

*Забота у нас простая,
забота наша такая
Жила бы страна родная
и нету других забот.*

(Слова з пісні)

Те, що відбулося в Петрограді в лютому–жовтні 1917 р., за своїми наслідками дійсно Велика революція.

Не випадково американський журналіст Джон Рід, свідок Жовтневої революції 1917 р., стверджував, що десять жовтневих днів потрясли весь світ [1].

Для України, як окраїнної частини Російської імперії, це потрясіння створило, уперше в історії, реальні передумови не тільки проголошення, а й створення незалежної української держави.

Через кілька днів після петроградських подій у Києві та інших містах Наддніпрянщини також відбулися кардинальні зміни. Вже 20 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) – автономії на 9 губерній (Київська, Полтавська, Волинська, Чернігівська, Подільська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (без Криму)) у складі федеративної Росії.

25 грудня 1917 р. Харківська Рада (робітничих і солдатських депутатів) проголосила створення «Української держави Рад».

А 22 січня 1918 р. Центральна Рада видала в місті Києві IV Універсал про незалежність УНР. Крім 9 названих губерній, за Україною також закріплювались Холмська губернія, південь Гродненської та Мінської губерній.

---

* Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 4 (18) / [гол. ред.-ри д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульга]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. – С.13–20.

Упродовж трьох років український уряд у Києві та більшовицький Центральний виконавчий комітет Радянської України у Харкові боролися один з одним за владу у Наддніпрянській Україні. У перебігу цієї боротьби кожна з цих держав-суперниць **закликала на допомогу зовнішні сили** – чи то більшовицький уряд у Петрограді (як Радянська Україна), чи то Німеччину з Польщею (як Українська Народна Республіка) [2, с. 258, 260].

Ось як образно характеризував цей революційний період в історії Російської імперії, що охоплювала і територію України, відомий письменник-фантаст Герберт Уеллс, який відвідав Петроград і Москву восени 1920 р.: *«В конце 1917 года Россия пережила такой всеобъемлющий крах, какого не знала ни одна социальная система нашего времени... Это было время разгрома, время полнейшего социального разложения. Это был распад общества»* [3, с. 12]. *«У правителей России не хватило ни ума, ни совести прекратить войну, перестать разорять страну и захватывать самые лакомые куски, вызывая у всех остальных опасное недовольство, пока не пробил их час. Они правили и расточали, и грызлись меж собой, и были так слепы, что до самой последней минуты не видели надвигающейся катастрофы. И затем ... пришли коммунисты...»* [3, с. 34].

Партія комуністів *«была единственной организацией, которая давала людям единую установку, единый план действий, чувство взаимного доверия. Это было и есть единственно возможное в России, идейно сплоченное правительство ... Сегодня коммунисты морально стоят выше всех своих противников»* [3, с. 37].

Це відбулося в Петрограді. Те ж саме сталося і в Україні.

Водночас у короткий **період Гетьманату**, коли німецьке командування контролювало не тільки військові, а й урядові призначення в Україні, П. Скоропадському **вдалося створити національні інститути**, які в подальшому відіграли важливу роль у становленні української державності: **Українська Академія наук, Державна бібліотека, Державний архів**.

Багато що із зазначеного соціально-політичного протистояння повторюється, на жаль, у сучасному українському суспільстві і після Революції гідності, в умовах життя по-новому.

Першим результатом Євромайдану стала **втрата державою Україна монопольного права на насилля**. Більше того, силові структури держави, покликані захищати життя і здоров'я громадян країни, національну єдність і цілісність держави, самі опинилися беззахисними і стали жертвами насилля. Колишній командувач внутрішніх військ С. Шуляк у суді повідомив, що з листопада 2013 р. до лютого 2014 р. на Євромайдані від вогнепальних поранень загинуло 23 співробітники правоохоронних органів, вогнепальні поранення отримали 158 силовиків, а 257 – отримали серйозні каліцтва. Загальна кількість постраждалих співробітників силових структур – 932 людини – це ті, кому була надана медична допомога. І дотепер винні в цьому навіть не встановлені. Немає досі й відповіді про те, хто розстріляв Небесну сотню.

Непідконтрольні державі самоназвані «активісти» і озброєні загони, які монополізували патріотизм, стали погрожувати насиллям не тільки окремим громадянам і професійним журналістам, артистам, громадським діячам, а й різним державним інститутам, засобам масової інформації, що допускають, за їхнім баченням, непатріотичні дії або навіть просто висловлювання, що не подобаються «активістам». Такі загрози, що часто переходять у відкриті дії (підпали, погроми, побиття і навіть вбивства), нерідко лунають на адресу і депутатів Верховної Ради, і політиків, і Президента країни.

У цих умовах більшість пересічних громадян країни почуваються безсилими протистояти, з одного боку, діям державної або місцевої влади, які обмежують їхні права, а з другого – виявляються незахищеними і перед «професійними активістами», а тим паче – перед збройними «професійними патріотами».

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, за три роки життя «по-новому» помітно погіршився захист населення від свавілля влади і посадовців, а також суттєво знизився рівень особистої безпеки на вулицях і в громадських місцях. Істотно більше стало громадян країни, які відчують страх голоду і холоду в квартирах, зростання цін і тарифів.

В умовах різкого післямайданного зuboжіння і погіршення життя більшості населення (забезпеченими і заможними себе вважають менше 1% населення), зростання загрози безпеки життя (свободи життя) і підвищення рівня безробіття, суттєво зросли міграційні настрої населення. Якщо у 2016 р. на тимчасову роботу за кордон виїжджали 5,4% опитаних респондентів, то у 2017 р. – такі наміри висловили вже у 2,3 раза більше респондентів. Якщо до цього додати кількість фізично здорових молодих людей, що вимиваються з народного господарства війною на Донбасі, то вже найближчим часом займатися розвитком економіки України не буде кому, а забезпечувати пільгові виплати новим учасникам бойових дій та інвалідам – буде нічим.

Однією з надій після Євромайдану та обіцянок нової влади було негайне припинення бойових дій на сході країни і встановлення миру.

Однак ці надії не справдилися. АТО із залученням армії – перетворилася на справжню війну, яка вже забрала десятки тисяч життів військових і цивільних українців, у рази більше – покалічених і потерпілих, не кажучи вже про матеріальні втрати. При цьому твердження української влади, обслуговуючих її політиків і політологів, що миру на Донбасі перешкоджає насамперед Росія з її військовою агресією, не поділяє суспільна думка. Тільки 20,5% опитаних погоджуються з твердженням, що йде війна з регулярно російською армією. 35,6% респондентів вважають можливим вирішити конфлікт на сході України блокадою непідконтрольних територій і продовженням бойових дій, 33,9% опитаних – шляхом відмови від цих територій або наданням ДНР і ЛНР особливого статусу в складі України. Причому, в 2015 р. бажаючих воювати й блокувати було значно більше – 40,8%, а 33,4% опитаних вважали, що треба домовлятися.

Незважаючи на агресивну русофобію, що розгорнулася в Україні останні три-чотири роки, 48,7% населення все-таки висловлюється за дружні відносини з Росією – без віз та митниць на кордоні, за збереження взаємовигідних економічних зв'язків, а 3,1% респондентів вважають, що Україна і Росія

мають об'єднатися в одну державу. Майже 40% опитаних бачать відносини з Росією як з сусідньою державою, з візами, митницями і кордонами.

Не сприяють єднанню населення різних регіонів України заяви та дії щодо обмеження вивчення та використання російської мови в різних сферах життя суспільства. Не зважають і на незаперечний факт, що **виняткова близькість української і російської мов** є об'єктивною основою історично сформованої та реально існуючої двомовності, а також природно дієвим в Україні **чинником єдності** української політичної нації.

Дослідження Інституту, проведене ще у 2002 р., показало, що **98% населення України не відчуває труднощів** у розумінні російської мови і 96% – української. Дослідження липня 2017 р. свідчить, що 23% – віддають перевагу перегляду TV українською мовою, 12,9% – російською, а 62,5% респондентів хотіли б дивитися передачі або українською і російською рівною мірою, або відповідали, що головним для них є зміст передачі, мова (російська чи українська) значення не має.

Реально існуюча двомовність дуже близьких за розумінням усіма громадянами України мов за єдиної державної – української – один із найважливіших об'єктивних чинників єдності українського суспільства. Заклики ж або, як говорять сьогодні, рекламні «меседжі», як-то: «Українці! Переходьте на українську. Українська мова – проти російської агресії зброя», тільки розколюють суспільство. Гасло «Україна – єдина країна», що повторювалося свого часу на TV, одразу після Євромайдану, українською та російською мовами за одночасного обмеження використання **всім зрозумілої** російської мови навіть у стінах Верховної Ради, якраз ніяк і не сприяло єднанню країни.

Не дивно, що, як свідчать дослідження Інституту 2017 р. (липень), близько 42% респондентів відзначили віддалення між сходом та заходом України за роки незалежності, удвічі було менше тих, хто відмітив зближення – лише 20,9%.

В умовах війни на сході країни, що триває вже четвертий рік, інших внутрішніх протистоянь, що штучно нагнітаються в суспільстві і поглиблюють розкол України за територіальною, мовною і релігійною ознаками, поки що не вдається

подолати **наростання негативізму** масової свідомості – недовіри, незадоволення життям, невпевненості в майбутньому.

Вкрай погіршилася за роки життя «по-новому» психологічна атмосфера в суспільстві: **незахищеність** (39,5%), **тривога** (37,4%), **розчарування** (34,0%), **напруженість** (32,0%) – найбільш характерні риси відчуттів населення України. Природно, що майже 41% респондентів висловилися за зміни в суспільстві.

Індекс **соціальної напруженості** в суспільстві на сьогодні (липень 2017 р.) просто зашкалює. На факт напруженості, на думку населення, найбільше впливають: **бойові дії на сході України** (67,9%); **зростання безробіття** (48,1%); **збідніння населення, зростання цін і тарифів** (46,4%); **корупція, хабарництво** (44,5%); **безкарність і свавілля чиновників** (41,0%); **недовіра і розчарування владою** (34,0%). На **поглиблення конфлікту між бідними і багатими**, як ще одну лінію розколу суспільства, звернули увагу три чверті опитаних.

В умовах наростаючої недовіри в суспільстві, особливо до органів влади, у пригніченої бідності та беззахисності більшості населення **зростає надія на «сильну руку»**, хоча водночас стає дедалі менше людей, які вважають, що в Україні є політичні лідери або політичні партії, яким можна довірити владу.

Попри численні політичні партії, що претендують на владу в Україні, лише близько 30% населення бачать серед них близькі для себе партії за проголошеними ідеологічними і програмними цілями. 23,5% всіх виборців (у 2014 р. – дещо менше) відзначають **найближчими** для себе **ліві політичні течії** (соціал-демократичну, соціалістичну, комуністичну, християнсько-демократичну). Націонал-демократичну течію як близьку відзначають 14,5% та націоналістичну – майже 4% населення.

Коли ж йдеться про вибори до Верховної Ради (липень 2017 р.), то голоси 62% виборців, готових на той час брати участь у можливих виборах, розподілились серед 17 політичних партій так: близько 9% – «Батьківщина», 8,6% – «За життя», 8,3% – Опозиційний блок; 7% – Радикальна партія

О. Ляшка, майже стільки ж – «Самопоміч»; 5,1% – «Свобода», 4,9% – БПП, 4,5% – «Громадянська позиція»; інші 9 партій отримали від 0,4% до 3,9% голосів тих, хто відповів на це запитання. При цьому третина респондентів не змогли відповісти або позначили альтернативу «інша партія» (2%).

Тому, незважаючи на близько 30% підтримки населенням лівої ідеології, треба звернути увагу на те, що намір підтримати явно ліві партії, включені до списку для голосування, висловили менше 2% потенційних виборців, які відповіли на це запитання.

Загалом можна зробити висновок про низьку партійну ідентифікацію громадян України і тенденцію до її зниження в останні півтора десятиріччя, а також про спекуляції на лівих гаслах (за народ, свободу, справедливість, боротьбу з олігархами і т. п.) більшістю партій під час виборчих кампаній.

Сьогодні майже половина населення країни (47,9%) вважає, що «терпіти наше тяжке становище вже неможливо», а 49,0% – не вірить у покращення життя в найближчий рік.

Провладні політики і більшість публічних політологів у всіх наших бідах звинувачують насамперед Росію. Таку ж думку підтримує майже 30% населення (без поки що непідконтрольних Криму і Донбасу). Більшість же населення вважає, що передусім **погіршують ситуацію** в країні своїми діями або бездіяльністю **внутрішньоукраїнські суб'єкти**. На думку респондентів, це:

– нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна Рада) – 74,3%;

– політики – 51,5%;

– олігархи – 42,2%;

– пасивна більшість населення – 16,5%.

Для зменшення і подолання напруженості в державі, на думку опитаних, необхідно насамперед:

– викоринити корупцію у владній верхівці країни – 61,8%;

– покращити матеріальне становище та умови життя людей – 49,8%;

– припинити військові дії на Донбасі – 40,0%.

І все ж таки, попри всі негаразди, 46,7% населення не втрачає надії на краще майбутнє України.

Саме тому, для того щоб Україну не спіткала доля УНР, провладним політикам і політологам, що їх обслуговують, конче необхідно дослухатися до висновків досліджень соціологів, викладених у даному виданні, керуватися рекомендаціями щодо виходу з кризи насамперед українських науковців, які користуються найвищою довірою (58,3%) населення України, та високоосвічених українців, які справами довели свій професіоналізм і громадянську позицію, а не апелювати до іноземців та МВФ.

Найнагальнішими умовами досягнення реальної єдності країни і виходу з всеосяжної кризи є подолання відмежування влади від народу, що стає дедалі більшим і більшим, та відновлення беззаперечної монополії держави на насилля, роззброєння «активістів», що діють в інтересах олігархів або тих чи інших іноземних держав, які їх фінансують.

Примусити владу служити народу неможливо без реанімування й активізації **профспілкового руху**, розвитку різноманітних практик **громадянського суспільства**. За роки незалежності України довіра профспілкам, за даними досліджень Інституту соціології НАН України, ледве сягала 20% і лише у 2017 р. становила 23,4%. Довіра ж волонтерському руху як надії становлення в Україні громадянського суспільства, ледь народившись, почала згасати та знизилась з 59% в 2015 р. (рік першого заміру) до 55,8% у 2017 р. Це відображає тенденцію суттєвого (в рази) зубожіння населення, значного відтоку з України активної та професійної робочої сили (як джерела волонтерства) та **помітного розмивання почуття громадянства** своєї країни у населення України і передусім у людей, що перебувають при владі. Процвітання якої країни турбує українців, що мають десятки мільярдів доларів у західних банках – питання риторичне! За даними зарубіжних джерел, від 117 до 167 млрд дол. з України було депоновано в офшори вже у 2000-х роках [4].

Врахування у політиці та практичне втілення висновків моніторингового дослідження Інституту не потребує ніяких

фінансових витрат, окрім моральності і політичної волі **влади, якщо вона керується інтересами свого народу і своєї країни – України**, а не власним швидким збагаченням.

Тільки поверненням не на словах, а в справах до життя разом з народом – «одна країна – одна доля» – можна об'єднати Україну, зробити її єдиною і уберегти від повторення історії УНР.

Література

1. *Рид Д.* Десять дней, которые потрясли мир. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1957. (Оригинал издан в марте 1919 г. в Нью-Йорке).
2. *Магочій Павло-Роберт.* Ілюстрована історія України / перекл. з англ. Київ: Критика, 2012.
3. *Уэллс Герберт.* Россия во мгле / пер. с англ. Москва: Политиздат, 1959.
4. *Dev Karl and Joseph Spanjers.* 2015. Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2004–2013. Washington (DC): Global Financial Integrity: 49.URL: http://www.gfintegrity.org/wp-content/uploads/2015/12/IFF-Update_2015-Final-1.pdf.

СОЦІАЛІЗМ: ІДЕЯ І ПРАКТИКА ПОБУДОВИ*

«Социализм – наиболее мощное модернизирующее движение, которое когда-либо знала история, первое идеологическое течение, не ограничивающееся той или иной частью человечества, но поддерживаемое представителями всех рас, наций, религий, культур»*

*Людвиг фон Мизес,
публицист, антисоциалист*

Те, що сталося в Петрограді в жовтні 1917 року, – насправді революція, насправді соціалістична. Інакше Джон Рід не стверджував би, що «10 революційних днів потрясли весь світ».

Жовтнева революція повернула у спілкування між людьми слово «товариш», довірче та єднальне для людей, витіснивши з часом із обігу слово «пан», що відображає стану нерівність і розколює суспільство.

Згадайте у Пушкіна: «Пока свободою горим, пока сердца для чести живы, мой друг, отчизне посвятим души прекрасные порывы! Товарищ, верь: взойдет она, звезда пленительного счастья..., и на обломках самовластья напишут наши имена!». Або ж у Гоголя: «Нет уз святое товарищества! ...Но породниться родством по душе, а не по крови, может только ... человек».

Єднальний для людей потенціал слова «товариш» явно переверщує навіть потенціал слів «патріот» чи «громадянин».

Можна погодитися, що революція в Росії (або просто військовий переворот у Петрограді, як стверджують сьогоднішні

* Выступление на научной конференции. Ранее не публиковалось.

** Цит. за: Терри Иелтон. Почему Маркс был прав / Пер. с англ. П. Норвилло. М.: Карбера Пресс, 2012. – С. 24.

політики) ніякого стосунку до Української держави не мала. І можна погодитися хоча б тому, що такої держави в жовтні 1917 року просто не було на карті світу.

Але для України Жовтнева революція 1917 року – велика подія, оскільки вперше в історії, саме революція створила реальні передумови не тільки для проголошення, а й для створення Української держави. Адже соціалістична Україна за головними показниками соціально-економічного розвитку не поступалася провідним країнам Європи.

Уже 20 листопада 1917 року Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) – автономії на 9 губерній (Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської (без Криму)) у складі федеративної Росії.

25 грудня 1917 року Харківська Рада (робітничих і солдатських депутатів) проголосила створення «Української держави Рад».

А 22 січня 1918 року Центральна Рада видала в місті Києві IV Універсал про незалежність УНР. Крім 9 названих губерній за Україною закріплювалися також Холмська губернія, південь Гродненської і Мінської губерній.

Саме тому Україна не може не відзначати 100-річчя Жовтневої революції як велику подію. Як данину подяки поколінням, які самовідданою працею і навіть самопожертвою створили квітучу країну, що за чверть століття олігархи та фальшиві патріоти, які втратили почуття громадянськості і спеціалізуються переважно на розграбуванні країни й торгівлі її інтересами, так і не змогли поки що остаточно знищити.

Ідея соціалізму з'явилася як подальший розвиток і одна з конкретних форм реалізації демократії. Ще Аристотель, котрий першим сформулював поняття демократії як народовладдя зборів, відзначав, що така демократія – найбільш невдала форма правління.

Ключовим і визначальним змістом демократії, яка пододала рамки зборів, як і головним змістом ідеї соціалізму, є свобода і народовладдя: «Свобода життя – безпека життя; свобода праці – свобода вибору робочого місця; отримання результату своєї праці – свобода від експлуатації; свобода слова, свобода

вибору, відкликання, депутатів, перевиборів; свобода отримання інформації».

Саме демократія і соціалізм як форми правління, що спираються на народовладдя і свободу, покликані й можуть забезпечити рівність і справедливість у суспільстві, мир і щастя людей.

Соціалісти-утопісти вважали, що для здійснення соціалізму головне – це усвідомлення того, що соціалізм – це добре, і бажання соціалізм здійснити. На ділі виявилось цього замало.

Спроба практичної реалізації соціалістичної ідеї англійським мислителем і державним діячем Оуеном на прикладі 500 працівників фабрики, а потім і в невеликому місті у 2,5 тис. мешканців була невтішною!

Наукове обґрунтування можливості та, на певному етапі, неминучості соціалізму дав К. Маркс, розглянувши розвиток суспільства як природно-історичний процес, в основі якого – виробничі відносини, сформовані незалежно від волі та бажання людей. Капітал – головний твір наукового соціалізму. Марксизм розкрив внутрішній зв'язок: продуктивних сил – виробничих (економічних) відносин – соціальної структури суспільства – і політичного устрою. Образно це сформульовано К. Марксом ще за 20 років до виходу першого тому «Капіталу»: «Ручний млин дає вам суспільство із сюзереном на чолі, паровий млин – суспільство на чолі з промисловим капіталістом». Та й сьогодні є оцінки, що без досягнення у країні 6–8 тис. дол. на душу населення на рік демократія неможлива.

Висновок про неминучість соціалізму було зроблено у зв'язку з виникненням на певному етапі розвитку суперечності між продуктивними силами і приватно-капіталістичною власністю, як юридичною формою, якою закріплювалися виробничі відносини. А це проявляється в уповільненні та стагнації економічного зростання з усіма наслідками для суспільства, що звідси випливають: відносним і абсолютним зубожінням, посиленням експлуатації тощо і неспроможності капіталізму з цим упоратися. Звертаю увагу, що стало абсурдним загальним правилом (і серед суспільствознавців, і серед політиків) тлумачити цей фундаментальний висновок як суперечність продуктивних сил і виробничих відносин, а твердження

про приватно-капіталістичну власність (тобто, власність як безоплатне присвоєння результату праці найманих працівників – експлуатацію), як несумісність соціалізму з приватною власністю взагалі. Хоча власність може бути і трудовою. У результаті положення «соціалізм – є знищення приватної власності» перетворилося на досі непереборну догму.

Другий важливий висновок для реалізації ідеї соціалізму – перехід до соціалізму може відбутися одночасно в усіх країнах світу або, принаймні, у групі найбільш розвинених країн.

Проте якихось наукових розроблень програми будівництва соціалізму марксизм не давав та й не міг дати без аналізу практичного досвіду соціалістичного будівництва.

Окремі думки про майбутнє суспільство зокрема про знищення приватно-капіталістичної власності й товарного виробництва, про розподіл відповідно до праці, суспільні фонди споживання та інші, висловлювані в полеміці з опонентами, не мали наукового обґрунтування, але за радянських часів перетворилися на догми. Не всі з них подолано навіть добросовісними соціалістами й сьогодні.

Водночас К. Маркс попереджав про передчасність тих чи інших соціалістичних перетворень (зокрема щодо Паризької комуни).

І як говорив Ф. Енгельс, К. Маркс хотів, щоб його «поменше почитали, но повнимательней читали». Після Жовтневої революції багато хто, якщо не більшість, К. Маркса похваляли, не читаючи. Сьогодні ж, так само не читаючи, спростовують і картають. За роки так званого застою в СРСР розповідали, як анекдот, про з'ясування секретарем райкому серед слухачів партнавичання питання: «Хто написав «Капітал»?». Але ніхто так і не зізнався!

Тим паче не можна сприймати полемічні та політичні висловлювання К. Маркса як догми.

Однак не можна не визнати, що в революції 1917 року більшовики цими попередженнями знехтували, хоча, поза сумнівом, із благих намірів.

Революцію здійснили в одній окремо взятій країні, причому такій, що не входила навіть до п'ятірки найбільш розвинених країн Європи.

При цьому В. Ленін визнавав, що за рівнем продуктивності праці та культурності населення Росія не готова до соціалізму. «А чи не можна нам почати із завоювання влади, – говорив Ілліч, – а потім на основі радянської влади та робітничо-селянського уряду рушити наздоганяти інші народи».

І як виявилось, можна і навіть необхідно було за умов уже близької загибелі Росії, але з великими труднощами та втратами.

Відсутність матеріальних та інших об'єктивних передумов будівництва соціалізму довелося компенсувати активно на всіх фронтах діяльністю високоідейної й дисциплінованої партії та самопожертвою членів більшовицької партії.

Герберт Велз, який зустрівся в Кремлі з В. Леніним у найважчий період Жовтневої революції, хоча й назвав його кремлівським мрійником, все ж зазначив, що більшовицький уряд дуже недосвідчений, але, безперечно, єдино можливий і здатний вивести країну з хаосу. І, поза сумнівом, найчесніший у світі уряд. А американський розвідник з місії Червоного Хреста назвав уряд Леніна найосвіченішим у світі урядом.

І поки влада, споживацтво і, багато в чому, завзятий догматизм ідеологів та суспільствознавців не стали розкладати партію, а патерналізм – ентузіазм народу, вдалося виконати багато завдань соціалістичного будівництва.

До речі, ще 2,5 тис. років тому Платон попереджав: не можна допускати до управління країною людей молодших за 50 років (це тоді!). І вони повинні бути високоморальними та байдужими до земних утіх.

Радянська модель адміністративного соціалізму була впроваджена і в інших країнах, які стали на шлях соціалістичного будівництва. Але, на жаль, далеко не завжди при цьому враховували історичні та культурні особливості розвитку цих країн.

Уже невдовзі після святкування 50-річчя Великого Жовтня Енріко Берлінгуер – генеральний секретар Італійських комуністів – заявив, що досвід будівництва соціалізму в СРСР та інших соціалістичних країнах висуває на перше місце комуністичного руху захист самої ідеї соціалізму.

Сьогодні, у 100-ту річницю революції, це завдання ще більш актуальне, особливо в Україні.

Ідея свободи та народовладдя, справедливості та рівноправ'я – ідея соціалізму, незважаючи на всі гоніння, переслідування і заборони з боку влади, живе в народі, вона не знищенна і в українському суспільстві. Ліві гасла сьогодні експлуатують практично всі партії – усі за народ, за свободу і справедливість!

Число прихильників лівої ідеї серед населення України за всі роки незалежності ніколи не падало нижче за 20% (до 2014 року – близько 30%). При цьому від 30% до 40% – це ті, хто не визначився і не розбирається в політичних течіях.

І це дає підстави стверджувати, що після подолання заборони на публічну діяльність і рівний доступ до ЗМІ комуністи, соціалісти, соціал-демократи знову будуть у Верховній Раді, а народ України, що страждає від незахищеності та інших бід, отримає реальний і надійний захист – законодавчий і моральний.

П'ЯТЬ РОКІВ ЖИТТЯ «ПО-НОВОМУ» В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ*

*Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.*

Тарас Шевченко

Соціологічний вимір – це суб'єктивне оцінювання населенням або його різними соціальними групами (демографічними, територіальними, соціально-класовими, духовними та ін.) стану суспільства та свого становища в суспільстві (матеріального, статусного, соціально-психологічного та ін.).

Перевага такого сприйняття життя в тому, що ми отримуємо ту суб'єктивну реальність, яка й визначає поведінку людини тієї чи іншої соціальної групи в економічній, соціальній, політичній, культурній та духовній сферах життя суспільства.

Соціологічні показники дають можливість щорічно оцінювати стан демократичних перетворень в українському суспільстві, рівень добробуту населення та дають змогу порівнювати за рівнем задоволеності або комфортності життя різні регіони країни та різні соціальні групи незалежно від рівня їх матеріального забезпечення, політичних поглядів, рівня культури та духовності. Відомо, що й «багаті теж плачуть», а щастя – у кожного своє.

Окрім цього, об'єктивні, статистично зафіксовані показники стану суспільства по-різному відображаються на якості життя різних соціальних груп і кожної окремої людини. Наприклад, якщо 90% багатства країни належить 10% населення,

---

* Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19) / [гол. ред.-ри д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульга]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. – С.11–25.

то говорити про середній рівень добробуту населення принаймні цинічно.

Саме як цинізм, а не інакше, сприймаються більшістю населення заяви провладних політиків про середню заробітну плату в Україні в цьому році близько 10 тис. гривень. І це тоді як тільки в Нафтогазі (750 осіб) мають середню зарплату 100 тис. гривень, а топ-менеджери навіть державних компаній, прокурори, судді та інші «топ» отримують на місяць у рази, а то й десятки разів більше. Не обділяють себе й «слуги народу», професійні патріоти та замовні активісти. Загальноприйнятим показником рівня розвитку суспільства, що оприлюднюється Програмою розвитку ООН, є індекс людського розвитку. Він фіксує валовий внутрішній продукт на душу населення, рівень освіти (кількість років навчання) і середню тривалість років життя. При цьому і структура валового продукту, і його матеріально-речовий склад, загалом, як і якість освіти, залишаються в тіні. Але саме від цього залежить рівень життя. Якщо ВВП у вартісному вираженні зростає за рахунок підвищення цін на вироблену продукцію, а натурально-речовий склад – за рахунок випуску військової продукції, то це не лише не підвищить можливість задоволення потреб населення, а й неминуче знижує зростання його добробуту.

Тому, коли Прем'єр-міністр України робить заяви про зростання ВВП країни у 2018 р., заробітної плати та інших соціальних виплат у грошових знаках (гривні) та замовчує натурально-речовий склад ВВП і реальну заробітну плату, то явно лукавить, якщо не сказати інакше. Якщо вже говорити про реальні доходи населення (а не в гривні), то треба оцінити купівельну спроможність нашої грошової одиниці, якщо не з усією сукупністю матеріальних благ і послуг, що виробляються в Україні, то хоча б з одним таким ліквідним «товаром», як долар США. Тоді доведеться визнати, що добробут населення України (й то в середньому!) знизився за п'ять років життя «по-новому» як мінімум більш як утричі. А Україна отримала «міжнародне визнання» як найбідніша і найкорумпованіша країна Європи.

Намагання політичної влади конституційним законом наблизити Україну до стандартів Європейського Союзу псевдо-

економічно і лише вводить в оману народ країни: багатство країни і добробут населення не будується навіть диктаторськими законами, а тільки працею, що базується на знаннях і науці. Законом можна змінити лише ціну. Збільшити вироблену вартість – тільки розумною працею.

Об'єктивні економічні й соціальні показники змін в українському суспільстві за останні п'ять років не лишають місця для оптимізму. Основна причина – втрати в головній продуктивній силі суспільства: освічених і професійних людей як у виробництві, так і в інших сферах суспільства, в освіті, науці, культурі. Не говорячи вже про політику, що за останні п'ять років опинилась під зовнішнім управлінням. У міністерствах і центральних відомствах України пройшла ціла череда «варягів», і зовсім не найкращих. Наприкінці п'ятирічки життя «по-новому» кількість громадян країни, які не схвалюють такий «експеримент», суттєво зросла. Хоча на початку «життя по-новому», незважаючи на «українізацію», Президент України навіть висловлював думку про проведення засідань уряду англійською мовою.

Соціологічні ж суб'єктивні виміри суспільства на відміну від об'єктивних, що вимірюються статистично, виявляються не настільки гнітючими. Привід для обережного оптимізму, очевидно, у тому, що соціологічні виміри показують що і кому треба робити для подолання соціально-економічної кризи, реанімації інститутів держави і недопущення розвалу української держави.

Найбільш комплексним соціологічним показником соціального самопочуття людини в суспільстві, який розроблений в Інституті соціології НАН України (Н. Паніна і Є. Головаха) і реалізується в моніторинговому дослідженні українського суспільства з 1995 р., є інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС–20). Індекс вимірюється за шкалою оцінки двадцяти різних соціальних благ, кожне з яких оцінюється респондентом у сенсі того, вистачає чи бракує йому цього блага. Достатність більшості соціальних благ свідчить про високий рівень соціального самопочуття людини в суспільстві, що робить уможливлене відстеження динаміки загального рівня благополуччя населення.

За всі роки вимірювань ІСС не досягав нульового рівня – 40 балів (коли показник наявності благ дорівнює показнику їх нестачі). Це свідчить загалом про погане (негативне) соціальне самопочуття. Перший 2014 р. «життя по-новому» ІСС становив 39,5 бала. Знизившись у 2016 р., соціальне самопочуття у 2017 р. знову зросло, і у 2018 р. ІСС уперше перевищив нульову відмітку, досягнувши 40,7 бала. Нехай навіть доволі незначне, але все ж таки позитивне підвищення соціального самопочуття є свідченням певного пристосування населення до умов життя, що склалися, та ініціативного розв'язання самими громадянами України, без сподівань на державу, своїх життєвих проблем. Саме в ці роки в Україну стали щорічно офіційно надходити близько 8–10 млрд доларів від трудових мігрантів. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, це джерело останні два роки формує значну частку сімейного бюджету українців.

Досягнення певної рівноваги соціального самопочуття багато в чому пов'язано з подоланням найбільш активною, освіченою і професійною частиною населення України державного патерналізму. Це не могло не відобразитися на зниженні гордості людей за українське громадянство з 3,7 бала у 2015 р. до 3,5 бала у 2018 р. (за 5-бальною шкалою).

Сподівання передусім на себе, а не на державу в розв'язанні своїх життєвих проблем проявляється і в баченні населенням свого майбутнього і майбутнього України. Якщо стосовно України «безвихідь, розгубленість і тривога» зростали, то щодо бачення свого майбутнього ці негативні відчуття зменшилися. Відповідно знизилася в ці роки і поширеність настроїв соціальної розгубленості та непристосованості до соціальної дійсності. Це набуло відображення в зниженні індексу аномійної деморалізованості з 10,3 бала у 2012 р. до 9,3 бала у 2018 р. Цей індекс відображає психологічну реакцію людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що поєднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу – ще не сформовано.

Відповідно, зменшився і показник соціального цинізму з 10,1 у 2012 р. до 9,5 у 2018 р. Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей.

Високий рівень поширення цинізму може становити серйозну перешкоду на шляху формування демократичної системи цінностей.

Про ступінь відкритості суспільства та його здатність до цивілізаційних змін свідчить також індекс національної дистанції. Тенденція зменшення цього індексу за 2012–2016 рр., на жаль, не спостерігалася у 2018 р. Тобто за останні два роки українське суспільство не стало відкритішим і толерантнішим. Враховуючи загальноєвропейську тенденцію зростання популярності політичних сил, які ставлять під сумнів принципи відкритості та національної толерантності, слід врахувати можливість посилення в Україні позицій праворадикальних організацій та рухів. А якщо врахувати, що за останні два роки підвищився індекс дестабілізаційності протестного потенціалу, загрозу протестних акцій під радикальними гаслами треба оцінювати як доволі серйозну.

Характерною рисою «життя по-новому», незважаючи на публічну обіцянку швидкого миру (АТО – це години чи тижні), стали, починаючи з 2014 р., убивства і каліцтва десятків тисяч людей і вже п'ятилітня війна на сході України. Саме війна справила й продовжує справляти найбільш негативний вплив на всі сфери життя суспільства.

Сьогодні, як і декілька років тому, проблема визначення характеру конфлікту на сході (агресія Росії чи громадянська війна) залишається дуже важливою. Відповідаючи на запитання: «З ким сьогодні воюють українські силові структури на Донбасі?», респонденти у 2018-му, як і у 2015, 2016, 2017 рр., віддали перевагу варіантові відповіді: «з найманцями (місцевими та іноземними, які воюють за гроші), яких підтримує Росія» (відповідно 36,6%, 36,5%, 28,6% і 33,1%). На другому місці в усі ці роки (окрім 2016-го) відповідь «з регулярною російською армією» (відповідно 17,4%, 12,9%, 20,4% і 16,8%). Кількість прихильників такої позиції у 2018 р. майже не змінилась порівняно з 2015 р., але дещо зменшилася порівняно з 2017 р. Третє місце займає відповідь «з місцевим ополченням, яке фінансується, озброюється та керується з Росії» (відповідно 15,9%, 18,4%, 18,4% і 14,4%). Невеликий відсоток голосів набрали відповіді «з місцевим ополченням та іноземними

добровольцями, які діють самостійно» (6,4%, 7,2%, 6,9%, 5,6%) і «з місцевим ополченням, чинним самостійно» (4,3%, 4,1%, 4,7%, 2,6%). Зауважимо, що доволі значний відсоток українців не може відповісти на це запитання (19,3%, 20,9, 21,5%, 27,5%). Кількість тих, хто не визначився, зростає у 2018 р. порівняно з 2015 р. на 8,7% пункта. Очевидно, що їх значна вага пов'язана з суперечливою інформацією, яка подається в українських і російських мас-медіа. Масово українці не особливо відрізняють місцевих та іноземних найманців, що фінансуються Росією, у результаті чого маємо такі розбіжні показники – не громадянська війна, але і не агресія, або й те, й інше разом.

Показово, що сьогодні у Західному регіоні майже третина населення (30,1%) вважає, що українські структури воюють із регулярною російською армією, тоді як на сході таких – 11,1%, а на Донбасі – лише 3%. Але при цьому з 2015 по 2018 рр. на заході їх кількість дещо збільшилася, на сході майже не змінилася, а на Донбасі, навпаки, зменшилася. Із 2015 по 2018 рр. спостерігається збільшення частки тих, хто не визначився з відповіддю на це запитання, на заході з 7,1% до 14,1%, на Донбасі (підконтрольні Україні території) з 48% до 69%, на сході їх кількість майже не змінилася.

Невизначеною є думка населення щодо сценаріїв вирішення конфлікту на сході України. За чотири роки з 2015 по 2018 р. невизначеність зберігалась і навіть посилилась (у 2015 р. не визначились із сценарієм – 22,4%, у 2018 р. – 29,4%). За цей час у сценаріях дещо змістилися пріоритети: якщо у 2015 р. переважала частка тих, хто підтримує «здійснення економічної і територіальної блокади непідконтрольних територій до їх повернення», то у 2018 р. – переважає сценарій «визнання за ДНР і ЛНР права на часткову незалежність, початок переговорів щодо їх особливого статусу у складі України». До наших громадян поступово приходять розуміння того, що там теж живуть люди, і вони є заручниками існуючої ситуації. Кількість тих, хто підтримував «продовження бойових дій до повернення під контроль усіх територій на сході України», залишилась за ці роки незмінною (відповідно по 18,3% у 2015 і 2018 рр.). Майже не змінилося співвідношення бажаючих

«відокремити ДНР і ЛНР від України, відмовитися від цих територій» (14,5% у 2015 р. і 13,2% у 2018 р.).

Але принципова відмінність є у відповідях на це запитання респондентів з заходу, сходу і Донбасу України. Чим далі від фронту – тим більше бажаючих воювати. Якщо майже третина (33%) респондентів з заходу воліє у 2018 р. воювати до переможного кінця («продовжувати бойові дії до повернення під контроль усіх територій на сході України»), то на сході таких майже вдвічі менше – 14,5 %, а на Донбасі – лише 1,8%. Крім того, частка тих респондентів з Донбасу, які вважали за краще «визнати за ДНР і ЛНР право на часткову незалежність, розпочати переговори щодо їх особливого статусу у складі України», зросла з 20,1% у 2015 р. до 36,7% у 2018 р. На заході, так само як на сході і на Донбасі, зростає кількість тих, хто не знає, як можна розв'язати конфлікт на Донбасі.

З 2015 по 2018 р. спостерігається спад готовності респондентів, їх рідних, друзів, знайомих «зі зброєю битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України» з 29,6% до 19%. Відповідно кількість тих, хто не готовий боротися за повернення Донбасу зі зброєю в руках, помітно зросла з 42,8% у 2015 р. до 50,4% у 2018 р. Також зросла і кількість тих, хто не визначився – з 17,3% у 2015 р. до 21,3% у 2018 р. Населення нашої країни поступово доходить думки, що конфлікт не вирішити військовим шляхом і необхідно знаходити компроміси з обох сторін. Особливих відмінностей у відповідях респондентів на це запитання залежно від регіонів не виявлено, за винятком Донбасу. У цьому регіоні дуже мала частка тих, хто особисто готовий битися за повернення ДНР/ЛНР в Україну (2%). На заході та на сході таких 8,2% і 8,1% відповідно.

Не змінюється і ставлення українців до питання можливого повернення контролю влади України над зоною АТО. Частка тих, хто вважає, що «Донбас буде повернено» або «Донбас може повернутися на умовах особливого статусу цих територій», майже однакова у 2015 і 2017 рр. (відповідно 39,4% і 39,6%). Кількість тих, хто вважає, що Донбас втрачений для України назавжди, зросла лише трохи – з 13,8% у 2015 р. до 15,3% у 2017 р. Незмінною залишилася і частка тих, хто вважає,

що «Донбас повернеться, якщо припиниться підтримка з боку Росії» (26,4% і 26,3%). Ця думка залишалася пріоритетною як у 2015 р., так і в 2017 р.

Деякі зміни за період з 2015 по 2017 р. відбулися у ставленні населення України до державної політики щодо непідконтрольних українській владі територій у Донецькій та Луганській областях. Хоча в цілому пріоритети не змінилися, на першому місці, як у 2015 р., так і у 2017 р., стоїть позиція «ці території самі повернуться під контроль українського уряду із погіршенням на них економічної ситуації та покращеннями в Україні», але частка людей, які її підтримують, зменшилася у 2017 р. порівняно з 2015 з 38% до 33,6%. За цей період дещо зріс відсоток тих, хто вважає, що «необхідно військовими засобами встановити контроль над цими територіями» (з 18,9% до 20,7%). Ще один показовий аспект: кількість тих, хто не знає, що має робити держава в даному випадку, зросла (з 28% у 2015 р. до 32% у 2017 р.).

Політика декомунізації всіх сфер політичного та суспільного життя в Україні, яку в 2014–2018 рр. проводили Президент, Верховна Рада України та уряди В. Яценюка і В. Гройсмана, призвела до зменшення серед населення прихильників комуністичної ідеології, але рівень підтримки останньої залишається вищим порівняно з підтримкою зеленої, ліберальної, християнсько-демократичної та націоналістичної ідеологічних орієнтацій і суттєво поступається кількості тих, хто ідентифікує себе з національно-демократичною, соціал-демократичною і соціалістичною ідеологіями. Водночас нав'язування бандерівської ідеології і героїзація людей, які співпрацювали з нацистами, лише посилює розкол українського суспільства.

В оцінці політичної ситуації в Україні впродовж останніх п'яти років виокремлюється 2014 р. (рік революції та початку війни на Донбасі), коли більше половини громадян (55,4%) вважали, що політична ситуація є критичною, вибухонебезпечною, 41% – напруженою. Починаючи з 2015 р., ситуація почала поступово стабілізуватися, але залишилась гіршою від показників 2013 р.

Геополітичні орієнтації громадян після Революції гідності та збройної агресії Росії на Донбасі суттєво змінилися.

Так, у 2013 р. абсолютна більшість громадян (54,4%) негативно ставились до НАТО, половина населення (49%) позитивно ставилось до вступу України до Союзу Росії і Білорусі, значна частка респондентів (42%) позитивно ставилися до ЄС. Сьогодні частка прихильників ЄС зросла до 48%, кількість позитивно налаштованих щодо вступу до НАТО (39,6%) на 10 пунктів перевищує кількість противників вступу (29,8%) і більше половини (54,4%) – проти приєднання до союзу Росії і Білорусі (за 22%).

Водночас у 2018 р. 48,2% громадян вважають, що відносини між Україною і Росією мають бути дружніми: без віз і митниць на кордоні (32,2%, у 2015 р. таких було 35,1%); вони мають об'єднатися в економічний союз з вільним пересуванням товарів і робочої сили (12,8%, у 2015 р. таких було 10,5%); або взагалі мають об'єднатися в одну державу (3,2%, у 2015 р. таких було 2,4%). При цьому поступово зменшується частка тих, хто вважає, що вони мають бути, як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні, з 47,8% у 2015 р. до 39,7% у 2017 р. та 42,4% у 2018 р.

Відповідно до цивілізаційного підходу українське суспільство виглядає якщо не розколотим, то доволі диференційованим. Так, у 2018 р. частка тих, хто вважав, що їм найбільш близькими є традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи, становила 35,2% громадян. Натомість для 40,4% населення України найближчими є традиції, цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн. 24,3% громадян не змогли визначитися щодо цього питання. Для порівняння – у 2014 р. частка населення України, для якої найбільш близькими є традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи, становила 28%, а частка, для якої найближчими є традиції, цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн, дорівнювала 39,6%. Частка населення, що не змогло визначитися з цивілізаційними цінностями, сягала 32,2%.

Соціальна напруженість у суспільстві є певною мірою наслідком загострення політичних протистоянь і напруження в політичній сфері, але не тільки. У цілому загальна оцінка соціальної напруженості в суспільстві зростає. Якщо у 2017 р.

вона становила 6,8 бала за 10-бальною шкалою, то у 2018 р. оцінка піднялася до 7,3 бала.

Суб'єктивні оцінки населенням актуальних соціальних загроз слугують доволі надійним барометром, що дає змогу визначити чинники, які впливають на оцінку ситуації в суспільстві як напруженої.

Актуальним чинником підвищення соціальної напруженості є проблема підвищення в рази тарифів на комунальні послуги та цін на ліки, платність медичних послуг і руйнування системи охорони здоров'я. Суттєво зросли показники побоювань холоду в квартирі (з 25,0% у 2017 р. до 31,3% у 2018 р.). Новою тенденцією стало суттєве зростання страхів стосовно можливих міжрелігійних конфліктів – з 8,2% у 2017 р. до 14,7% у 2018 р., що свідчить про певну суперечливість оцінок населенням процесу створення в Україні незалежної православної церкви відповідно до Томосу Вселенського патріарха.

Наочною характеристикою рівня соціальної напруженості є характерні ознаки образу сучасного українського суспільства. Найчастіше цей образ асоціюється у сприйнятті людей з такими характеристиками, як «безлад» (45,1%), «злидні» (33,9%) та «розруха» (32,3%). Менш поширені, але також доволі популярні ознаки сьогодення – образи «протистояння» (22,6%) та «глухого кута» (18,8%). Натомість позитивні ознаки приписуються сучасному українському суспільству значно рідше. Бачать цей образ крізь призму «перспективи» 12,6%, відмічають «згуртованість» 10,6%, асоціюють зі «свободою» 8,9% респондентів.

За останній рік помітного негативного забарвлення набула й палітра переживань населення щодо майбутнього України. Суттєве підвищення позитивних очікувань, що відбулося між 2013 та 2014 рр., поступово спадає. Особливо помітним є погіршення ситуації за останній рік. З оптимізмом дивляться в майбутнє України сьогодні 20,1% населення (проти 26,4% у 2017 р.), відчуття безвиході зросло з 11,6% до 18,2%, тривоги – з 30,2% до 37,6%, страху – з 15,4% до 21,1%. На тлі невизначеності й сумнівів щодо майбутнього країни не тільки зростає рівень соціальної напруженості, а й створюються сприятливі умови для зростання протестних намірів.

Зростання ймовірності масових виступів простежувалося у 2014–2015 рр., коли ця кількість сягала 35–36%. Утім порівняно з «дореволюційними» 2012–2013 рр., коли цей показник коливався в межах 21%, у 2018 р. оцінка ймовірності масових виступів поширилася серед 29,1% населення.

У 2018 р. частка готових брати участь у протестах зростає до показника 29,1% опитаних, що є подібним до результатів 2014 р., коли цей показник сягнув максимуму – 29,6% опитаних. Утім треба мати на увазі, що напередодні Революції гідності, у 2013 р., частка особистої готовності брати участь у протесті становила лише 22% респондентів.

Більш прогностичним є індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП), який обчислюється з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, в якій респондент готовий узяти участь. Критичне його значення дорівнює 4,4 бала, що показує реальну готовність населення до масових акцій протесту. За останні роки цей індекс стабільно фіксується на критичному рівні. Однак, якщо напередодні Євромайдану у 2013 р. індекс сягнув позначки 5,4 бала, то у 2018 р. він упав до 4,5 бала. Це пов'язано зі зниженням підтримки найбільш дестабілізаційних протестних дій – пікетування та захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення. З іншого боку, результати опитування 2018 р. засвідчили регіональні відмінності ІДПП: на заході – 3,3 бала, у центрі – 5,8, на півдні – 4,4, сході – 3,9, що вказує на наявність серйозного чинника дестабілізації у столичному регіоні напередодні президентських та парламентських виборів.

Як і у 2012–2013 рр., у 2018-му кількість тих, хто вважає, що «потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя», перевищує кількість тих, хто вважає, що «потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій». Поряд з тим у тривожні 2014–2015 рр. розподіл був зворотним: частка тих, хто вважав за потрібне зберігати будь-якою ціною порядок, мир і спокій, перевищувала тих, хто вважав за краще активно протестувати.

Соціально-економічне становище громадян, крім загальної економічної ситуації в країні, визначається значною мірою статусом їх зайнятості і матеріальним становищем. Унаслідок

нестачі робочих місць і гідної заробітної плати поширюється внутрішня і міжнародна трудова міграція. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, серед тих, хто працює, кожний п'ятий (20,0%) має роботу в іншому населеному пункті України, 1,9% респондентів – в інших країнах. За останні п'ять років суттєво зросла кількість громадян, які мають досвід роботи за кордоном або планують його отримати. У 2012 р. досвід тимчасової роботи за кордоном (безпосередній або когось із членів сім'ї) мали 13,7% населення, у 2018 р. – 25,2%. Планували у 2012 р. поїхати за кордон на тимчасові заробітки протягом найближчого року 5,3% громадян, у 2018 р. – 14,6% опитаних. Лише за два роки з 2016-го по 2018 р. кількість тих, хто жодного разу не виїжджав за кордон особисто з метою тимчасової роботи, поменшала з 91,7% до 56,2%. Практично кожний п'ятий житель країни (17,9%) виїжджав за кордон з цією метою, а кожний десятий – двічі або навіть більше трьох разів (10,3% і 12,8%, відповідно). Зарубіжні заробітки стають потужною дохідною статтею бюджетів домогосподарств. За оцінками майже половини українських громадян (46,2%), у сім'ях їх знайомих, члени яких працюють за кордоном, зарубіжні заробітки становлять понад 50% бюджету сім'ї, на думку третини (35,8%) – від 20 до 50%.

Упродовж останніх років стабільно високим залишається занепокоєння населення зростанням цін і тарифів (74,3%), безробіттям (57,8%), не виплатами зарплат і пенсій (57,0%), страхом холоду в квартирах (31,3%) тощо. За даними опитування, 2017 р. більшість українських сімей (64,8%) на харчування і оплату комунальних послуг у опалювальний сезон витрачають від 75 до 100% сукупного місячного доходу. Люди змушені вдаватися до практик жорсткої економії, обмеження своїх потреб і пошуків додаткових можливостей виживання.

Сьогодні громадяни визнають свою країну бідною. Серед 12 характеристик, які для респондентів найтісніше пов'язані з образом сучасної України, 34% обрали «злидні» (частіше тільки «безлад» – 45%), а «багатство» – лише 3%. Тобто вони описують власну соціальну ситуацію як «нерівність в умовах злиденності значної частини населення».

Водночас масштабне залучення громадян до неофіційних (тіньових) відносин у різних галузях господарства, а в останні роки ще й у Світовій мережі, поряд із грошовими переказами українських трудових мігрантів, дають змогу значній кількості домогосподарств досягати більш-менш прийнятних за таких умов параметрів споживання. І поряд з тим встановлювати й легалізувати відчуженість (дистанцію) між громадянами та державою з її уповноваженими інстанціями, на фоні тотальної недовіри до різних державних і політичних інституцій.

За роки «життя по-новому» рейтинг Президента П. Порошенка суттєво знизився. Якщо у 2014 р. йому схильні були довіряти 34%, то у 2018 р. – лише 8%. Для порівняння, рейтинг Президента Л. Кучми знижувався з 27% у 2000 р. до 15% – у 2004 р.; у В. Ющенко – з 49% у 2005 р. до 23% – у 2009 р., у В. Януковича – з 31% до 10% (2010–2013 рр.). Від довіри до Президента багато в чому залежить і рівень довіри до уряду. Так, найбільше йому довіряли у 2014 р. (після обрання нового Президента), а не у 2016 р., коли змінилися Прем'єрміністр і уряд.

Довіра до парламенту дещо зростала тільки після революцій 2005 і 2014 рр., в інші роки залишалась на дуже низькому рівні, так само як і довіра до політичних партій.

Довіра до інших органів влади (прокуратура, суд) і до, і після 2013 р. увесь час перебувала на дуже низькому рівні (5–7%). Натомість рівень довіри до поліції, яка у 2016 р. прийшла на зміну міліції, за період 2015–2017 рр. зріс утричі, – а у 2018 р. знову суттєво впав. Довіра до місцевих органів влади наприкінці 2015 р. зросла вдвічі, а сьогодні знову знизилась.

За останні п'ять років високий рівень довіри має тільки армія, яка реформується і тримає фронт на Донбасі. І довіра до неї сьогодні (43%) більш як удвічі перевищує рівень, який вона мала у 2013 р., але нижчий, ніж був у 2017 р. (46%).

Що стосується оцінки діяльності Президента України, то треба зазначити її поступове зниження з 4,7 бала у 2014 р. до 3,1 у 2017 та 2018 рр. Оцінка українським населенням діяльності Президента Росії В. Путіна, яка, до речі, теж зменшилася з 5,8 бала у 2013 р. до 3 у 2017 р., але у 2018 р. становила 3,7, значно перевищивши, попри його демонізацію і звинува-

чення у всіх бідах України, оцінку діяльності П. Порошенка. Оцінка діяльності білоруського лідера О. Лукашенка залишається стабільно високою і становила 6,5 бала у 2013 р., 6 балів – у 2017 р. та 6,4 бала – у 2018 р.

Помірною, але такою, що перевищує оцінку діяльності Президента України, є оцінка діяльності Президента США Д. Трампа, яка у 2017 р. становила 4,2 і зросла до 4,9 бала у 2018 р.

Провладні політики і політологи, які їх обслуговують, у всіх наших негараздах звинувачують передусім Росію та її Президента В. Путіна. Такої думки дотримується і майже третина населення України (без досі непідконтрольних Криму і Донбасу). Однак все ж таки значна більшість населення вважає, що погіршують ситуацію в країні насамперед внутрішні українські суб'єкти: нинішні очільники держави, політики, олігархи та пасивна більшість населення.

Але головним внутрішнім українським суб'єктом є громадяни України. І від волі та праці кожного громадянина країни залежить можливість змінити життя в державі на краще вже починаючи з 2019 р. Як писав відомий поет: «Воля и труд человека, дивные дивы творять!». Створімо ж і ми, Громадяни України, диво у Своїй країні. Закордон нам не допоможе.

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ МОДЕРНИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА *

Прежде всего, важно подчеркнуть, что организация и проведение XV Международной научно-практической конференции «Проблемы развития социологической теории: модернизация общества и социальные технологии» проходит в год 100-летия Национальной академии наук Украины и посвящена этой юбилейной дате. Очевидно, что внимание отечественных и зарубежных социологов к изучению концептуальных проблем и социальных технологий модернизации современных обществ является важным интеллектуальным стимулом развития мировой и отечественной социологической науки. В то же время, отечественным социологам следует задуматься и о путях решения достаточно непростой проблемы – каким образом, реализуя теоретический, методологический и технологический потенциал социологии, можно привести украинское общество к цивилизованному состоянию, которое характерно для большинства развитых социумов с демократической организацией социального порядка. То, что без знания, и основанного на нем профессионализма, ничего социально значимого и ликвидного, как сегодня говорят, «нужного потребителю», создать нельзя – ни товаров для населения, ни средств производства, ни технологий – уже аксиома. Тем более, это относится к такому сложному объекту как общество. И уже прошло более чем полтора столетия от О. Конта как утвердилось понимание, что общество имеет свои закономерности функционирования, развития, кото-

---

* Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології. Матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології», 17-18 трав. 2018р., (м. Київ)/Наукове видання/ Київ. нац. ун-т ім.Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А.П., Судакова В.І.]. – К.: Логос, 2018. – С. 4-6.

рые призвана познать социология – наука о закономерностях функционирования, развития и взаимодействия различных социальных общностей. Поскольку сам человек – создание и часть природы – то признавалась возможность применимости к обществу законов естествознания. Такое, как известно, «позитивистское» понимание и сейчас, сохраняет свой фундаментальный смысл, несмотря на метафорическую форму своего выражения. Очевидно, вряд ли кто-либо сейчас возьмется отрицать, что в обществе, как и в природе: 1) Не все то золото, что блестит; 2) Пена всегда плавает на поверхности; 3) Опирается можно лишь на то, что оказывает сопротивление (то есть, на твердое); 4) Рожденный ползать – летать не может гидр.

На эти общие закономерности развития общества, в несколько иной концептуальной форме, обращал свое внимание и другой классик мировой социологии – К. Маркс, 200 лет со дня рождения которого недавно отметила научная общественность планеты. Как известно, этот гениальный ученый и мыслитель рассматривал развитие общества как естественноисторический процесс, в основе которого лежат экономические отношения между людьми (классами, различными общностями и группами) в сферах как материального, так и духовного производства. Определяющий характер влияния экономических отношений на формирование и развитие других сфер человеческой деятельности достаточно наглядно проявляется в нашем обществе. К примеру, даже выборы, как форма политических отношений, сегодня в Украине превратились в рынок: политики продают свой товар – обещания, программы; избиратели – покупают этот товар. О чем говорит нам эта закономерность? Чтобы люди не продавались «за гречку», а политики не продавали Украину за доллары, население разных регионов государства должно превратиться в народ своей страны, народ – в политическую нацию; нация – в гражданское общество. А само гражданское общество возможно лишь тогда, когда люди станут активными и самостоятельными гражданами своей страны. Очевидно, чтобы человек стал гражданином он не должен, как минимум, быть бедным; он также должен быть нравственным и ответственным за свои поступки и действия социальным субъектом. Однако, духовность, основанная исключительно на религиозной

вере – ведет к фанатизму и к установлению тоталитарно-диктаторского общества, как бы оно не называлось. Следует отметить, что сегодня формированию развитого гражданского общества в Украине препятствует происходящее размывание чувства гражданственности. О благополучии какой страны будет реально заботиться гражданин Украины, у которого финансовые счета, деньги, недвижимость и прочие ликвидные активы находятся за рубежом? Вторая важная проблема технологической модернизации украинского общества связана с адекватным учетом специфики действия законов развития общества. Такие законы развития определяют формирование достаточно сложных механизмов трансформации традиционных социальных отношений. Сам характер действия этих законов далеко не всегда адекватно воспринимается каждым новым поколением людей. Эта «социологическая истина» активно используется политиками для достижения своих целей. Поэтому политики, приходящие к власти с помощью революций, переворотов, майданов, как и сто лет назад (точнее, в 1917 году) и сегодня, верят (если цинично не врут), что все накопленные богатства человеческой цивилизации можно легко обрести, и обещают народу «без этапа напряженного труда сразу все блага процветающей Европы». Многие украинские патриоты-радикалы уверяют, что только путем насильственных действий и диктатуры можно эффективно управлять обществом. Принимая в расчет эти реалии нашей жизни, следует подчеркнуть, что настойчивые усилия социологов–профессионалов по «навязыванию» социологического мышления действующим политикам, да и населению, должны основываться на учете того обстоятельства, что политики, которые находятся у власти сегодня, даже при благих, в начале их деятельности, побуждениях, на деле руководствуются, прежде всего – эгоистическими экономическими интересами. И, во-вторых, важно помнить исторический опыт разработки свода «правил королю и королеве по ведению государственного хозяйства», разработанным еще в 1615 году одним из основоположников классической политической экономии, французом Антуаном Монкретьеном. Став почетным советником короля и получив звание дворянина, Монкретьен выдвигал требования «моральности власти», учета интересов народа. «Роскошь вла-

сти – утверждал Монкретьен, – это чума и фатальное нищество короля». За такие декларации этот мыслитель всего через два года был объявлен государственным преступником, и 300 лет о нем запрещали даже упоминать. Очевидно, что попытки приобщения современных политиков к принципам социологического мышления вызывают у них, несомненно, не меньшее раздражение в структурах власти, хотя санкции могут быть и более «гуманными» и более изощренными. Учитывая специфику познания и действия законов развития общества и реальное поведение человека в обществе, полагаю уместными здесь будет повторить вывод рано ушедшего от нас, социолога Геннадия Батыгина: «Для того, чтобы понимать жизнь, мало изобретать особые способы познания. Необходимо жить в этом мире, страдать, любить, радоваться хорошему, ненавидеть зло и уметь высказать все, что было пережито. Разве не в этом настоящая социология?». Хочется верить, что это необходимо Украине.

ВІД НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ДО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА* (Післямова)

Правовые отношения, так же точно как и формы государства, коренятся в материальных жизненных отношениях, совокупность которых Гегель ... называет гражданским обществом, и ... анатомию гражданского общества следует искать в политической экономии.

К. Маркс

У повсякденних уявленнях соціологія – це опитування населення з певних проблем. Найчастіше йдеться про електоральну поведінку, тобто за кого люди голосуватимуть на майбутніх виборах. Узвичаєним стало використання опитувань у маркетингових дослідженнях, тобто щодо готовності купити той чи інший товар. А в політиці – щодо готовності «купити» ту чи іншу передвиборчу обіцянку. У результаті політичні відносини нерідко перетворюються на ринкові: продавець обіцянок, гасел – партія або окремих політик; покупець – виборець (електорат); ринок – вибори.

Але навіть сумлінно проведене опитування не гарантує відповідної поведінки людини. Маємо справу радше з наміром на цей момент життєвих обставин або ситуаційною оцінкою.

Проте, звертаючись до всіх цих і схожих до них опитувань, політики і журналісти говорять: «Як показує соціологія...»,

---

* Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20) / [гол. ред.-ри д. екон. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульга]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. – С.13–24.

стверджуючи тим самим, що отримано науково обґрунтоване знання.

Опитування – це технологія, часто маніпулятивна і найчастіше далека від науки. Коли ж у таких випадках кажуть про вивчення громадської думки стосовно можливої поведінки, то це вже ближче до науки.

Саме ж поняття соціології як науки вперше було введено в науковий обіг французьким філософом О. Контом (1798–1857). Він уявляв собі соціологію як строгу інтегративну науку, вільну від метафізики, науку про суспільство взагалі, подібно до фізики, що вивчає природні закономірності. О. Конт допускав навіть застосування законів механіки до вивчення суспільства та його основних елементів. Так з'явилося поняття «соціологія як соціальна фізика».

Однак ідея соціології як єдиної науки про суспільство не набула в ті часи подальшого розвитку та реалізації. Подолання до початку XIX століття як теологічного, так і метафізичного підходів у розумінні трансформації суспільства, а поряд із тим утвердження позитивізму як віри в можливість наукового пізнання закономірностей суспільного розвитку привели до диференціації соціального знання і поступового формування його окремих напрямів (політичної економії, політології, теорії права, соціальної психології та ін.).

Водночас перехід людства до наукової стадії розвитку, якій відповідало машинне виробництво з широким використанням науки й техніки, спричинив швидке зростання матеріального багатства і посилення розшарування суспільства на багатих і бідних. Наслідком поглиблення несправедливості стала поява в найбільш промислово розвинених країнах (Англиї, Франції, Німеччині та ін.) різних утопічних соціалістичних ідей щодо перебудови суспільства.

«В середині XIX века под именем «социалисты» были известны, с одной стороны, представители различных утопических систем: гуманисты в Англии, фурьеристы во Франции... , с другой стороны, всевозможные социальные знахари... В обоих случаях это были люди, стоявшие вне рабочего движения и искавшие поддержки скорее у «образованных классов» [1, с. 10–11], – зазначав у 1888 р. Ф. Енгельс.

Одним із яскравих представників утопічного соціалізму був граф Сен-Сімон, якого Ф. Енгельс назвав «самим універсальним умом свого времени» [2, с. 110]. Уважаючи, що прогрес суспільства визначають філософські ідеї й залишаючись таким способом стояти на ґрунті ідеалізму, Сен-Сімон убачав у розвитку людського суспільства певну закономірність, аналогічну до закономірностей у світі природи: за стадією теологічною, що охоплює античне і феодальне суспільства, настає стадія метафізична, а за цією останньою – стадія позитивна, за якої панування належатиме вже не священикам і феодалам, як на першій стадії, і не юристам і метафізикам, як на другій, а вченим і промисловцям.

На прикладі результатів буржуазних революцій середини XIX століття на європейському континенті (в Англії, Франції, Німеччині) значна частина робітничого класу переконалася в недостатності тільки політичного перевороту для поліпшення свого становища і вимагала докорінної перебудови суспільства, називаючи себе комуністичною. «Это был грубоватый, плохо отесанный, инстинктивный вид коммунизма; однако он нащупывал самое основное и оказался в среде рабочего класса достаточно сильным, чтобы создать утопический коммунизм: во Франции – коммунизм Кабе, в Германии – коммунизм Вейтлинга». Прихильники робітничого утопічного комунізму вважали що «социализм немислим без политической борьбы», але водночас, залишаючись ідеалістами в розумінні закономірності історичного розвитку, вважали, що якщо всі люди стануть освіченими, комуністичний лад утвориться автоматично. «Представьте себе тридцать восемь миллионов французов, превращенных по мановению палочки в ученых... через двадцать четыре часа не осталось бы и следа правительства, и в течение месяца строй общности стал бы функционировать полным ходом» [2, с. 245], – писав Л.О. Бланкі.

«Таким образом, в 1847 г. социализм был буржуазным движением, коммунизм – движением рабочего класса. Социализм, по крайней мере на континенте, был «респектабельным», коммунизм – как раз наоборот» [1, с. 11]. Але і ті, і ті не бачили ні матеріальних передумов справедливої перебудови

суспільства, ані соціальної сили, здатної здійснити такі перетворення.

Тільки звернення мислителів-суспільствознавців до відносин людей у царині матеріального виробництва дало змогу зробити науково обґрунтований висновок про природу та причини багатства народу і природно-історичної закономірності розвитку суспільства.

Матеріальне (речове) виробництво від самого початку було й залишається сьогодні об'єктом вивчення політичної економії. За історично сформованою задовго до появи поняття «соціологія» класифікацією, політекономія віднесена до економічних наук. Француз Антуан Монкретєн, який розробив для неповнолітнього короля та королеви-матері, що опікувалася ним, «звід правил і настанов із ведення державного господарства», опублікував 1615 р. ці «правила» під загальною назвою «Трактат політичної економії». У ньому вперше було вжито термін «політична економія».

Університетський навчальний план з підготовки політекономів (у всякому разі в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка в 60–70-х роках ХХ ст.) включав практично весь набір дисциплін, що дають змогу аналізувати витрати і результати виробництва в усіх матеріальних галузях народного господарства, щоб розуміти, з чого утворюється багатство країни в натурально-речовій та вартісній формах, а також умови, необхідні для його стабільного простого й розширеного відтворення. Але сьогодні це передусім проблеми економіки та макроекономіки.

Політична економія, розкриваючи розуміння відтворюваного багатства як матеріальних (речових) благ, що забезпечують добробут народу, робить акцент на тому, хто виробляє багатство, і хто та як його привласнює. Навряд чи хтось заперечуватиме положення, згідно з яким перш ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом тощо, люди мають пити, їсти, одягатися, мати житло. І тому економічною основою життя суспільства цілком природно виявляється матеріальне виробництво.

Уперше роль праці як джерела матеріального (речового) багатства образно сформулював англійський економіст

Вільям Петті (1623–1687): «Труд – отец богатства, мать – его земля». На думку економічної школи фізіократів («природа» і «влада»), праця створює багатство саме і тільки в землеробстві. Основоположник школи фізіократів Франсуа Кене (1694–1774) стверджував: усе, що шкодить землеробству, шкодить також нації та державі, а «все, что благоприятствует земледелию, выгодно для народа и государства», або, інакше кажучи, «беден крестьянин – беден король и бедно государство» [3, с. 89].

Поступове подолання мануфактурного виробництва і бурхливий розвиток промисловості з початку XVIII століття сприяли остаточному переміщенню зусиль економістів у їхніх пошуках джерела багатства до сфери матеріального виробництва. «Дослідження про природу і причини багатства народів» – таку назву має опублікована в 1767 р. головна праця Адама Сміта, провідного англійського економіста мануфактурного періоду розвитку капіталізму. О.С. Пушкін назвав Євгенія Онегіна, одного з героїв своєї однойменної поеми, «глибоким економом» за те, що той «читал Адама Сміта... и умел судить о том, как государство богатеет, и чем живет, и почему не нужно золота ему, когда простой продукт имеет. Отец понять его не мог и земли отдавал в залог».

Отже, ще два століття тому Онегін розумів, що багатство – це не гроші, нехай навіть і реальні – золото або срібло, а простий продукт землі. Це розумів і про це ж писав Антуан Монкретьєн ще за 400 років до сьогодні. Велика кількість золота і срібла, гадав він, створює лише передумови для багатства і добробуту країни, але не робить її багатою і квітучою. «Не обилие золота и серебра, не количество жемчуга и алмазов делает государство богатым, но наличие предметов, необходимых для жизни и для одежды; у кого их больше, у того больше благосостояние. Воистину мы стали богаче золотом и серебром, чем наши отцы; но не зажиточные и не богаче. Хлебопашцы – что ноги у государства, они поднимают и несут всю тяжесть его» [3, с. 63], – співчутливо писав Монкретьєн про селян.

Розв'язуючи сьогодні питання про ринок землі в Україні, владним політикам не можна не пам'ятати (ба й просто необхідно знати) вікову мудрість про роль рідної землі та класу

хліборобів, які працюють на ній, у самому існуванні та збереженні українського суспільства і держави.

Про те, що без затрат живої праці (фізичної та розумової енергії людини) не може з'явитися ані нової споживчої вартості, ані нової вартості (речового багатства в натуральній та вартісній формі), свідчить вся історія людського суспільства.

Носієм живої праці є робоча сила. За умов глибокого поділу праці до робочої сили, що створює багатство, можна віднести всіх найманих працівників, зайнятих у матеріальному виробництві, а не тільки зайнятих переважно фізичною працею. Саме робоча сила як чинник виробництва у процесі виробництва створює не тільки нову споживчу вартість (конкретною працею), а й нову вартість (абстрактною працею), включно з додатковою (або як зараз кажуть – доданою) вартістю. Науковим обґрунтуванням цього факту наука зобов'язана К. Марксові.

З'ясування природи та джерела багатства дало змогу вченим-політекономістами, своєю чергою, з'ясувати, хто, яким чином і чому привласнює створене багатство. Саме розвиток суспільного поділу праці лежить в основі формування як різних власників, так і різних форм власності (приватних, громадських, акціонерних, особистих та ін.). А характер привласнення результатів виробництва власниками засобів виробництва дає змогу визначити і суть власності. Безоплатне привласнення результатів чужої праці дає підстави говорити про *експлуаторську* власність. Якщо учасник виробництва привласнює результат своєї праці – це трудова власність. При цьому приватна власність може бути не тільки експлуаторською, а й трудовою. У «Капіталі» йдеться передусім про приватно-капіталістичну власність як результат привласнення чужої неоплаченої праці. І саме про знищення цієї форми власності та об'єктивну необхідність «експропріації експропріаторів» зроблено висновок на підґрунті аналізу закономірностей капіталістичного процесу виробництва.

А твердження, що соціалізм становить «знищення приватної власності», впливало в ХІХ столітті з неможливості на той час формування великої трудової приватної власності, хоча навіть у «Маніфесті» – програмовому документі робітничих

партій – особливо підкреслюється, що комуністи не мають на меті знищення приватної власності, ґрунтованої на результатах своєї праці, «добытую своим трудом, собственность, образующую основу всякой личной свободы, для деятельности и самостоятельности» [1, с. 39]. Понад те, у «Маніфесті» особливо підкреслюється, що «практическое применение его основных положений... будет повсюду и всегда зависть от существующих исторических условий, и поэтому революционным мероприятиям, предложенным в конце II раздела, отнюдь не придается самодовлеющего значения» [1, с. 4].

Саме відносини працівників у сфері матеріального виробництва з приводу виробництва, розподілу (привласнення), обміну і споживання речових (матеріальних) благ і є виробничими відносинами (економічними в повному розумінні цього слова). Виробничі відносини виступають економічною основою (базисом) усієї системи відносин у суспільстві (політичних, соціальних, моральних тощо).

Самі виробничі відносини утворюються (формується) об'єктивно, незалежно від волі та бажання людей. Натомість закономірність формування виробничих відносин визначається, вирішальною мірою, рівнем і характером розвитку продуктивних сил, техніки та технології виробництва. У гранично спрощеній і всім доступній формі цей висновок сформульовано вже в 1847 р. у «Злиденності філософії»: «Ручная мельница дает вам общество с сюзереном во главе, паровая мельница – общество во главе с промышленным капиталистом» [4, с. 256]. І після смерті К. Маркса в передмові до англійського видання «Маніфесту» у 1888 р. Ф. Енгельс відзначає особливу заслугу К. Маркса в розкритті внутрішньої закономірної зумовленості продуктивними силами виробничих відносин, а останніми – усіх інших відносин людей у суспільстві: «Маніфест – наше общее произведение, тем не менее, я считаю своим долгом констатировать, что основное положение, составляющее его (Манифеста. – В. В.) ядро, принадлежит Марксу. Это положение заключается в том, что в каждую историческую эпоху преобладающий способ экономического производства и обмен и необходимо обусловленное им строение общества образуют основание, на котором зиждется политическая история этой

епохи и история ее интеллектуального развития, основание, исходя из которого, она только и может быть объяснена.

К этой мысли, которая, по-моему мнению, должна для истории иметь такое же значение, какое для биологии имела теория Дарвина, оба мы постепенно приближались еще за несколько лет до 1845 г.» (підкреслено мною. – В. В.) [1, с. 11].

Обгрунтовуючи природно-історичний процес розвитку суспільства в передмові «До критики політичної економії», опублікованої 1859 р., К. Маркс чітко формулює закон відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. «В общественном производстве своей жизни люди вступают в определенные, необходимые, от их воли не зависящие отношения – производственные отношения, которые соответствуют определенной ступени развития их материальных производительных сил. Совокупность этих производственных отношений составляет экономическую структуру общества, реальный базис, на котором возвышается юридическая и политическая надстройка и которому соответствуют определенные формы общественного сознания» (підкреслено мною. – В. В.).

І резюме: «Способ производства материальной жизни обуславливает социальный, политический и духовный процессы жизни вообще» [5, с. 7].

Формулюючи «закон відповідності», К. Маркс особливо звертає увагу, що на певному щаблі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з наявними відносинами власності (як юридичним вираженням і закріпленням виробничих відносин у реальних відносинах), всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини приватно-капіталістичної власності перетворюються на кайдани виробничих відносин.

У суспільствознавчій літературі – як радянській, так і пострадянській – закон *відповідності* виробничих відносин характерові продуктивних сил ніхто не спростовує. Але водночас стверджують, що виробничі відносини приходять у суперечність із продуктивними силами, і їх – виробничі відносини – можна змінити силовим шляхом, забезпечивши прогрес у розвитку виробництва без будь-яких витрат (інвестицій) матеріальних або фінансових.

Така теоретична настанова для практики є не просто помилковою, а й небезпечною. Револуцією (збройною або кольоровою) можна змінити тільки політичну владу. Диктатурою (причому будь-якою) забезпечити прогрес ні матеріального виробництва, тим паче сучасного, ані виробничих відносин неможливо.

Головним твором, що обґрунтував природно-історичну закономірність у розвитку суспільства та зумовленість соціальних, політичних і всіх духовних форм життя суспільства панівними в суспільстві виробничими відносинами, є «Капітал» К. Маркса. У «Капіталі» показано передусім об'єктивні передумови, необхідні для зміни способу матеріального виробництва і відповідної перебудови суспільства; це – продуктивні сили (техніка і технології) та виробничі відносини; людина (працівник) з його інтелектом і моральністю. Людина як головна продуктивна сила, що створює нову споживчу вартість і додаткову вартість (додану вартість, як кажуть сьогодні), і як суб'єкт виробничих відносин.

Ці об'єктивні передумови закономірної зміни капіталістичного способу виробництва в узагальненій формі (формулюванні) зводяться до «централизации средств производства и обобществления труда». І коли ці процеси починають стримуватися і виявляються несумісними з «капіталістичною оболонкою» (а такою «оболонкою» об'єктивних виробничих відносин є приватно-капіталістична власність на засоби виробництва), ця оболонка «вибухає». «Бьет час капиталистической частной собственности. Экспроприаторов экспроприрую» [6, с. 773].

Ключовим тут є розуміння, що силовим шляхом (експропріацією) усувається не будь-власність, а саме приватно-капіталістична, джерелом якої є безоплатне привласнення власником засобів виробництва результатів праці найманих працівників (пролетарів). І тому цілком обґрунтовано і логічно політична партія, що представляє соціальну силу, покликана здійснювати цю експропріацію, вбачає сенс майбутнього справедливого суспільства у знищенні експлуататорської приватної власності.

Саме в цьому розумінні у програмі дій світового соціалістичного руху – «Маніфесті Комуністичної партії» (1847), розробленому К. Марксом і Ф. Енгельсом, суть соціалізму образно визначається одним положенням – «знищення приватної власності» [1, с. 39].

Основоположники наукового комунізму розглядали і соціалізм, і комунізм як тотожні за суттю поняття – влада народу (демократія), знищення експлуатації та гноблення. Та оскільки реальну соціальну силу перетворення суспільства, неминуче породжувану самою буржуазією, вони вбачали в робітничому класі, який вимагав не просто політичної, а докорінної перебудови суспільства і називав себе комуністами, це положення набуло відображення і в назві програми партій робітничого класу.

На відміну від утопічних і буржуазних концепцій справедливого перетворення суспільства (феодальний соціалізм, дрібнобуржуазний соціалізм, німецький соціалізм, консервативний соціалізм, критично-утопічний соціалізм і комунізм та ін.) у «Маніфесті» розкрито й історичну закономірність формування суб'єктивного чинника – реальної соціальної сили, здатної реалізувати закономірність суспільного розвитку. Це пролетаріат: «...Буржуазія не тільки выковала оружие, несущее ей смерть, она породила и людей, которые направляют против нее это оружие, – современных рабочих, пролетариев» [1, с. 22].

Розвиток промисловості на основі машинного виробництва сформував два головні великі класи – буржуазію і пролетаріат. Пролетаріат як клас *найманих працівників є позбавленим засобів виробництва* і вимушеним продавати свою робочу силу, щоб вижити.

У середині XIX століття величезна більшість найманих працівників були робітниками з перевагою у праці фізичних зусиль. Так склалося уявлення, яке зберігається в багатьох дослідженнях суспільствознавців до теперішнього часу, що пролетаріат – це *тільки робітники*, а робітники – це ті, хто зайнятий переважно фізичною працею.

Уже в XX столітті, й особливо у XXI столітті, у праці робітників співвідношення у витратах фізичних і розумових зусиль

суттєво змінюється на користь останніх. А в армії експлуатованих *працівників, позбавлених засобів виробництва*, – пролетаріату – і змушених продавати свою робочу силу, виявляються *всі, хто працює за наймом*, включно із самими науковцями, які досліджують соціально-класову структуру суспільства.

Тому якщо й зберігати поняття «робітники» у сучасних дослідженнях соціально-класової структури українського суспільства, то до них слід відносити всіх, хто працює за наймом, або ж вводити поняття «наймані працівники», з виокремленням груп, що входять до цього поняття, за інтересами та цінностями, що об'єднують їх: працівники, зайняті в матеріальному виробництві, та бюджетники. Залежно від мети дослідження в цих групах можна вирізнити й інші спільноти, об'єднані за тими чи іншими соціальними позиціями. Скажімо: віковими, поселенськими, статевими, мовними, етнічними та ін.

Відносини людей у сфері матеріального виробництва з приводу виробництва, привласнення (розподілу), обміну та споживання створюваного речового продукту і становлять виробничі відносини (тобто економічні відносини сфери матеріального виробництва). Ці виробничі відносини являють собою економічний базис (основу) всієї системи відносин у суспільстві в цілому (соціальних, політичних, моральних, духовних). Саме ці виробничі відносини і є базисною, визначальною частиною «матеріальних життєвих відносин», що охоплюють всі інші соціальні спільноти (структури) та відносини між ними й отримали назву «громадянське суспільство». Оскільки загально-визнаним предметом політичної економії якраз і є «виробничі відносини», вона (політекономія) і є соціологією сфери матеріального виробництва, яка розкриває внутрішню будову громадянського суспільства, тобто його анатомію.

Якщо в системі суспільних відносин економічним базисом виступають виробничі відносини, то стосовно суспільства в цілому економічним базисом природно слугує матеріальне виробництво.

Саме ж суспільство можна визначити як систему різних соціальних спільнот (груп, класів), що відповідають певному способу матеріального виробництва.

Якщо єдиним спільним об'єктом усіх соціальних і гуманітарних наук є суспільство і людина в суспільстві, то предмет соціології як науки становить пізнання закономірностей функціонування та розвитку власне відносин людей у всіх царинах життя суспільства. Якщо говорити ще конкретніше, то соціологія з'ясовує закономірності перетворення населення певної території землі на народ країни, народу країни – на політичну націю, політичної нації – на громадянське суспільство.

Від ступеня розвиненості та зрілості цієї трансформації людських спільнот залежить активність поведінки різних соціальних груп, класів як у політичному облаштуванні свого життя, в управлінні загальнодержавними справами, так і в економічній трансформації країни.

Література

1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии. Москва: Изд-во политической литературы, 1976.
2. Цит. за: *Кан С. Б.* История социалистических идей. Москва: Высшая школа, 1967.
3. Цит. за: *Замятин В. Н.* История экономических учений. Москва: Высшая школа, 1964.
4. *Маркс К.* Нищета философии. Маркс К., Энгельс Ф. ПСС. Т. 4.
5. *Маркс К.* К критике политической экономии. Предисловие. Маркс К., Энгельс Ф. ПСС. Т. 13.
6. *Маркс К.* Капитал. Маркс К., Энгельс Ф. ПСС. Т. 23.

Трудова біографія

Ворона Валерій Михайлович народився в багатодітній сім'ї робітників у березні 1940 р. в місті Речиця, Гомельської області (Білорусь). Батько загинув на фронті ВВВ у 1942 році.

1954 р. закінчив 7 класів середньої школи №7 у місті Речиця.
1954–1958 рр. навчався в Гомельському технікумі залізничного транспорту.

Спеціальність – технік-експлуатаційник.
1958 р. Стрілочник станції Фастів–II (Південно-Західна залізниця, Україна).

1959 р. Черговий по коліям. Станція Козятин–I (Україна).

1959–1962 рр. служив у лавах Радянської Армії.
Курсант військово-авіаційної школи механіків (м. Кусари, Азербайджан). Авіаційний механік (м. Даугавпілс, Латвія).
Вступив до Комуністичної партії Радянського Союзу (1962 р.).

1962–1965 рр. Київський ордена Леніна державний університет імені Т.Г. Шевченка. Студент юридично-економічного факультету (економічне відділення).

1965–1967 рр. НДІ «УКРНИИПЛАСТМАШ» Минхимнефтемаша СРСР (м. Київ). Економіст відділу техніко-економічних досліджень: розрахунки ефективної нової техніки, розрахунки цін на продукцію машинобудування, аналіз господарчої діяльності підприємств машинобудування.

1967 р. Захистив університетський диплом (КДУ імені Т.Г. Шевченка): «Хозяйственная реформа и ценообразование в СССР» за спеціальністю «політична економія».

Отримав медаль за «кращу наукову студентську працю» на загальносоюзному конкурсі присвяченому 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Отримав третю премію, першу та другу – отримали однокурсники Ворони В.М., які навчалися

- на стаціонарі – Бебело Анатолій Семенович та Кредісов Анатолій Іванович, які на сьогоднішній день є авторитетними в Україні вчені та педагоги вищої школи (місто Ленінград, Зимовий палац).
- 1967–1980 pp. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка.
Аспірант кафедри політекономії (1967–1969 pp.).
Захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю «політична економія» (1970 p.).
Старший викладач, доцент, заступник завідуючого кафедрою «політичної економії».
Затверджений ВАК при Раді Міністрів СРСР, у науковому званні доцента (1975 p.).
Декан заочного факультету.
Проректор з навчальної роботи (1977–1980 pp.).
- 1980–1985 pp. Київський мотоциклетний завод Мінавтопрому СРСР.
Начальник лабораторії наукової організації праці і управління виробництвом.
Начальник відділу автоматизованих систем управління виробництвом (1981–1985 pp.).
- 1985–1988 pp. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка. Доцент кафедри політекономії.
- 1988–1990 pp. Інститут філософії НАН України. Зав.відділом соціології праці у Відділенні соціології (обраний за конкурсом).
- 1990 p. Захистив докторську дисертацію «Концепція хозяйствования: теорія и методология».
Присвоєно ВАК при Раді Міністрів СРСР вчений ступінь «доктор економічних наук».
- 1990–2020 pp. Інститут соціології НАН України.
Зав.відділом економічної соціології.
- 1992 p. присвоєно ВАК при Раді Міністрів СРСР вчене звання «професор» за спеціальністю «політична економія».
- З 1992 p. Директор Інституту соціології НАН України (обраний та переобраний за конкурсом).
- З 1993 p. голова Спеціалізованої ради з захисту докторських дисертацій Інституту соціології НАН України.

Трудова біографія

- З 1998 р. головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».
- 1998 р. Указом Президента України присвоєно Почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».
- 2000 р. Обраний член-кореспондентом Національної академії наук України.
- 2006 р. Обраний дійсним членом (академіком) Національної академії наук України.
- 2008 р. Державна нагорода «За заслуги» III ст.
- 2010 р. Найвища відзнака НАН України — медаль «За наукові досягнення».
- 2014 р. Лауреат «Державної премії України в галузі науки і техніки».

МОНІТОРИНГОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЯ, МЕТОДИ, ОРГАНІЗАЦІЯ ОПИТУВАНЬ

Категорія «моніторинг» (від англійського monitor – контролювати, перевіряти) визначається як «спеціально організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінювання, контролю, прогнозу» [1, с. 188]. Моніторингові дослідження застосовують у багатьох сферах людської діяльності, бо вони надають інформацію про характер змін природних, технічних і соціальних систем, необхідну для визначення відповідності функціонування цих систем вимогам оптимальної організації діяльності. Одним із різновидів моніторингового спостереження є *соціологічний моніторинг*, метою якого є відстежування змін у різних сферах суспільного життя. Соціологічний моніторинг як різновид порівняльного діахронного дослідження у сучасній емпіричній соціології є чи не найпопулярнішим методом вивчення характеру та спрямованості соціальних змін. Завдяки тому, що методика організації моніторингових досліджень забезпечує регулярне обстеження численних генеральних сукупностей (населення країни, певного регіону тощо) вибірковим методом за стандартною процедурою та усталеною системою показників, соціологічний моніторинг уможливорює вивчення змін за певними соціальними показниками на груповому та соціетальному рівні.

Досвід розвинених демократичних держав свідчить, що здійснення моніторингу загальнонаціональних соціальних показників, які характеризують структуру і динаміку соціальної сфери, є необхідною передумовою оцінки ефективності й коригування соціальної політики. Слід зазначити, що термін «моніторинг» щодо регулярних соціологічних досліджень з метою вивчення соціальних змін у загальнонаціональному та порівняльному міжнародному аспектах переважно застосовують соціологи пострадянських країн – Росії, Білорусі,

Казахстану тощо. Перший загальнонаціональний моніторинг на пострадянському просторі був здійснений Всеросійським центром досліджень громадської думки як щомісячне опитування за єдиною вибіркою та системою соціальних показників [2]. Згодом моніторингові соціологічні дослідження поширилися на різні сфери суспільного життя (освіту, охорону здоров'я тощо).

У світовій соціології термін «соціологічний моніторинг» зазвичай не використовують, коли йдеться про діахронні порівняльні дослідження з метою вивчення тенденцій соціальних змін. У таких випадках найчастіше вживають термін «трендові» (trend) або «серіальні» (time-series) дослідження. Трендове дослідження розглядається як різновид *порівняльного*, у межах якого порівняння одного й того самого соціального об'єкта здійснюють у часі. Відповідно отримані в процесі таких досліджень дані підлягають спеціальному трендовому аналізу (trend study), «ґрунтованому на порівнянні даних, отриманих від тієї самої генеральної сукупності у різні моменти часу» [3, с. 538].

Трендові (моніторингові) дослідження здійснюються багатьма національними та міжнародними організаціями. У США цим насамперед переймається Національний центр досліджень громадської думки – National Opinion Research Center (NORC), який здійснює програму «Загальне соціальне дослідження» – General Social Survey (GSS), у межах якої реалізується моніторинг соціальних змін за багатьма показниками, що віддзеркалюють стан американського суспільства. Головними завданнями цього довготривалого проекту є: 1) збирання даних про суспільство з метою відстежування та пояснення тенденцій змін та констант соціальних установок, поведінки, властивостей; 2) з'ясування структури і функціонування суспільства загалом і окремих соціальних груп та їхньої суспільної ролі; 3) порівняння американського суспільства з іншими для визначення його місця в компаративній перспективі та розвитку крос-національних моделей людського суспільства; 4) отримувати висококваліфіковані дані, досяжні для вчених, студентів, політичних діячів та інших зацікавлених осіб із мінімальними фінансовими й часовими витратами. Від 1985 року

GSS бере участь у діяльності Міжнародної програми соціальних досліджень – International Social Survey Program (ISSP), яка об'єднує 39 країн світу і здійснює загальносвітовий моніторинг суспільних змін [4].

У державах ЄС використовують спеціальні анкети, рекомендовані міжнародними організаціями (МОП, ВООЗ тощо) для моніторингу соціальних показників у різних соціальних сферах. Так, рекомендована МОП Анкета обстеження зайнятості населення в низці країн ЄС набула статусу державного звітного документа. Регулярне збирання інформації за цією анкетой дає змогу оцінювати тенденції змін ситуації у сферах професійної діяльності, забезпеченості сім'ї житлом, побуту, освіти і виховання дітей. Отримана з таких моніторингових інформація доповнюється під час аналізу проблем соціальної політики результатами моніторингових громадської думки, які здійснюються і національними соціологічними центрами, і міжнародними організаціями.

В Європі здійснюють кілька відомих довготривалих моніторингових соціальних досліджень – Вивчення європейських цінностей (European Values Survey), Європейський барометр (Eurobarometer), Барометр нових демократій (New Democracies Barometer), Європейське соціальне дослідження (European Social Study) [5]. Останній проект розпочався вже у новому столітті в усіх країнах ЄС і відзначається найвищим рівнем методичної й організаційної культури проведення міжнародних порівняльних моніторингових досліджень. До 2004 року Україна не брала систематичної участі в міжнародних довготривалих порівняльних моніторингових соціологічних дослідженнях. Це є суттєвою перешкодою для обґрунтованого порівняльного аналізу соціальних процесів в Україні та інших європейських країнах. Розв'язання цієї проблеми є важливим для розвитку вітчизняних соціальних наук, для розбудови в Україні відкритого демократичного суспільства, для поліпшення поінформованості про стан і перебіг соціальних процесів в Україні. З врахуванням цього у 2004 році до проекту ESS приєднався Інститут соціології НАН України, який має десятирічний досвід здійснення загальноукраїнського соціологічного моніторингу за ретельно обґрунтованою системою соціальних показників.

Моніторинг соціальних змін Інституту соціології НАНУ (1992–2019 рр.)

Розпочинаючи із 1994 року в Інституті соціології НАН України виконується проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Керівник проекту – доктор економічних наук, директор Інституту соціології НАН України В.М. Ворона. Автори програми проекту – доктор соціологічних наук Н.В. Паніна і доктор філософських наук Є.І. Головаха.

Перше опитування з метою апробації окремих показників та процедури моніторингового опитування, було здійснено Наталією Паніною у 1992 році. З 1994 року проводилося щорічне репрезентативне опитування населення України. За результатами опитувань на базі Інституту соціології формується електронний архів (банк) інформації, публікуються інформаційні й аналітичні матеріали.

Анкета опитування складається з двох частин: моніторинг (основна, базова частина запитань анкети, які періодично повторюються) і пошуково-дослідницька (охоплює разові запитання, які дають змогу провести поглиблений аналіз окремих соціальних процесів і явищ).

Показники. Для проведення моніторингу була розроблена структура показників, яка уможлиблює відстежування як загальних тенденцій змін, що відбуваються в українському суспільстві, так і особливостей соціальних процесів у різних сферах життя людей і суспільства:

- *Економіка*
- *Політика*
- *Правова свідомість і соціальний протест*
- *Суспільна мораль, конфлікти й довіра*
- *Міжнаціональні відносини і мова спілкування*
- *Соціальне самопочуття і суспільні настрої*
- *Здоров'я і соціальна підтримка*
- *Вільний час, дозвілля*
- *Місцеві умови*
- *Екологічна ситуація*
- *Житло*

- *Матеріальний статус сім'ї*
- *Структура сім'ї*
- *Робота і зайнятість*
- *Освіта*
- *Інформаційний простір*
- *Транспорт і зв'язок*
- *Соціальні зміни.*

Принципи побудови системи показників. Після проголошення незалежності у 1991 році Україна задекларувала вибір демократичного шляху розвитку, який передбачає:

- розбудову відкритого суспільства
- орієнтацію на ринкову економіку
- зміцнення демократичних засад політичного життя
- підвищення рівня та якості життя населення.

З огляду на це показники розроблялися з урахування можливості оцінки змін у процесі демократичних перетворень в Україні. У результаті були розроблені соціологічні показники, які дають можливість щорічно оцінювати міру реалізації демократичних перетворень в українському суспільстві та підвищення рівня добробуту населення України (матеріально-економічного, політико-правового, морально-психологічного і фізичного).

Відповідно до *головної мети дослідження*, якою є аналіз тенденцій соціальних змін в українському суспільстві, були визначені загальні вимоги до формування сукупності емпіричних показників. По-перше, кожен із них має безпосередньо або побічно віддзеркалювати характеристику стану суспільної системи. По-друге, зміни за цими показниками, зафіксовані в моніторингу, мають вимірюватися індикаторами, які дають змогу оцінювати характер і спрямованість змін суспільної системи.

Під час розроблення системи конкретних індикаторів (запитань анкети) автори програми враховували збалансованість різноманітних типів запитань:

- *ФАКТИ* – фактологічні судження
- *ДУМКИ* – раціонально-оцінні судження
- *НАСТРОЇ* – емоційно-оцінні судження
- *НАМІРИ* – декларативні установки

Фактологічні судження. Запитання, які стосуються конкретних ФАКТІВ, ПОДІЙ, ОБСТАВИН, УМОВ життя, вчинків людей, що відбулися або відбуваються в житті людини за певний період часу.

Раціонально-оцінні судження. Запитання, які стосуються оцінок, що їх люди надають різним політичним подіям, рішенням, напрямам розвитку суспільства («правильно – неправильно», «підтримую – не підтримую», «згоден – не згоден» тощо).

Емоційно-оцінні судження. Запитання, які дають людині можливість висловити позитивну, негативну або нейтральну емоційну оцінку стосовно конкретних фактів, ситуацій, подій, політичних рішень тощо: («добре – погано», «краще – гірше», «поліпшилося – погіршилося»). До цього типу показників належать також оцінки довіри («довіряю – не довіряю») та задоволеності («задоволений – не задоволений»). Оскільки досвід перших опитувань (1992 та 1994 років) продемонстрував, що за умов нестабільного перехідного суспільства емоційно-оцінні судження вирізняються високим (і зазвичай неадекватним) негативізмом і песимізмом, до інструментарію дослідження (опитувальний лист) були додані запитання, відповіді на які відбивають предметно-емоційну оцінку достатності чи браку тих або інших соціальних благ (відповідно використовували «шкалу достатності благ» («вистачає – не вистачає – не цікавить»)).

Наміри. Запитання, що стосуються готовності людей чинити в той чи інший спосіб за певних обставин (готовність до соціального протесту, міграції, намір голосувати за того чи того кандидата тощо).

Поряд із прямими індикаторами (коли кожне окреме запитання «працює» на конкретний показник), до анкети було включено низку стандартизованих тестових методик, які уможлиблюють проведення точнішого вимірювання деяких особливостей масової свідомості, що мають серйозне значення в періоди соціальних трансформацій.

Шкала аномії (Anomy Scale, McClosky & Schaar). Шкала аномії, що містить 9 пунктів, дає змогу побудувати індекс аномійної деморалізованості. Аномійна деморалізованість є

психологічною реакцією людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано.

Шкала цинізму. Шкала цинізму є додатковою шкалою Міннесотського багатопрофільного особистісного опитувальника (MMPI). Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей. Високий рівень поширеності цинізму може слугувати серйозною перешкодою на шляху формування демократичної системи цінностей як ціннісно-нормативного підґрунтя формування демократичного суспільства.

Шкала національної дистанції (Bogardus). Шкала національної дистанції є однією із найпоширеніших шкал соціальної дистанції Богардуса. Була апробована та модифікована в Україні у 1990–1991 роках (Н.В. Паніна). Шкала дає змогу вимірювати: 1) ступінь національної відокремленості, 2) національного ізоляціонізму і 3) поширеності ксенофобійних установок як соціально-психологічних перешкод на шляху розвитку відкритого демократичного суспільства.

Шкала тривожності (Spielberger and Gorsuch, 1966). Шкала тривожності Спілбергера – STAI – State-Trait Anxiety Inventory. STAI має кілька паралельних форм. Серед них форма В – вимірювання реактивної (ситуативної) тривожності – є зручною для масових опитувань через достатню компактність обсягу. Цей тест дає змогу оцінити рівень тривожності як реакцію на стресові ситуації, оскільки ця методика валідизувалася відповідно до показників стресу. У Радянському Союзі шкала тривожності Спілбергера була адаптована Ю.Л. Ханіним і апробована нами у низці досліджень. Шкала тривожності уможливорює відстежування динаміки загального рівня психічного здоров'я населення.

Шкала соціального самопочуття (ІСС, Н.В. Паніна, Є.І. Головаха). Шкала охоплює 44 пункти, котрі стосуються різноманітних соціальних благ, кожне з яких оцінюється суб'єктом у сенсі того, вистачає чи бракує йому цього блага. Достатність більшості соціальних благ свідчить про високий рівень соціального самопочуття людини в суспільстві, що робить можливим відстежування динаміки загального рівня благопо-

луччя населення. Стислий варіант шкали (ІСС-20) щорічно включали до моніторингових опитувань.

Шкала соціальної напруженості (Н.В. Паніна, 1998). Шкала дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення **Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)**. Шкала включає перелік акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати особисту участь. Кожна із акцій протесту має свій коефіцієнт дестабілізаційності, розрахований на підставі експертних оцінок. Сукупність акцій протесту, в яких людина готова взяти участь з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, уможлиблює визначення ІДПП конкретної людини. Поширеність у суспільстві індивідів із високим рівнем дестабілізаційності протестного потенціалу є показником соціальної напруженості. Цей показник дає підстави судити про рівень стабільності системи влади, чинної на момент вимірювання.

Деякі показники включалися не в кожне опитування, деякі додавалися до анкети у різні роки, коли переглядалася структура показників відповідно до змін у суспільстві (1995, 1998, 2002, 2005 рр.).

Для здійснення емпіричної частини проекту у 1992 році була підготовлена спеціальна вибірка, що репрезентує доросле населення України. Розрахункова вибірка охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України (18 і більше років) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями. За будовою вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою (із квотним скринінгом на останньому етапі). На першому етапі виробляється добір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – добір респондентів.

Перший етап добору здійснювався згідно із попередньою стратифікацією населених пунктів України. Основними параметрами стратифікації виступали адміністративно-територіальний розподіл України (24 області й Автономна Республіка Крим) і тип поселення (місто-село). З метою зменшення кількості страт області були згруповані в регіони, беручи до уваги близькість низки значень соціально-демографічних,

соціально-економічних, соціокультурних показників (за даними державної і відомчої статистики), соціально-політичних показників (за результатами президентських і парламентських виборів); а також результатів опитувань громадської думки, проведених фірмою «Соціс». Ця процедура здійснювалася з послідовним застосуванням факторного і кластерного аналізу даних за 120 показниками. У підсумку 25 областей були згруповані у 10 регіонів. Міське населення кожного з регіонів стратифіковано згідно з параметрами адміністративного статусу і величини міста: 1) обласні центри; 2) великі (населення понад 200 тис.) і середні (населення понад 50 тис.) міста; 3) малі міста і СМТ. Сільські населені пункти в даній стратифікації було «під'єднано» до міст, в адміністративному підпорядкуванні яких вони перебувають. У результаті було отримано 30 страт ($3 \times 10 = 30$).

Зі страт 1-го типу – «обласні центри» – здійснювався суцільний добір міст (щоб вибірка охоплювала всі обласні центри). Зі страт другого і третього типу робився випадковий добір за списками міст, ранжованих згідно з чисельністю населення. Добір сіл робився випадковим чином зі списків сіл, які перебувають в адміністративному підпорядкуванні міста (чи СМТ), що потрапило у випадкову вибірку міст. Як результат, було сформовано 113 точок опитування (69 міст і 44 села).

Кількісний розподіл 1800 осіб за стратами розраховували за даними перепису населення. При цьому брали до уваги такі дані: розподіл населення за областями; у межах кожної з областей розподіл населення за типом поселення: місто–село; додаткові розрахунки дали змогу встановити пропорції між мешканцями обласних центрів і мешканцями інших типів міст. Такий підхід забезпечував перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки щодо різних проблем без серйозного збитку для репрезентації регіонів будь-якої конфігурації.

На другому етапі провадилося врахування домогосподарств. Для цього в кожному населеному пункті було здійснено попередню стратифікацію вулиць за сегментами забудови (параметрами сегментів виступають «вік» мікрорайонів і віддаленість від центру). З кожної страти здійснювався випад-

ковий механічний добір вулиці (зі списків вулиць) і номера будинку (з 1-го до 6-го, за допомогою гральних костей) для визначення «стартової точки» маршрутного добору. На третьому етапі використовується маршрутний метод добору адрес із подальшим квотним скринінгом добору респондентів. Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить **1800 осіб** і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки – Н.В. Паніна, М.М. Чурилов). На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерними для цієї області та цього типу населеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки стосовно різних проблем.

Усі опитування здійснюються за методом самозаповнення анкет (self-administered) на основі республіканської опитувальної мережі, створеної Інститутом соціології НАН України і центром «Соціс». Організацію польового етапу дослідження забезпечує центр «Соціс» (1994–2014 рр.) та Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива» (2015–2019 рр.). Загальний контроль якості роботи здійснює Інститут соціології НАН України.

Фінансування аналітичної частини проекту здійснює Інститут соціології НАН України. Фінансування емпіричної частини проекту у 1992, 1996 і 1998 роках забезпечувала фірма «Соціс». 1994 і 1995 років емпіричну частину проекту фінансував Центр «Демократичні ініціативи» (науковим керівником якого в той період був Є.І. Головаха, виконавчим директором – І.І. Кучерів, науковим експертом – Н.В. Паніна) завдяки грантам, отриманим від міжнародних організацій. У 1997 році опитування фінансували обидві названі організації.

Від 1999 до 2019 року фінансування емпіричної частини проекту цілком здійснює Інститут соціології НАН України.

Результати загальнонаціональних опитувань подано в узагальнених блоках, кожен із яких містить соціальні показники, що відображають актуальний стан і тенденції розвитку українського суспільства в певній сфері соціальної життєдіяльності. Кожна таблиця містить формулювання запитань; повний спектр варіантів відповідей і відсотковий розподіл за відповідями населення України. В окремих розділах наведено дані за інтегральними показниками, обчисленими на підставі включених у моніторинг стандартизованих тестових методик. Для наочної репрезентації динаміки багатьох показників разом з таблицями наводяться також графіки.

*Є. Головаха,
доктор філософських наук;
Н. Паніна,
доктор соціологічних наук*

Література

1. *Социологический энциклопедический словарь* [ред. Осипов Г.В.]. – М. : ИНФРА, 1998. – 488 с.
2. *Социологический мониторинг* (беседа с акад. Т.И.Заславской) // Социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 6–12. Див. видання журналу ВЦИОМ «Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены» (1993–2003 гг.) та Аналітичного центру Юрія Левади «Вестник общественного мнения» (2004–2005 гг.), а також інформацію на сайті: www.levada.ru.
3. *Мангейм Дж.Б. Политология. Методы исследования* / Дж.Б.Мангейм, Р.К.Рич. – М. : Весь мир, 1997. – 544 с.
4. Режим доступу: www.uchicago.norc.edu.
5. *Andrews F.M., Inglehart R.F. The structure of subjective well-being in nine western societies* // Social indicators research. 1985. – Vol.6. – P. 73–90; Eurobarometer. Measurement Instruments for Opinions in Europe / Hrsg. von W.E.Saris / M.Kaase (Eds). – Mannheim: ZUMA 1997, а також інформацію на сайті: www.europeansocialsurvey.org.

**РЕЗУЛЬТАТИ
НАЦІОНАЛЬНИХ ЩОРІЧНИХ
МОНІТОРИНГОВИХ ОПИТУВАНЬ
1994—2019 РОКІВ**

*(Таблиці підготовлені доктором
соціологічних наук М.А.Паращевіним)*

Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому шаблі. На першому шаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – добір респондентів. Квотний скринінг на останньому шаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки стосовно різних проблем.

Усі опитування здійснюються за методом самозаповнення анкет (self-administered). В 1994–2014 рр. організацію польового етапу дослідження забезпечував центр «Соціс», в 2015–2018 рр. – Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива», в 2019 р. – Інститут соціології НАН України. Польовий етап дослідження проходив з 13 по 26 серпня, загальна кількість опитаних склала 1802 особи. Загальний контроль якості роботи здійснює Інститут соціології НАН України.

Економічна ситуація

а1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?

(Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 — дуже погана, 10 — дуже добра)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2018	2019
0 Дуже погана	38.4	41.3	44.5	33.2	25.1	18.3	11.1	15.9	15.3	19.0	13.9	11.9	23.4	26.2	15.8	11.6
1	16.0	17.3	15.9	15.5	13.7	11.6	5.2	7.4	8.5	11.6	13.2	10.7	13.5	16.7	12.1	7.3
2	17.5	16.9	17.2	19.3	17.2	16.1	12.7	15.7	14.0	20.3	16.2	19.5	21.3	16.8	19.2	14.0
3	17.3	14.2	14.6	19.6	22.2	24.2	26.4	26.1	22.3	24.0	21.4	25.9	22.7	17.9	22.1	20.7
4	4.5	4.9	3.6	6.2	9.6	13.0	15.5	15.3	14.9	10.6	15.0	15.3	9.2	9.8	12.9	14.6
5	3.8	3.8	3.4	4.3	8.0	11.3	18.7	12.7	15.7	10.2	14.9	11.3	6.7	7.0	11.2	15.1
6	0.4	0.6	0.3	1.0	1.7	2.8	5.6	3.6	5.9	2.3	2.9	3.6	1.8	3.0	3.6	9.1
7	0.1	0.6	0.2	0.4	1.3	1.6	2.0	1.7	2.4	1.3	1.6	1.3	0.8	1.5	1.8	5.2
8	0.1	0.0	0.2	0.2	0.6	0.7	0.8	0.7	0.7	0.4	0.3	0.2	0.2	0.7	0.8	1.8
9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3
10 Дуже добра	1.9	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	1.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4	0.1	0.3	0.3
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.0
Середній бал*	7.6	7.4	7.3	7.7	7.2	7.2	7.6	7.9	7.3	7.5	7.8	7.8	7.2	7.1	7.7	7.4

* Середній бал розраховано для 11-ти бальної шкали, де 0 – означає «ситуація дуже погана», а 10 – «ситуація дуже добра». Відповідно, чим більший є середній бал (чим ближчим він є до 10), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

а7. Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2019
Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	6.5	6.1	4.7	6.6	5.3	6.1	8.1	9.0	12.7	11.5	14.2	12.1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46.1	45.5	49.5	49.9	48.4	42.4	41.3	48.9	49.4	51.4	46.6	48.1
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29.3	31.6	29.6	28.8	31.6	33.4	27.2	26.1	24.8	25.8	28.0	26.6
Важко сказати	17.8	16.5	14.6	13.7	13.8	16.3	16.8	14.4	12.3	10.9	10.3	13.2
Не відповіли	0.3	0.3	1.6	1.0	0.8	1.8	6.6	1.6	0.8	0.4	0.9	0.0

ем1. Яке почуття у Вас викликають приватні власники малих підприємств?

	2019
Ненавість	1.7
Презирство	1.3
Роздратування	5.3
Інтерес	15.6
Співчуття	13.7
Повага	32.7
Інші почуття	3.5
Ніяке	19.9
Важко відповісти	6.3
Не відповіли	0.0

ем2. Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?

	2019
Ненавість	4.0
Презирство	4.4
Роздратування	11.6
Інтерес	13.9
Співчуття	4.5
Повага	27.1
Інші почуття	5.6
Ніяке	21.3
Важко відповісти	7.6
Не відповіли	0.0

ем3. Яке почуття у Вас викликають приватні власники землі, що обробляють її самотужки (сім'єю)?

	2019
Ненавість	1.1
Презирство	1.1
Роздратування	1.6
Інтерес	7.1
Співчуття	14.9
Повага	53.9
Інші почуття	2.7
Ніяке	13.0
Важко відповісти	4.6
Не відповіли	0.0

ем4. Яке почуття у Вас викликають приватні власники землі, що наймають працівників для її оброблення?

	2019
Ненавість	2.1
Презирство	4.2
Роздратування	6.0
Інтерес	11.0
Співчуття	5.4
Повага	35.2
Інші почуття	6.8
Ніяке	20.4
Важко відповісти	8.9
Не відповіли	0.0

ав. Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2019
1. Ні	25.2	26.7	26.6	21.6	21.7	23.5	21.1	36.1	34.8	31.6	28.3	27.8	24.1	18.3
2. Скоріше ні	9.9	4.8	8.4	10.6	9.6	13.3	19.3	12.5	13.2	12.8	13.0	14.6	11.7	14.3
3. Важко сказати	20.5	15.3	14.5	13.9	13.2	20.7	19.8	14.8	15.1	14.5	15.1	14.0	15.7	13.1
4. Скоріше так	17.2	14.7	16.2	17.0	16.6	28.0	29.6	18.1	17.4	21.4	21.9	23.0	23.8	29.1
5. Так	26.7	38.2	34.4	36.9	39.0	14.2	10.1	18.3	19.4	19.6	21.6	20.4	24.7	25.2
Не відповіли	0.6	0.4	0.0	0.1	0.0	0.4	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0
<i>Середній бал</i>	<i>3.1</i>	<i>3.3</i>	<i>3.2</i>	<i>3.4</i>	<i>3.4</i>	<i>3.0</i>	<i>2.9</i>	<i>2.7</i>	<i>2.7</i>	<i>2.8</i>	<i>3.0</i>	<i>2.9</i>	<i>3.1</i>	<i>3.3</i>

ап11. Чи можна, на Ваш погляд, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні?

	2017	2019
Так	23.4	31.7
Ні	63.9	51.2
Важко відповісти	12.2	17.1
Не відповіли	0.5	0.0

ап12. Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?

	2017	2019
Повне право власності (із правом продажу)	27.3	34.3
Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу	23.6	25.1
Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	21.4	15.4
Державна власність на усі землі	17.6	12.8
Важко відповісти	10.0	12.4
Не відповіли	0.1	0.0

ап13. Чи є у Вашої родини якесь землеволодіння на правах приватної власності?

	2019
Так	47.6
Ні	50.1
Важко відповісти	2.3
Не відповіли	0.0

ап14. Відзначте, будь ласка, яке саме землеволодіння є у приватній власності Вашої родини?

	2019
Земельна ділянка для ведення селянського (фермерського) господарства	30.0
Земельна ділянка для ведення особистого підприємства	38.1
Земельна ділянка для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка)	41.5
Земельна ділянка для садівництва	16.3
Земельна ділянка для дачного і гаражного будівництва	8.6
Земельна ділянка для здійснення підприємницької діяльності без створення юридичної особи	1.7
Інше	2.7
Не знаю	1.4
Не відповіли	0.0

* % розраховано від тих, хто має землеволодіння на правах приватної власності. Було можливо водночас обирати будь-яку кількість варіантів відповідей.

ап15. Яким є розмір землеволодіння, яке знаходиться у приватній власності вашої родини? (якщо є кілька землеволодінь, то вкажіть загальну сумарну площу)

	2019
до 0,06 га;	31.2
від 0,06 до 0,12 га	23.0
від 0,12 га до 1 га	16.6
від 1 до 2 га	11.9
від 2 до 5 га	11.3
від 5 до 10 га	4.3
більше 10 га	1.7
Не відповіли	0.0

* % розраховано від тих, хто має землеволодіння на правах приватної власності

ап16. Як, на Вашу думку, зближення України з ЄС впливає на українську економіку?

	2019
Цілком позитивно	18.8
Скоріше позитивно	32.8
Ніяк не впливає	19.3
Скоріше негативно	13.7
Цілком негативно	4.8
Важко сказати	10.6
Не відповіли	0.0

ап17. Що, на Вашу думку, дає українській економіці зближення України з ЄС?

	2019
Переважно відкриває нові перспективи і можливості	36.8
Настільки ж відкриває нові перспективи і можливості, як і привносить нові загрози	37.9
Переважно привносить нові загрози	13.0
Важко сказати	12.3
Не відповіли	0.0

Політична ситуація

в3. У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Комуністична	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.4	8.3	8.0	7.1	8.1	11.3	4.1	4.4	4.1	3.8	3.4	3.3
Соціалістична	5.2	10.7	7.7	5.6	5.4	9.7	11.1	16.0	11.5	10.6	11.9	6.3	9.1	8.8	9.0	5.8	7.3	7.1
Соціал-демократична	8.0	5.0	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	15.1	12.7	11.4	10.8	9.9	9.8	15.1	9.4	10.2	9.7	11.4
Зелені	—	—	—	—	—	5.2	3.3	2.1	2.9	2.8	2.2	1.6	1.9	1.7	2.2	1.6	2.0	4.5
Ліберальна	3.9	1.9	2.7	1.3	1.0	0.8	1.2	2.2	1.9	1.9	1.2	1.7	2.5	3.6	2.8	2.1	2.5	4.0
Християнсько-демократична	8.0	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	2.3	3.3	3.3	2.6	2.8	3.6	4.8	5.8	3.7	2.9	3.4
Національно-демократична	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	9.3	10.7	9.3	7.4	9.7	14.1	18.9	11.1	14.5	11.5	14.7
Націоналістична	—	2.0	1.3	2.9	2.3	2.0	2.1	2.8	2.4	2.3	2.3	3.6	4.7	3.8	3.3	3.9	3.1	4.3
Інше	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.8	1.2	0.6	0.3	0.8	0.8	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2
Жодна взагалі	25.6	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.6	13.9	11.3	12.6	13.8	11.3	6.9	14.4	9.8	13.6	11.9
Ще остаточно не визначив своєї позиції	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	14.1	13.8	14.6	14.7	14.8	14.4	12.0	14.3	14.4	15.1	12.7
Я не розуміюся на цих течіях	—	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	16.4	17.5	24.8	25.7	23.6	23.6	19.0	23.2	29.8	28.8	22.5
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1	0.6	0.1	0.1	0.0	0.0

Б4. Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2018	2019
Клуб за інтересами	2.0	1.6	1.3	2.5	1.2	1.7	1.8	1.7	2.2	1.1	1.0	1.8	1.6	2.4	3.1	3.4
Політична партія	0.7	0.5	0.9	0.8	2.2	1.9	2.5	4.6	2.8	3.0	1.4	2.2	1.4	1.4	1.1	1.3
Суспільно-політичний рух	0.4	0.4	0.4	0.2	0.7	0.6	0.4	0.8	0.7	0.4	0.3	0.3	0.9	0.6	1.1	1.4
Екологічний рух	1.3	0.9	1.5	1.1	2.0	1.3	1.1	0.9	0.7	1.1	0.9	1.1	0.6	1.2	1.1	1.8
Громадська організація, фонд, асоціація	0.9	0.6	0.6	0.8	0.7	0.7	0.7	0.9	1.3	1.2	0.7	0.6	1.1	1.9	1.7	1.7
Нетрадиційна профспілка	3.3	1.0	1.4	1.5	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.3	0.1	1.0
Творча спілка	1.2	0.4	0.7	0.6	0.4	0.5	0.8	0.5	0.8	0.4	0.4	0.8	0.7	1.1	1.2	1.1
Спортивний клуб, товариство	3.2	2.7	2.7	2.8	2.0	2.1	1.9	1.8	2.4	3.0	1.4	2.5	1.4	2.8	3.6	3.0
Об'єднання за фахом (професійне об'єднання)	2.7	2.3	2.0	2.9	2.8	2.9	3.3	1.9	2.6	2.6	1.5	2.0	1.8	2.8	1.7	2.8
Студентське товариство, молодіжна організація	1.7	1.6	1.4	2.0	1.8	1.4	1.3	1.3	1.6	2.0	0.9	1.5	1.1	1.4	1.6	2.0
Релігійна організація, церковна громада	3.0	3.3	3.9	5.2	4.0	4.2	3.8	2.6	2.8	3.6	1.1	2.6	2.7	4.6	2.9	2.8
Об'єднання фермерів	0.7	0.2	0.3	0.7	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.4	0.3	0.6	0.2	0.3	1.0	0.6
Інша організація, об'єднання, рух	0.7	1.1	0.6	1.0	0.9	0.7	0.8	0.8	0.7	0.7	1.1	0.8	1.2	1.6	1.1	1.1
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82.2	86.7	86.6	82.9	83.9	83.8	83.7	83.6	83.3	83.6	87.0	85.9	86.9	82.1	83.1	82.7
Не відповіли	0.9	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	3.6	0.1	0.2	0.1	0.0	0.0

* Можна було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

б5. Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?
(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2019
Робітники	23.4	17.2	18.7	25.4	27.2	22.4	28.4	27.6	23.8	25.2	15.8	23.7	24.1	22.7	25.7
Селяни	20.9	14.1	15.8	22.8	22.4	17.8	19.3	19.6	18.9	18.7	11.4	16.2	16.0	15.0	16.3
Інтелігенція	16.3	10.8	11.3	16.7	17.3	13.2	18.1	18.8	15.3	13.7	8.7	12.1	15.4	16.1	16.3
Підприємці, бізнесмени	24.2	21.7	25.4	32.4	28.0	27.0	31.9	33.4	33.4	32.1	36.1	31.4	36.9	35.3	33.3
Керівники держпідприємств	16.2	10.8	12.8	18.3	13.9	13.8	15.4	16.4	14.7	13.4	10.6	12.6	13.1	12.7	15.9
Службовці держапарату («чиновники»)	29.1	27.4	29.3	33.3	23.9	23.6	25.7	25.7	29.4	24.5	27.6	28.4	25.4	26.1	25.9
Пенсіонери	1.9	1.3	2.3	3.5	6.8	3.1	6.8	4.4	3.8	3.8	4.3	4.9	4.3	6.2	6.3
Керівники сільгосппідприємств	10.7	6.8	6.9	9.9	8.6	5.8	7.5	8.8	9.1	7.1	4.5	7.5	5.9	6.7	11.1
Лідери політичних партій	—	—	—	—	24.5	25.9	28.3	35.8	36.9	36.5	28.8	32.4	35.8	33.1	35.0
Військові	6.6	6.0	5.7	10.0	8.1	4.8	7.5	5.3	7.2	6.7	4.1	5.1	10.4	13.5	17.4
Працівники міліції, служби безпеки	7.9	7.3	10.6	13.8	14.5	12.6	12.8	12.1	12.8	14.4	11.2	13.7	12.5	12.0	15.6
Судді та працівники прокуратури	—	—	—	—	11.3	9.8	10.7	11.9	13.7	17.0	11.0	18.4	14.5	17.2	19.5
Мафія, злочинний світ	33.9	37.3	42.7	43.1	38.3	40.2	30.7	33.9	32.9	32.3	39.3	38.6	34.6	33.6	25.5
Інші	0.7	0.8	1.4	1.6	1.1	0.8	1.6	1.5	1.5	1.6	1.9	1.4	1.8	2.2	0.9
Ніхто не відіграє	4.2	4.3	3.6	2.8	2.3	2.8	2.3	2.6	2.9	3.6	6.4	4.2	4.3	5.9	8.0
Важко сказати	17.4	18.8	14.1	12.2	13.1	12.6	14.2	11.4	9.7	13.3	11.6	13.4	12.3	10.2	8.5
Не відповіли	0.2	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.3	0.3

б6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ні	14.7	14.3	18.0	13.2	21.2	21.1	13.5	16.5	12.2	30.1	25.5	31.6	38.0	37.1	29.9	21.7
Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	20.3	18.3	19.4	23.4	18.4	16.8	16.8	13.0	20.3	14.5
Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	66.2	65.1	68.3	46.3	56.1	51.2	45.2	49.8	49.8	63.8
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.8	0.0	0.1	0.0	0.0

б7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	25.3	38.3	30.3	49.1	43.3	50.8	59.2	54.4	49.3	22.3
Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	32.0	28.5	34.4	30.8	30.1	25.7	22.0	21.4	30.6	26.8
Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	42.7	33.0	35.2	19.9	26.6	22.3	18.7	24.0	20.1	50.9
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.1	0.2	0.0	0.0

б9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	23.4	39.5	33.1	46.8	43.8	47.1	56.6	52.2	48.8	24.6
Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	33.7	30.5	36.9	34.1	34.9	27.0	25.1	23.7	31.1	29.3
Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	42.9	29.8	29.9	18.7	21.2	23.6	18.0	24.0	20.1	46.1
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	2.3	0.3	0.1	0.0	0.0

б11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л.Кучми / В.Юценка / В.Януковича / П.Порошенка на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	Л.Кучми					В.Юценка					В. Януковича					П.Порошенко				
	1998	2000	2002	2004	2005	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019			
1 Найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	23.3	21.9	9.8	22.3	25.1	15.9	24.4	33.7	33.3	30.4	37.1			
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	6.2	11.0	11.2	7.2	15.1	12.8	7.2	10.3	14.5	14.8	15.9	13.2			
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	18.1	16.9	14.7	18.2	17.3	11.6	15.4	17.2	17.8	17.3	12.9			
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	11.5	13.5	10.3	14.4	11.5	11	11.7	11.1	9.6	13.1	8.3			
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	14.5	14.8	19.2	14.1	15.1	19.3	15.5	10.4	9.4	10.1	9.2			
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	6.2	7.5	6.6	4.9	5.4	8	8.0	5.2	5.1	4.6	5.9			
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	5.7	7.3	9.7	3.9	5.2	8.4	7.8	4.3	4.2	4.9	5.5			
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	4.4	4.2	8.4	3.5	3.6	9	3.6	2.5	2.9	2.4	5.0			
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	1.6	0.7	4.1	1.3	1.4	3	1.5	0.5	1.2	0.7	1.8			
10 Найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	3.6	1.9	8.7	2.2	2.3	5.9	1.3	0.5	1.6	0.6	1.1			
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	0.2	0.1	1.4	0.2	0.3	0.6	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0			
Середній бал*	3.0	4.0	3.0	3.2	2.7	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6	4.7	3.8	3.0	3.1	3.1	3.2			

* Середній бал розраховується для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховується для тих респондентів, які відповіли на дане запитання.

б16. Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Благополучна	0.9	3.2	2.7	3.3	2.1	1.3	1.9	1.9	0.9	0.2	0.8	0.9	0.8	1.9	3.5
Спокійна	8.2	25.7	16.0	17.9	12.2	8.3	19.3	15.2	14.2	1.9	1.8	5.6	5.1	5.7	16.8
Напружена	50.3	45.9	55.3	55.3	64.0	64.9	61.1	58.4	57.8	40.8	47.5	52.5	56.8	59.0	60.4
Критична, вилученебезпечна	33.9	13.6	14.8	11.1	13.3	18.6	11.1	17.2	19.3	55.4	47.9	38.5	31.8	27.8	13.5
Важко сказати	6.6	11.5	11.1	12.1	8.3	6.9	6.6	7.2	7.7	1.6	1.1	2.3	4.9	5.6	5.8
Не відповіли	0.1	0.0	0.2	0.3	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.8	0.2	0.6	0.0	0.0

б19. Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Скоріше негативно	21.0	37.0	23.1	20.1	24.7	24.2	22.1	24.6	28.5	53.7	61.5	57.3	61.7	54.4	60.7
Важко сказати	17.5	22.2	18.8	16.8	14.3	15.4	16.3	18.7	22.4	21.1	15.9	17.6	17.7	23.6	16.5
Скоріше позитивно	61.4	40.8	57.8	62.8	61.0	60.2	61.4	56.3	48.9	24.6	21.6	24.9	20.3	22.0	22.8
Не відповіли	0.2	0.1	0.3	0.3	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.6	0.8	0.2	0.3	0.0	0.0

б20. Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Скоріше негативно	9.6	15.0	11.7	23.2	18.8	19.1	22.1	27.9	24.3	24.4	29.5	24.3	23.6	20.3
Важко сказати	34.4	40.1	39.7	33.8	36.9	35.3	31.8	30.3	24.4	19.0	22.5	19.9	28.5	20.9
Скоріше позитивно	56.0	44.4	47.9	43.0	44.1	45.5	45.9	41.6	50.9	55.8	48.0	54.1	47.9	58.8
Не відповіли	0.1	0.6	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.3	0.8	0.0	1.7	0.0	0.0

b21. Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Скоріше негативно	33.5	37.9	38.5	64.4	57.7	53.3	54.4	54.4	34.8	34.2	38.4	35.8	29.8	28.5
Важко сказати	41.5	42.6	42.0	22.8	24.1	30.8	29.8	30.8	29.7	21.9	23.5	23.2	30.6	25.0
Скоріше позитивно	24.9	18.8	18.8	12.7	18.0	15.7	15.3	14.4	34.9	43.0	38.1	40.4	39.6	46.5
Не відповіли	0.1	0.6	0.7	0.1	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.9	0.0	0.6	0.0	0.0

b22. Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним валютним фондом?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Скоріше негативно	23.0	29.1	17.9	19.6	18.2	18.4	32.4	32.9	22.4	24.0	34.7	36.6	36.8	29.8
Важко сказати	40.9	41.8	46.6	48.6	49.3	44.7	43.6	43.1	40.6	30.9	33.0	31.9	37.4	36.4
Скоріше позитивно	36.0	28.6	34.9	31.8	32.2	36.7	23.6	23.6	36.4	44.3	32.1	31.1	25.7	33.8
Не відповіли	0.1	0.5	0.6	0.0	0.3	0.2	0.4	0.4	0.6	0.9	0.0	0.4	0.0	0.0

dт1. Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з НАТО?

	2019
Таке співробітництво не можна допускати	26.2
Таке співробітництво є необхідним	49.7
Важко сказати	24.1
Не відповіли	0.0

d1m2. Будь-ласка, оцініть пріоритет міжнародного співробітництва України з Європейським Союзом.

	2019
Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати	14.4
Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	42.6
Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	30.9
Важко сказати	12.1
Не відповіли	0.0

d1m3. Як Ви ставитесь до того, щоб Європейський Союз впливав на внутрішньополітичне життя України?

	2019
Негативно: це є руйнівним для України	30.0
Нейтрально: наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними	38.1
Позитивно: це піде Україні на користь	23.3
Важко сказати	8.6
Не відповіли	0.0

d1m4. Оцініть політику Європейського Союзу стосовно України на даному етапі.

	2019
Повністю корислива: інтереси України не враховуються	23.9
Частково корислива: інтереси України враховуються частково	47.3
Партнерська: враховується більшість інтересів України	16.1
Важко сказати	12.7
Не відповіли	0.0

з7. Якими б Ви хотіли бачити відносини України з Росією?

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Вони мають бути такими, як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні	36.9	47.8	43.9	39.7	42.4	50.5
Вони мають бути такими, як між дружніми державами – без віз та митниць на кордоні	36.2	35.1	32.5	36.7	32.2	30.0
Україна і Росія мають об'єднатися в економічний союз – з вільним пересуванням товарів і робочої сили	12.1	10.5	13.8	11.9	12.8	11.0
Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу	2.2	2.4	2.7	3.1	3.2	1.7
Важко відповісти	12.5	3.9	6.9	8.3	9.4	6.8
Не відповіли	0.1	0.3	0.2	0.3	0.0	0.0

дп5. Будь-ласка, оцініть пріоритет міжнародного співробітництва України з Російською Федерацією.

	2019
Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати	38.3
Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	35.1
Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	13.4
Важко сказати	13.2
Не відповіли	0.0

dm6. Як Ви ставитесь до того, щоб Російська Федерація впливала на внутрішньополітичне життя України?

	2019
Негативно: це є руйнівним для України	70.2
Нейтрально: наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними	17.9
Позитивно: це піде Україні на користь	7.0
Важко сказати	4.9
Не відповіли	0.0

dm7. Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з Російською Федерацією?

	2019
Таке співробітництво не можна допускати	64.2
Таке співробітництво є необхідним	16.5
Важко сказати	19.3
Не відповіли	0.0

dm10. Оцініть політику Російської Федерації стосовно України на даному етапі.

	2019
Повністю корислива: інтереси України не враховуються	59.4
Частково корислива: інтереси України враховуються частково	17.1
Партнерська: враховується більшість інтересів України	5.9
Важко сказати	17.6
Не відповіли	0.0

b201. Якщо в Україні буде проводитися референдум щодо вступу до Європейського Союзу (ЄС), то братимете Ви в ньому участь чи ні?

	2019
Так	67.5
Ні	20.0
Важко сказати	12.5
Не відповіли	0.0

b202. Якщо Ви збираєтесь брати участь в такому референдумі, то як Ви проголосуєте?*

	2019
«За» вступ до ЄС	74.4
«Проти» вступу до ЄС	19.3
Важко сказати	6.3
Не відповіли	0.0

* % розраховано від тих респондентів, які братимуть участь у референдумі щодо вступу до ЄС в разі його проведення.

b203. Наскільки Ви ознайомлені з положеннями Угоди щодо асоціації України з ЄС?

	2019
Добре ознайомлений	4.0
Ознайомлений з основними положеннями	13.4
Ознайомлений з окремими положеннями	29.7
Практично нічого про це не знаю	45.4
Важко сказати	7.5
Не відповіли	0.0

b210. Як Ви ставитесь до закріплення в Конституції України і законах України нейтрального, позаблокового статусу України?

	2019
Цілком позитивно	16.4
Переважно позитивно	25.2
Переважно негативно	17.3
Цілком негативно	11.4
Важко сказати	29.7
Не відповіли	0.0

Соціальні норми та соціальні зміни

дп6. Як Ви вважаєте, чи діють ще сьогодні цінності, які ПРОПАГУВАЛИСЯ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо)?

	2013	2015	2019
1. Однозначно ні	38.5	30.5	29.9
2. Скоріше ні	38.3	38.5	38.7
3. Скоріше так	7.6	10.8	17.7
4. Однозначно так	1.7	4.6	3.2
Важко відповісти	13.9	15.5	10.5
Не відповіли	0.1	0.1	0.0
Середній бал*	1.7	1.6	1.9

* Середній бал розраховувався для 4-ї бальної шкали, де 1 – повна впеєненість у відсутності дії вказаних цінностей, а 4 – повна впеєненість у продовженні їх дії. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 4), тим більшою є переконаність у збереженні вказаних цінностей. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідну оцінку (без врахування варіанту «важко відповісти», та тих, хто не дав відповідь).

дп7. Чи сприймаєте Ви як свою, ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки не залежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?

	2013	2015	2019
1. Однозначно ні	17.2	14.2	13.2
2. Скоріше ні	30.8	29.9	27.0
3. Скоріше так	23.2	23.1	36.0
4. Однозначно так	2.8	8.5	8.2
Важко відповісти	25.7	24.0	15.6
Не відповіли	0.2	0.3	0.0
Середній бал*	2.2	2.3	2.5

* Середній бал розраховувався для 4-ї бальної шкали, де 1 – повне несприйняття вказаних цінностей, а 4 – повне прийняття. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 4), тим більшим є рівень прийняття вказаних цінностей. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідну оцінку (без врахування варіанту «важко відповісти», та тих, хто не дав відповідь).

сн1. За останні 5 років в нашій країні відбулося багато змін, які по-різному відбилися на житті кожного українця. Спробуйте оцінити, які з цих змін найбільш позитивно вплинули на життя в країні?*

	2019
Реформування шкільної освіти (початок втілення програми «Нова українська школа» з першого класу)	23.3
Відмова від закупівлі російського газу, перемога України у стокгольмському арбітражі над Газпромом	29.6
Зміни в системі охорони здоров'я (вільний вибір власного лікаря, програма «Доступні ліки»)	25.1
Отримання Україною безвізового режиму з ЄС	54.7
Децентралізація влади (передача повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування)	31.7
Отримання Томосу (створення самостійної Православної Церкви України)	24.4
Створення патрульної поліції	21.3
Зміни у пенсійному забезпеченні (нова система нарахування пенсій)	12.7
Закріплення в Конституції курсу на повноправне членство в ЄС та НАТО	21.9
Ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»	25.6
Реформування армії (підвищення боєздатності, оснащення армії новими видами зброї)	33.4
Надання адресних субсидій при оплаті комунальних послуг	28.0
Діяльність системи органів для боротьби з корупцією (НАБУ, спеціалізована антикорупційна прокуратура, Державне бюро розслідувань, Вищий антикорупційний суд)	13.8
Створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг он-лайн	17.2
Будівництво та відновлення доріг державного та місцевого значення	23.6
Заходи по підтримці вимушених переселенців	11.5
Нічого з переліченого	6.3
Важко сказати	4.7
Не відповіли	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 5-ти) варіантів відповідей.

ch2. А спробуйте оцінити, які з цих змін найбільш негативно вплинули на життя в країні?*

	2019
Реформування шкільної освіти (початок втілення програми «Нова українська школа» з першого класу)	26.3
Відмова від закупівлі російського газу, перемога України у стокольському арбітражі над Газпромом	27.5
Зміни в системі охорони здоров'я (вільний вибір власного лікаря, програма «Доступні ліки»)	35.2
Отримання Україною безвізового режиму з ЄС	8.3
Децентралізація влади (передача повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування)	13.7
Отримання Томосу (створення самостійної Православної Церкви України)	24.6
Створення патрульної поліції	13.9
Зміни у пенсійному забезпеченні (нова система нарахування пенсій)	28.1
Закріплення в Конституції курсу на повноправне членство в ЄС та НАТО	15.9
Ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»	15.0
Реформування армії (підвищення боєздатності, оснащення армії новими видами зброї)	7.5
Надання адресних субсидій при оплаті комунальних послуг	15.7
Діяльність системи органів для боротьби з корупцією (НАБУ, спеціалізована антикорупційна прокуратура, Державне бюро розслідувань, Вищий антикорупційний суд)	22.9
Створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг он-лайн	10.2
Будівництво та відновлення доріг державного та місцевого значення	8.8
Заходи по підтримці вимушених переселенців	7.3
Нічого з переліченого	6.7
Важко сказати	12.3
Не відповіли	0.0

* Було можливо водночас обирати кілька (не більше 5-ти) варіантів відповідей.

ch3. На Вашу думку, хто з названих нижче найбільш позитивно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?*

	2019
Досвідчені політики, що вже давно при владі	15.6
Молоді політики, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом	49.4
Керівники місцевої влади різних рівнів	17.8
Представники великого бізнесу	13.7
Представники середнього і малого бізнесу	25.9
Волонтери, що працюють в різних сферах нашого життя	44.5
Неурядові громадські організації, громадські активісти	23.0
Релігійні діячі	13.7
Керівництво міжнародних фінансових організацій (МВФ, Всесвітній банк та інших)	12.6
Іноземні радники та дипломати	13.8
Учасники АТО (ООС)	22.4
Члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та інші)	6.7
Учасники протестних акцій	10.2
Журналісти-розслідувачі, популярні блогери	30.2
Ніхто з перелічених не впливає позитивно на зміни	8.5
Важко сказати	7.1
Не відповідає	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 5-ти) варіантів відповідей.

сн4. А хто з названих нижче найбільш негативно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?*

	2019
Досвідчені політики, що вже давно при владі	57.1
Молоді політики, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом	11.5
Керівники місцевої влади різних рівнів	28.0
Представники великого бізнесу	35.8
Представники середнього і малого бізнесу	6.9
Волонтери, що працюють в різних сферах нашого життя	4.6
Неурядові громадські організації, громадські активісти	10.2
Релігійні діячі	18.4
Керівництво міжнародних фінансових організацій (МВФ, Всесвітній банк та інших)	24.6
Іноземні радники та дипломати	18.1
Учасники АТО (ООС)	9.0
Члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та інші)	18.1
Учасники протестних акцій	17.6
Журналісти-розслідувачі, популярні блогери	8.0
Ніхто з перелічених не впливає негативно на зміни	3.3
Важко сказати	11.2
Не відповідає	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 5-ти) варіантів відповідей.

ch5. На Вашу думку, якою мірою в сфері економіки на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	12.3
Середня ступінь гальмування	26.7
Висока ступінь гальмування	54.1
Важко відповісти	6.9
Не відповіли	0.0

ch6. На Вашу думку, якою мірою в сфері медицини на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	13.7
Середня ступінь гальмування	32.3
Висока ступінь гальмування	47.8
Важко відповісти	6.2
Не відповіли	0.0

ch7. На Вашу думку, якою мірою в сфері освіти на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	19.2
Середня ступінь гальмування	38.8
Висока ступінь гальмування	33.6
Важко відповісти	8.4
Не відповіли	0.0

ch8. На Вашу думку, якою мірою в сфері політики на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	14.3
Середня ступінь гальмування	29.4
Висока ступінь гальмування	46.8
Важко відповісти	9.5
Не відповіли	0.0

ch9. На Вашу думку, якою мірою в сфері судової системи на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	10.5
Середня ступінь гальмування	23.6
Висока ступінь гальмування	56.9
Важко відповісти	9.0
Не відповіли	0.0

ch10. На Вашу думку, якою мірою в сфері культури на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	21.1
Середня ступінь гальмування	35.6
Висока ступінь гальмування	32.5
Важко відповісти	10.8
Не відповіли	0.0

ch11. На Вашу думку, якою мірою в сфері фінансів на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	10.5
Середня ступінь гальмування	30.4
Висока ступінь гальмування	47.6
Важко відповісти	11.5
Не відповіли	0.0

ch12. На Вашу думку, якою мірою в сфері державного управління на сьогодні гальмуються реформи?

	2019
Низька ступінь гальмування	11.5
Середня ступінь гальмування	32.5
Висока ступінь гальмування	44.2
Важко відповісти	11.8
Не відповіли	0.0

**v11. Як Ви ставитеся до нижче згаданих цінностей? –
Демократія**

	2019
Позитивно	79.9
Негативно	9.3
Важко відповісти	10.8
Не відповіли	0.0

**v12. Як Ви ставитеся до нижче згаданих цінностей? –
Верховенство права**

	2019
Позитивно	65.8
Негативно	17.3
Важко відповісти	16.9
Не відповіли	0.0

**v13. Як Ви ставитеся до нижче згаданих цінностей? –
Індивідуальна свобода**

	2019
Позитивно	82.4
Негативно	7.9
Важко відповісти	9.7
Не відповіли	0.0

**v14. Як Ви ставитеся до нижче згаданих цінностей? –
Взаємна повага**

	2019
Позитивно	89.6
Негативно	4.7
Важко відповісти	5.7
Не відповіли	0.0

**v15. Як Ви ставитеся до нижче згаданих цінностей? –
Терпимість до чужих ідей та вірувань**

	2019
Позитивно	73.6
Негативно	10.9
Важко відповісти	15.5
Не відповіли	0.0

z8. Скажіть, будь-ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі Вам?

	2007	2013	2014	2016	2017	2019
Країн Західної Європи	11.1	9.8	14.9	17.5	16.5	16.0
Скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських	8.4	7.8	13.2	15.7	14.6	16.6
Важко відповісти	33.1	40.3	32.2	21.8	24.1	30.0
Скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	25.9	19.8	18.0	24.9	24.8	22.8
Східнослов'янських країн	20.6	21.9	21.6	20.1	19.8	14.6
Не відповіли	0.8	0.2	0.2	0.0	0.2	0.0

rs6. На Вашу думку, якою повинна бути соціальна відповідальність бізнесу в Україні?*

	2019
Представники бізнесу повинні сумлінно сплачувати податки, інвестувати в економіку та створення робочих місць	74.8
Бізнес повинен поліпшувати умови праці на своїх підприємствах	45.7
Бізнес повинен займатися підвищенням кваліфікації працівників	20.9
Представники бізнесу повинні здійснювати екологічно відповідальні заходи (зменшення викидів у навколишнє середовище, впровадження енергозберігаючих технологій, програми утилізації відходів)	36.5
Представники бізнесу повинні йти в політику й керувати країною	6.8
Представники бізнесу повинні займатись доброчинністю	18.1
Представники бізнесу повинні виступати спонсорами спортивних та культурних заходів	11.1
Представники бізнесу повинні фінансово вирішувати проблеми регіону, в якому знаходяться їхні підприємства	31.0
Інше	0.7
Важко сказати	3.5
Не відповіли	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 3-х) варіантів відповідей.

ch13. В грудні 2018 року було створено об'єднану Православну Церкву України (ПЦУ), яка отримала визнання з боку Вселенського Патріарху. Чи підтримуєте Ви створення такої Церкви?

	2019
Цілком підтримую	23.6
Скоріше підтримую	25.2
Скоріше не підтримую	10.7
Зовсім не підтримую	15.3
Важко сказати	15.4
Нічого не знаю про утворення нової Церкви	9.8
Не відповіли	0.0

ch14. Як ви вважаєте, яким чином створення об'єднаної Православної Церкви України (ПЦУ) вплине на політичну ситуацію в Україні в найближчі 1–2 роки?

	2019
Надзвичайно позитивно	10.5
Скоріше позитивно	20.8
Скоріше негативно	8.5
Дуже негативно	9.7
Ніяк не вплине	27.2
Важко відповісти	19.5
Нічого не знаю про утворення нової Церкви	9.8
Не відповіли	0.0

ch15. Після підписання Угоди про асоціацію України з ЄС у країні відбуваються зміни, передбачені цією Угодою. На вашу думку, як ці зміни вплинуть на перспективу вступу України до ЄС?

	2019
Теперішні зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС протягом 5 років	21.5
Теперішні зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС не раніше, ніж за 6-10 років	24.1
Теперішні зміни можуть забезпечити вступ країни до ЄС більш, ніж через 10 років	18.9
Україна взагалі не має перспектив вступу до ЄС	18.0
Важко відповісти	17.5
Не відповіли	0.0

ch16. Як зближення України з Європейським Союзом впливає на Ваше життя та життя Вашої родини?

	2019
Цілком позитивно	11.7
Скоріше позитивно	25.2
Ніяк не впливає	45.5
Скоріше негативно	7.2
Цілком негативно	2.8
Важко сказати	7.6
Не відповіли	0.0

ch17. Населення країни по-різному ставиться до руху в бік ЄС. Незважаючи на Ваше особисте ставлення до цього процесу, оцініть, будь-ласка, чий вплив на наближення країни до європейських стандартів є найбільш помітним?*

	2019
Керівники найвищих органів влади	32.0
Дипломати, представники України у міжнародних організаціях	33.7
Волонтери	12.4
Представники недержавних громадських організацій	9.0
Молодіжні лідери	20.2
Підприємці	8.4
Нова патрульна служба поліції	2.9
Вчителі, викладачі	4.4
ЗМІ	11.5
Люди, які мають досвід праці/навчання в країнах Європи	26.1
Політичні лідери	14.3
Ніхто з перелічених	8.3
Важко відповісти	12.8
Не відповіли	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 3-х) варіантів відповідей

з5. Як Вам здається, за роки незалежності нашої держави між Сходом і Заходом України відбувається...?

	2014	2015	2016	2017	2019
1. Значне зближення	5.6	3.2	5.7	4.9	8.4
2. Деяке зближення	19.8	14.5	12.9	16.0	24.6
3. Ніяких особливих змін нема	26.0	33.2	26.3	23.2	26.1
4. Деяке віддалення	8.7	19.9	15.3	17.6	17.5
5. Значне віддалення	4.7	12.5	21.9	22.9	13.6
Важко відповісти	35.0	16.6	17.9	15.3	9.8
Не відповіли	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0
Середній бал*	2.8	3.3	2.8	3.4	3.0

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає значне зближення, а 5 – значне віддалення. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим на думку респондентів, більше віддалення між Сходом та Заходом України. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей та тих респондентів, які обрали варіант «Важко відповісти»).

в16. На Вашу думку, що із зазначеного нижче є найбільш важливим для людини в суспільстві?*

	2019
Справедливість	44.6
Матеріальний добробут	51.1
Терпимість	6.7
Колективізм	5.2
Свобода	26.7
Повага до людини праці	19.3
Соціальна захищеність	43.1
Повага до людської гідності	23.1
Дотримання прав людини	41.0
Готовність поступитися власними інтересами заради державних	4.5
Інше	0.2
Важко сказати	2.1
Не відповіли	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 3-х) варіантів відповідей

сп4. В останні 5 років країні розвивається волонтерський рух. Що Ви можете сказати про людей, які до цього активно долучилися?

	2015	2019
Вони реально врятували країну в ситуації слабкості держави влітку 2014 року	37.6	48.4
Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше	42.5	37.9
Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави	28.9	32.1
В цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи	9.7	11.1
Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити	13.9	10.7
Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити	5.2	8.4
З цих людей треба формувати новий уряд, бо вони проявляють себе не на словах, а на ділі	13.3	10.9
Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру	7.9	8.5
Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей	19.4	13.5
Я нічого про цей рух не знаю	4.9	9.7
Важко сказати	6.8	6.4
Не відповіли	0.4	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 3-х) варіантів відповідей.

б25. В 2017 році для громадян України було запроваджено безвізовий режим до країн ЄС. Як Ви скористались цією можливістю?

	2018	2019
Подорожували країнами ЄС	7.6	14.4
здив до своїх родичів і друзів	5.4	9.7
Шукав у цих країнах можливість працевлаштуватись	4.7	8.2
здив на навчання	0.5	0.9
здив на професійні заходи (конференції, круглі столи, виставки тощо)	1.1	1.9
інше	–	0.1
Жодною з цих можливостей не скористався	81.9	71.3
Не відповіли	0.0	0.0

Додаток 2

q22. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, які в житті твердо дотримуються стійких, перевірених життям і часом звичаїв, традицій і правил.

	2013	2019
1 (найменш близький)	4.1	6.9
2	10.5	10.6
3	28.4	27.4
4	27.8	27.9
5 (найбільш близький)	29.2	26.5
Не відповіли	0.1	0.7
<i>Середній бал*</i>	3.7	3.6

* Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали, де 1 означало найменшу близькість, а 5 – найбільшу схожість. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є схожість на зазначений тип людини.

q23. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, що розчаровані життям, не приймають нові суспільні віяння, зазвичай невпевнені в своїх силах.

	2013	2019
1 (найменш близький)	30.4	28.1
2	26.2	24.8
3	27.4	25.7
4	12.8	14.8
5 (найбільш близький)	3.1	5.9
Не відповіли	0.2	0.7
<i>Середній бал*</i>	2.3	2.5

* Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали, де 1 означало найменшу близькість, а 5 – найбільшу схожість. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є схожість на зазначений тип людини.

q24. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, які підтримують позитивний досвід з минулого і в той самий час сприяють просуванню сучасних життєвих цінностей.

	2013	2019
1 (найменш близький)	3.8	5.6
2	10.8	11.3
3	32.0	27.4
4	32.6	32.6
5 (найбільш близький)	20.8	22.4
Не відповіли	0.1	0.7
Середній бал*	3.6	3.6

* Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали, де 1 означало найменшу близькість, а 5 – найбільшу схожість. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є схожість на зазначений тип людини.

q25. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, що орієнтуються переважно на споживання матеріальних благ, отримання задоволення від життя.

	2013	2019
1 (найменш близький)	24.0	17.1
2	21.3	23.1
3	32.0	29.6
4	16.9	21.3
5 (найбільш близький)	5.4	8.1
Не відповіли	0.3	0.8
Середній бал*	2.6	2.8

* Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали, де 1 означало найменшу близькість, а 5 – найбільшу схожість. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є схожість на зазначений тип людини.

q26. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, які критично розцінюють сьогоденне життя, сподіваються на краще майбутнє і намагаються наблизити його.

	2013	2019
1 (найменш близький)	5.7	7.4
2	10.5	11.1
3	33.8	28.6
4	30.9	29.1
5 (найбільш близький)	18.9	23.2
Не відповіли	0.2	0.6
Середній бал*	3.5	3.5

* Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали, де 1 означало найменшу близькість, а 5 – найбільшу схожість. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є схожість на зазначений тип людини.

Додаток 2

dc1. Наскільки виправданим, чи не виправданим є отримання державної допомоги/компенсації, на яку людина не має права?

	2019
Ніколи не виправдано	61.8
Виправдано в рідких випадках	21.5
Переважно виправдано	7.9
Завжди виправдано	2.6
Важко відповісти	6.2
Не відповіли	0.0

dc2. Наскільки виправданою, чи не виправданою є брехня в особистих інтересах?

	2019
Ніколи не виправдано	54.1
Виправдано в рідких випадках	29.1
Переважно виправдано	8.7
Завжди виправдано	2.3
Важко відповісти	5.8
Не відповіли	0.0

dc3. Наскільки виправданою, чи не виправданою є несплата податків, якщо є така можливість?

	2019
Ніколи не виправдано	60.1
Виправдано в рідких випадках	23.6
Переважно виправдано	7.8
Завжди виправдано	2.5
Важко відповісти	6.0
Не відповіли	0.0

dc4. Наскільки виправданим, чи не виправданим є насильство щодо членів родини (фізичне, психологічне, економічне тощо)?

	2019
Ніколи не виправдано	77.6
Виправдано в рідких випадках	10.3
Переважно виправдано	4.8
Завжди виправдано	3.0
Важко відповісти	4.3
Не відповіли	0.0

дс5. Наскільки виправданим, чи не виправданим є отримання хабара, використовуючи службове положення?

	2019
Ніколи не виправдано	71.7
Виправдано в рідких випадках	13.9
Переважно виправдано	6.0
Завжди виправдано	3.6
Важко відповісти	4.8
Не відповіли	0.0

дс6. Наскільки виправданим, чи не виправданим є використання грубості, криків, лайки при з'ясуванні стосунків?

	2019
Ніколи не виправдано	62.8
Виправдано в рідких випадках	23.0
Переважно виправдано	6.8
Завжди виправдано	2.4
Важко відповісти	5.0
Не відповіли	0.0

дс7. Наскільки виправданим, чи не виправданим є дача хабара для швидкого вирішення важливого питання?

	2019
Ніколи не виправдано	55.5
Виправдано в рідких випадках	26.5
Переважно виправдано	8.8
Завжди виправдано	3.1
Важко відповісти	6.0
Не відповіли	0.0

Додаток 2

Ib1. Що з переліченого нижче є, з Вашої точки зору, найбільш важливим для досягнення людиною високого соціального становища У НАШІЙ КРАЇНІ?*

	2009	2019
Високий інтелект, здібності	30.3	35.6
Хороше здоров'я	27.6	34.1
Приваблива зовнішність	11.1	18.1
Готовність до ризику	18.6	23.8
Уміння іноді йти в обхід закону	33.1	31.2
Чесність, принциповість	11.0	17.1
Егоїзм, індивідуалізм	12.0	15.8
Готовність допомагати людям	10.2	14.7
Походження з сім'ї з високим соціальним становищем	37.9	32.9
Впливові родичі	51.1	42.3
Впливові друзі	27.0	26.9
Знання іноземних мов	12.8	19.9
Хороша освіта	25.8	27.9
Прагнення і вміння робити людям добро	6.1	9.8
Вихованість, хороші манери	4.8	9.2
Вміння переконувати, красномовство	12.3	14.4
Політична обізнаність	6.9	6.3
Уміння розпоряджатися грошима	14.4	13.6
Заможні батьки	36.5	22.6
Важко відповісти	7.7	5.9
Не відповіли	0.0	0.0

* Можливо було обирати декілька варіантів відповідей водночас.

Ів2. Що з переліченого нижче є, з Вашої точки зору, найбільш важливим для досягнення людиною високого соціального становища У РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ ЗАХОДУ?*

	2013	2019
Високий інтелект, здібності	56.1	57.9
Хороше здоров'я	23.0	29.6
Приваблива зовнішність	9.7	15.1
Готовність до ризику	18.3	19.4
Уміння іноді йти в обхід закону	5.3	8.2
Чесність, принциповість	18.3	25.7
Егоїзм, індивідуалізм	6.1	9.2
Готовність допомагати людям	8.1	15.1
Походження з сім'ї з високим соціальним становищем	24.2	16.4
Впливові родичі	12.8	8.7
Впливові друзі	7.3	6.2
Знання іноземних мов	22.6	32.5
Хороша освіта	49.0	48.2
Прагнення і вміння робити людям добро	5.2	9.3
Вихованість, хороші манери	11.2	16.1
Вміння переконувати, красномовство	13.7	13.7
Політична обізнаність	9.9	8.8
Уміння розпоряджатися грошима	23.7	18.1
Заможні батьки	15.5	5.4
Важко відповісти	15.0	11.6
Не відповіли	0.6	0.0

* Можливо було обирати декілька варіантів відповідей водночас.

тп1. Одним з показників розвитку суспільства є модернізація як цілеспрямована трансформація основних сфер суспільства. Яка з наведених нижче складових українського суспільства є найбільш модернізованою?*

	2017	2019
Економічна сфера	13.3	13.2
Політична система	9.2	10.6
Ціннісно-нормативна система (автономія особистості, життя людини, особиста підність, індивідуальна відповідальність, толерантність тощо)	11.5	11.8
Інститути громадянського суспільства (волонтерство та ін.)	17.6	13.0
Інше	0.8	0.1
Жодна зі сфер не є модернізованою	44.7	39.7
Важко відповісти	18.8	24.2
Не відповіли	0.0	0.0

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

тп2. Які наведені нижче владні структури та соціальні інститути сприяють модернізації українського суспільства?*

	2017	2019
Бізнесові осередки	11.6	11.5
Президент України	8.9	26.1
Верховна Рада України	6.2	14.8
Кабінет Міністрів України	5.1	13.7
Вітчизняні громадські організації та асоціації	18.7	13.8
Міжнародні громадські організації	18.4	18.9
Об'єднання роботодавців	9.1	7.1
Політичні партії та блоки	3.7	6.4
Національна академія наук України	7.6	6.8
Інше	0.1	0.1
Ніхто не сприяє	36.4	25.9
Важко відповісти	22.4	22.4
Не відповіли	0.0	0.0

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

тс3. Що, на Вашу думку найбільше заважає модернізації українського суспільства?*

	2017	2019
Відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес	27.4	21.6
Небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)	24.7	21.3
Небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати українське суспільство	26.1	28.8
Слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтримці цього процесу	7.6	10.8
Інше	0.4	0.3
Важко відповісти	13.7	17.2
Не відповіли	0.2	0.0

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

sc19m. Які напрями розвитку мають бути головними на сьогодні?

	2017	2019
Інноваційний розвиток економіки	43.8	46.3
Здоров'я людини	42.7	47.0
Раціональне природокористування	18.9	17.7
Продовольча безпека	16.2	-
Енергетична безпека	23.1	26.0
Розбудова державності	17.4	28.2
Нанотехнології та інші наукові технології	17.9	13.0
Інформаційні та комунікаційні технології	9.8	14.0
Обороздатність	19.3	30.9
Розвиток людської особистості	13.3	13.0
Інше	0.4	0.2
Важко відповісти	11.6	6.3
Не відповіли	0.1	0.0

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

Додаток 2

dv1. На Вашу думку, які завдання розвитку та перетворень в нашому суспільстві є найбільш актуальними?

	2019
Дотримання гарантованих конституцією прав і свобод людини	38.0
Рівність перед законом	50.9
Зниження рівня корупції	55.0
Забезпечення соціальної справедливості	27.5
Розвиток ефективної інноваційної економіки	19.6
Розвиток індустріальних технологій	10.1
Зміцнення сили і могутності держави	23.0
Сприяння національно-культурному розвитку	5.4
Розширення можливостей вільного підприємництва і розвиток конкуренції	9.3
Активізація формування відповідального суспільства	5.0
Свобода ЗМІ	3.7
Демократичне оновлення суспільства	5.0
Інше	0.1
Важко відповісти	5.7
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Правова свідомість і соціальний протест

с4. Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Малоймовірно	40.1	47.6	53.6	56.5	54.7	53.8	62.5	59.4	59.1	38.8	42.6	50.4	55.6	47.9	62.2
Важко сказати	22.6	28.7	25.0	21.2	19.3	19.9	19.3	18.8	20.6	26.4	21.0	20.3	17.7	23.0	23.0
Досить ймовірно	37.0	23.7	20.7	22.2	26.1	26.2	18.1	21.6	20.2	34.7	36.0	29.3	26.4	29.1	14.8
Не відповіли	0.3	0.0	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1	0.4	0.0	0.3	0.0	0.0

с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Скоріше за все, ні	35.4	43.6	41.7	48.2	45.8	46.3	50.1	48.1	52.6	43.4	50.7	47.2	56.4	45.0	58.7
Важко сказати	29.1	31.0	28.1	23.7	23.5	24.0	21.4	25.0	25.1	26.9	23.5	25.7	21.4	25.9	23.9
Скоріше за все, так	35.2	25.4	29.7	28.0	30.7	29.5	28.3	26.8	22.0	29.6	25.4	27.0	21.1	29.1	17.4
Не відповіли	0.4	0.0	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1	0.4	0.1	1.1	0.0	0.0

qs24m. У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?*

	2019
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22.8
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	12.5
Носив символіку політичного характеру	3.8
Не купував певні товари з політичних міркувань	11.2
Переаховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	7.9
Брав участь у добровільних акціях	7.8
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в Інтернеті	3.7
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	2.7
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	3.2
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	3.3
Брав участь у протестних акціях	2.0
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	3.8
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	3.9
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО (ООС), підтримкою переселенців	2.6
Інше	0.1
У жодному із таких заходів участі не брав	59.1
Не відповідає	0.1

* Було можливо водночас обирати будь-яку кількість варіантів відповідей.

gs27. На Вашу думку, в яких сферах суспільного життя повинні першочергово зосереджувати свою активність громадські організації?*

	2019
Сфера політики (виборчі кампанії)	12.7
Соціальна сфера (допомога бідним, сиротам і соціально вразливим верствам населення)	54.0
Охорона природи та екологія	41.2
Правозахисна діяльність (захист прав та свобод громадян)	31.1
Пропаганда здорового способу життя, профілактика наркоманії та алкоголізму	21.4
Оборона країни, захист її територіальної цілісності і суверенітету	21.1
Сфера культури (збереження історичної та культурної спадщини, просвіта)	12.3
Дозвілля громадян – спорт, туризм, культурні ініціативи та клуби по інтересам	11.3
Благоустрій місць сумісного проживання, підтримка житлового фонду та помешкань, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	20.9
Інше	0.3
Важко сказати	6.1
Діяльність громадських організацій взагалі не потрібна	5.6
Не відповіли	0.0

*Було можливо водночас обирати кілька (не більше 3-х) варіантів відповідей.

gs28. На вашу думку, громадські організації в першу чергу мають бути...

	2019
Опонентами та критиками держави	17.1
Партнерами держави у спільній діяльності	61.2
Важко сказати	16.4
Діяльність громадських організацій взагалі не потрібна	5.3
Не відповіли	0.0

gs14. Як Ви вважаєте, чому люди беруть участь в діяльності громадських організацій, об'єднань, або створюють громадські ініціативи?

	2013	2019
Захист своїх прав та реалізація інтересів	40.1	43.5
Турбота про загальне благо та допомога іншим людям	24.0	42.1
Громадський контроль за діяльністю органів влади	16.5	36.0
Прагнення здобути політичний капітал та зробити кар'єру у політиці	24.7	19.1
Бажання заробити гроші на фінансовій підтримці держави чи донорів	30.6	23.6
Інше	0.2	0.3
Не знаю	20.0	10.5
Не відповіли	0.3	0.0

* Було можливо водночас обирати будь-яку кількість варіантів відповідей.

gs15. А що, на Вашу думку, насамперед заважає участі людей в діяльності громадських організацій, об'єднань або громадських ініціативах?*

	2013	2019
Байдужість, пасивність людей до суспільного життя	48.7	51.1
Відсутність вільного часу	27.0	34.1
Загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси	30.0	27.8
Фінансові проблеми сім'ї, потреба додаткових заробітків	17.2	20.4
Юридичні перешкоди, труднощі у створенні громадських організацій, об'єднань	7.1	10.2
Недовіра до громадських організацій, об'єднань	25.6	20.3
Загальна слабкість, малочисельність громадських організацій, об'єднань	13.3	10.6
Протидія державних органів влади діяльності громадських організацій, об'єднань	10.8	7.7
Пересторога вступати у конфлікт з офіційними представниками влади	18.6	14.6
Інше	0.2	0.1
Нічого з переліченого не заважає	3.3	4.2
Не знаю	10.0	8.1
Не відповіли	0.1	0.0

* Було можливо водночас обирати кілька (не більше 3-х) варіантів відповідей.

gs29. Чи підтримуєте Ви діяльність громадських об'єднань, члени яких вважають, що зміни в Україні необхідно впроваджувати силовим шляхом?

	2019
Так, підтримую	11.9
Важко сказати, підтримую чи ні	30.7
Ні, не підтримую	57.4
Не відповіли	0.0

Довіра

д6.5 Який рівень Вашої довіри церкві та духовенству?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	13.6	18.1	16.4	15.2	11.0	10.6	8.5	7.4	6.5	9.3	9.7	8.3	10.9	8.8	12.8	12.9	14.7
2. Переважно не довіряю	13.7	13.6	15.7	14.5	12.8	12.5	11.2	10.4	10.2	12.4	15.8	13.1	13.6	14.9	17.7	18.6	15.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	32.8	33.3	32.7	30.9	33.0	32.7	30.6	26.3	26.7	26.1	26.8	30.9	24.7	26.5	17.9	28.2	23.0
4. Переважно довіряю	18.9	17.6	19.3	20.6	25.4	28.9	35.2	35.4	36.9	38.2	35.2	34.8	34.4	35.8	40.5	29.7	39.6
5. Цілком довіряю	16.7	17.4	14.6	18.0	17.4	15.1	14.3	20.2	19.4	13.5	12.1	12.7	15.4	13.9	10.7	10.6	7.0
Не відповіли	4.3	0.0	1.3	0.8	0.4	0.3	0.2	0.4	0.3	0.5	0.3	0.2	1.1	0.1	0.4	0.0	0.0
Середній бал*	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.4	3.5	3.5	3.3	3.2	3.3	3.3	3.3	3.2	3.1	3.1

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.7 Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	13.8	19.2	12.7	10.4	10.3	10.5	9.9	12.5	10.0	8.6	7.7	18.2	22.8	19.3	18.4	18.9	14.5
2. Переважно не довіряю	22.8	20.1	19.2	20.8	20.3	24.3	22.8	24.0	23.4	25.9	20.5	27.2	28.0	31.6	31.1	35.2	29.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.7	39.2	40.7	39.4	39.2	37.0	35.8	30.3	35.9	35.4	34.7	29.4	29.5	27.7	21.8	27.6	26.7
4. Переважно довіряю	17.2	17.6	21.5	25.1	25.8	24.4	29.1	29.9	29.0	27.6	33.4	23.3	17.9	20.0	26.3	16.9	28.0
5. Цілком довіряю	2.7	4.0	4.7	3.8	3.6	3.5	2.3	3.1	1.7	2.3	3.3	1.9	1.3	1.2	1.8	1.4	1.7
Не відповіли	3.8	0.0	1.2	0.6	0.8	0.3	0.0	0.2	0.0	0.2	0.4	0.0	0.6	0.2	0.6	0.0	0.0
Середній бал*	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.6	2.5	2.5	2.6	2.5	2.7

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.9 Який рівень Вашої довіри поліції (міліції)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	27.9	34.7	33.3	28.6	31.2	27.9	22.6	22.8	26.3	30.9	33.4	37.6	27.7	23.4	28.6	20.3
2. Переважно не довіряю	29.2	24.7	27.2	28.2	26.7	30.1	31.7	32.8	32.4	35.6	34.3	36.1	33.6	32.2	33.6	32.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.3	26.7	26.2	30.2	28.6	27.7	32.4	30.6	27.7	24.6	25.8	19.3	26.5	21.3	25.3	26.2
4. Переважно довіряю	10.0	10.0	9.2	9.8	10.6	11.4	11.5	12.4	12.4	8.0	5.7	5.9	11.4	21.9	11.4	19.7
5. Цілком довіряю	2.8	3.8	3.3	2.6	2.6	2.8	1.8	1.2	1.1	0.8	0.8	0.6	0.7	0.9	1.1	1.4
Не відповіли	3.8	0.0	0.9	0.6	0.2	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.4	0.1	0.3	0.0	0.0
Середній бал*	2.3	2.0	2.2	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.1	1.9	2.2	2.4	2.2	2.5

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.10 Який рівень Вашої довіри прокуратурі?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	27.7	25.4	21.2	21.7	26.9	29.9	40.8	35.7	40.6	35.0	38.1	33.8	28.5
2. Переважно не довіряю	26.5	26.9	29.3	31.4	29.5	34.8	29.3	32.1	33.9	36.6	33.6	33.2	36.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	32.7	37.4	35.3	32.5	27.1	22.6	27.4	18.8	22.5	18.6	24.9	22.9
4. Переважно довіряю	9.8	11.9	10.7	10.2	10.2	7.2	6.2	4.1	5.4	5.4	8.9	7.2	10.7
5. Цілком довіряю	2.4	2.8	1.4	1.3	0.8	0.8	0.9	0.7	0.8	0.3	0.3	0.9	1.2
Не відповіли	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.5	0.5	0.2	0.5	0.0	0.0
Середній бал*	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.0	2.0	1.9	2.0	2.0	2.1	2.2

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.11 Який рівень Вашої довіри судам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	27.4	25.2	21.0	20.9	22.5	27.6	31.7	44.8	38.1	44.3	38.3	43.2	36.2	30.6
2. Переважно не довіряю	27.0	26.3	29.3	29.1	31.9	29.2	34.5	28.8	30.8	30.2	34.2	31.9	34.3	35.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.0	32.8	35.2	36.3	33.2	31.6	24.8	19.3	25.6	18.8	21.0	16.4	22.3	21.7
4. Переважно довіряю	9.6	12.5	12.6	12.0	10.5	10.4	7.5	5.7	4.6	5.5	6.0	7.5	6.3	10.8
5. Цілком довіряю	2.6	3.1	1.6	1.7	1.7	1.2	1.1	1.3	0.7	0.7	0.4	0.4	0.8	1.5
Не відповіли	0.4	0.2	0.4	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.3	0.5	0.1	0.6	0.0	0.0
Середній бал*	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9	2.0	1.9	2.0	1.9	2.0	2.2

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.12 Який рівень Вашої довіри Президентові?

	1994	1996	1996	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
	Л.Кравчук	Л.Кучма		В.Ющенко		В.Янукович		П.Порошенко		В.Зеленський									
1. Зовсім не довіряю	32.2	29.4	38.5	24.4	34.5	30.2	8.3	19.9	23.3	14.6	31.7	38.5	19.2	30.1	33.8	42.9	39.2	10.1	
2. Переважно не довіряю	20.6	16.5	22.3	18.7	24.7	27.9	11.4	21.1	26.5	18.3	29.8	28.4	15.6	25.2	33.8	31.1	33.7	16.0	
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27.1	30.7	28.7	29.6	27.4	26.7	30.9	29.4	26.8	36.3	22.5	22.1	31.3	26.6	21.8	14.4	19.4	27.0	
4. Переважно довіряю	11.6	16.3	7.0	20.3	10.2	12.6	32.7	23.9	19.7	24.5	13.2	8.7	28.5	16.5	9.8	10.4	7.2	34.9	
5. Цілком довіряю	4.5	7.1	2.7	6.6	2.9	2.4	16.5	5.6	3.6	6.3	2.6	2.2	5.4	1.1	0.8	0.8	0.6	12.0	
Не відповіли	3.9	0.0	0.8	0.4	0.3	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.4	0.0	0.4	0.0	0.0	
Середній бал*	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1	2.8	2.3	2.1	1.9	2.0	3.2	

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.13 Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	29.1	39.7	38.3	36.8	34.3	28.9	18.7	25.0	22.3	35.7	44.3	35.0	35.6	38.6	50.1	43.4	19.0
2. Переважно не довіряю	22.1	22.3	26.7	25.2	30.8	34.2	30.9	33.9	28.1	35.5	32.3	30.2	34.0	38.1	33.4	33.7	28.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.2	29.3	26.8	30.3	27.4	27.7	35.3	28.7	35.3	21.4	18.6	26.0	21.6	17.6	10.8	18.2	36.2
4. Переважно довіряю	7.4	6.7	5.7	5.7	6.1	7.9	13.6	11.0	12.8	6.6	3.8	7.7	8.0	5.3	5.1	4.4	14.9
5. Цілком довіряю	2.3	2.0	1.6	1.4	1.3	1.2	1.6	1.2	1.4	0.7	0.8	0.9	0.3	0.4	0.2	0.3	1.8
Не відповіли	3.8	0.0	0.8	0.6	0.2	0.2	0.0	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.5	0.0	0.4	0.0	0.0
Середній бал*	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.3	2.4	2.0	1.8	2.1	2.0	1.9	1.7	1.8	2.5

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.14 Який рівень Вашої довіри Уряду?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	28.2	32.1	36.2	27.1	30.1	25.6	18.8	25.6	18.8	33.8	42.3	28.5	38.1	38.6	47.8	42.5	18.9
2. Переважно не довіряю	22.6	22.2	25.4	22.3	28.7	32.1	29.2	28.1	24.7	33.7	29.7	24.6	30.5	37.6	32.5	33.5	27.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.8	32.8	29.9	36.2	31.4	30.9	36.4	27.7	36.7	22.4	19.4	29.4	22.2	17.0	12.2	17.8	36.6
4. Переважно довіряю	8.6	9.4	6.0	11.2	8.1	9.6	13.6	15.4	17.2	8.6	7.2	15.4	8.3	6.2	6.7	5.7	15.3
5. Цілком довіряю	2.8	3.6	1.6	2.5	1.5	1.6	2.1	3.1	2.4	1.3	0.9	1.8	0.4	0.3	0.4	0.5	2.1
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.3	0.1	0.2	0.2	0.1	0.4	0.3	0.5	0.2	0.4	0.0	0.0
Середній бал*	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	2.5	2.4	2.6	2.1	1.9	2.4	2.0	1.9	1.8	1.9	2.6

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.15 Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	27.2	22.0	15.3	19.2	20.8	19.9	24.8	30.2	23.3	25.2	19.1	23.9	24.8	16.9
2. Переважно не довіряю	27.6	28.9	26.2	29.6	29.9	28.5	31.3	29.7	26.1	30.9	32.2	27.6	30.8	26.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	30.6	32.1	38.3	34.2	28.2	33.7	28.2	25.9	31.8	27.2	28.7	20.2	25.9	28.9
4. Переважно довіряю	12.3	14.8	17.8	15.4	19.4	16.8	14.5	12.2	17.2	15.3	18.8	25.5	17.1	25.1
5. Цілком довіряю	2.0	1.8	2.3	1.6	1.5	1.1	1.0	1.6	1.5	0.8	1.0	2.4	1.3	2.5
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.4	0.1	0.6	0.2	0.4	0.0	0.0
Середній бал*	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5	2.4	2.2	2.5	2.3	2.5	2.5	2.4	2.7

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.16 Який рівень Вашої довіри армії?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	11.8	15.4	15.6	12.9	12.5	10.2	10.7	11.6	12.2	13.3	18.4	14.4	14.9	11.6	14.8	15.1	10.0
2. Переважно не довіряю	12.3	11.8	14.5	12.9	12.4	15.9	16.2	17.5	16.8	20.3	23.3	13.2	15.7	15.5	15.7	20.7	14.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.9	35.7	36.5	39.1	36.1	39.0	41.5	38.1	36.8	39.7	36.2	32.7	27.9	31.0	22.8	31.1	24.2
4. Переважно довіряю	26.4	23.9	23.6	24.6	29.1	27.5	25.3	28.2	29.1	23.2	18.8	29.3	33.2	36.5	37.1	28.4	41.4
5. Цілком довіряю	11.7	13.2	8.8	9.9	9.6	7.2	6.2	4.4	5.1	3.4	2.9	10.4	7.8	5.3	8.9	4.6	10.2
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.4	0.1	0.6	0.1	0.7	0.0	0.0
Середній бал*	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8	2.6	3.1	3.0	3.1	3.1	2.9	3.3

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.17 Який рівень Вашої довіри профспілкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	23.9	20.2	14.3	18.7	19.3	20.1	19.3	21.9	26.7	24.0	20.1	22.7	23.6	16.5
2. Переважно не довіряю	18.5	21.4	22.4	21.7	23.7	23.3	27.9	26.4	22.3	26.1	25.8	20.9	25.1	24.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.0	40.8	43.7	43.9	39.9	40.5	37.7	36.2	38.6	32.5	34.1	32.2	34.4	36.0
4. Переважно довіряю	13.9	14.3	17.6	13.6	15.4	14.4	12.8	13.2	10.9	15.5	18.2	21.1	15.7	19.7
5. Цілком довіряю	3.4	2.8	1.8	2.1	1.6	1.4	1.9	1.8	1.2	1.2	1.5	2.2	1.3	3.6
Не відповіли	0.4	0.5	0.2	0.2	0.3	0.3	0.4	0.5	0.3	0.7	0.3	0.9	0.0	0.0
Середній бал*	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5	2.4	2.4	2.6	2.6	2.5	2.7

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – поєна недовіра, а 5 – поєна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.18 Який рівень Вашої довіри політичним партіям?

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	41.3	34.8	36.1	34.1	28.0	22.2	28.0	28.7	32.8	36.7	40.1	39.1	36.2	40.6	38.2	23.8
2. Переважно не довіряю	22.2	27.1	27.0	27.6	31.9	31.3	32.9	31.7	36.9	31.6	31.8	35.1	39.2	34.3	38.3	34.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	34.0	32.7	30.6	31.2	36.6	29.4	31.8	24.2	24.6	24.2	19.9	19.7	18.2	18.1	30.1
4. Переважно довіряю	2.2	2.4	3.1	6.2	7.6	8.6	8.8	6.9	5.1	5.9	3.2	4.8	4.2	5.6	5.1	10.2
5. Цілком довіряю	1.1	0.8	0.7	1.1	0.9	1.2	0.7	0.8	0.7	0.7	0.6	0.2	0.5	0.4	0.4	1.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.5	0.6	0.4	0.1	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.8	0.2	0.9	0.0	0.0
Середній бал*	2.0	2.1	2.1	2.2	2.4	2.2	2.2	2.2	2.0	2.0	1.9	1.9	1.9	1.9	1.9	2.3

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – поєна недовіра, а 5 – поєна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.22 Який рівень Вашої довіри банкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	38.5	32.2	21.0	19.3	18.2	35.3	30.2	31.0	30.5	33.7	34.1	33.8	31.0	23.7
2. Переважно не довіряю	23.6	24.0	27.5	27.3	28.7	31.8	31.4	31.0	30.3	33.0	37.8	33.3	32.7	31.0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	28.4	28.5	32.3	33.3	31.7	22.6	25.2	24.6	28.6	20.7	18.3	18.2	22.9	26.0
4. Переважно довіряю	8.1	13.2	17.7	18.3	19.2	9.2	12.2	11.8	9.4	11.2	8.7	13.1	12.4	18.0
5. Цілком довіряю	1.3	2.0	1.3	1.6	1.8	0.8	0.7	1.1	0.7	0.6	0.4	1.1	1.0	1.3
Не відповіли	0.2	0.2	0.2	0.2	0.5	0.2	0.2	0.6	0.6	0.8	0.7	0.5	0.0	0.0
Середній бал*	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2	2.2	2.2	2.1	2.0	2.1	2.2	2.4

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.24 Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	27.3	22.7	23.2	19.3	22.2	18.8	17.6	23.2	14.5	12.9	16.1	15.7	11.6
2. Переважно не довіряю	22.5	25.7	26.8	23.7	25.2	25.1	23.9	23.6	18.9	21.4	16.8	22.6	17.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.9	37.8	37.8	40.6	36.9	42.4	40.4	38.3	32.4	34.4	29.2	34.3	32.9
4. Переважно довіряю	12.2	12.0	10.3	15.0	13.7	12.4	16.3	13	28.7	28.4	31.9	25.3	33.0
5. Цілком довіряю	3.0	1.5	1.9	1.3	1.8	1.2	1.4	1.8	4.8	2.7	5.6	2.2	5.0
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4	0.1	0.6	0.2	0.4	0.0	0.0
Середній бал*	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5	2.6	2.5	2.9	2.9	2.9	2.8	3.0

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.25 Який рівень Вашої довіри вченим України?

	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	5.9	6.0	6.9	8.9	6.2
2. Переважно не довіряю	8.3	9.5	7.8	12.9	8.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.1	37.1	26.8	38.7	28.8
4. Переважно довіряю	42.9	41.3	46.2	34.3	45.1
5. Цілком довіряю	8.2	6.0	11.9	5.2	11.0
Не відповіли	0.7	0.1	0.4	0.0	0.0
Середній бал*	3.4	3.3	3.5	3.1	3.5

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.26 Який рівень Вашої довіри волонтерам?

	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не довіряю	7.4	5.6	8.9	8.7	7.5
2. Переважно не довіряю	10.0	12.8	11.7	14.2	11.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	23.4	28.2	23.4	30.9	25.4
4. Переважно довіряю	44.3	44.2	42.9	39.4	46.3
5. Цілком довіряю	14.3	9.0	12.8	6.7	9.1
Не відповіли	0.6	0.2	0.3	0.0	0.0
Середній бал*	3.5	3.4	3.4	3.2	3.4

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.27 Який рівень Вашої довіри Інтернету?

	2019
1. Зовсім не довіряю	9.8
2. Переважно не довіряю	15.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	44.2
4. Переважно довіряю	27.4
5. Цілком довіряю	3.0
Не відповіли	0.0
Середній бал*	3.0

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Міжнаціональні відносини і мова спілкування

ен1. Якою мірою Ви володієте українською мовою?

	2019
Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	81.6
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	10.9
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	3.3
В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	3.5
Практично не розумію цієї мови	0.7
Не відповіли	0.0

ен2. Якою мірою Ви володієте російською мовою?

	2019
Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	73.8
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	14.7
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	6.4
В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	2.9
Практично не розумію цієї мови	2.2
Не відповіли	0.0

ен3. Якою мірою Ви володієте англійською мовою?

	2019
Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	5.6
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	9.3
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	10.9
В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	22.3
Практично не розумію цієї мови	51.1
Не відповіли	0.8

е6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	38.0	42.0	41.7	42.9	38.7	43.2	43.0	42.2	41.0	43.8	45.0
Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	39.2	36.8	34.9	35.4	37.9	31.2	25.6	32.2	28.7	31.4	30.2
І українською, і російською (заплекно від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	22.6	19.9	22.1	20.9	22.8	24.7	30.4	25.4	29.2	24.8	24.1
Іншою	2.0	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.3	0.8	0.9	0.3	0.6	0.7	0.6	0.1	0.6	0.0	0.2
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.4	0.4	0.4	0.1	0.2	0.4	0.1	0.5	0.0	0.5

е7. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні (при збереженні української як державної мови)?

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ні	32.9	37.0	36.2	31.1	32.2	37.6	38.4	39.6	41.6	49.1	49.6	59.9	55.5	54.5	51.7	54.6
Важко сказати	16.1	15.3	19.3	20.0	20.0	14.0	13.0	17.0	14.8	14.2	18.1	13.2	14.1	14.9	17.6	13.2
Так	50.9	47.6	44.0	48.6	47.5	48.4	48.6	43.3	43.4	36.5	32.2	25.4	30.3	29.9	30.8	32.2
Не відповіли	0.0	0.1	0.5	0.3	0.3	0.0	0.0	0.1	0.2	0.2	0.1	59.9	0.1	0.7	0.0	0.0

Соціальне самопочуття і суспільні настрої

f2. Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Скоріше не задоволений	50.5	62.4	63.4	77.5	69.4	63.2	58.2	49.0	46.6	46.8	51.1	50.5	42.2	53.1	54.1	55.6	45.5	37.7
Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.3	15.2	22.1	23.7	26.4	30.6	31.6	31.4	29.5	31.3	34.0	24.6	23.2	19.9	27.4	27.6
Скоріше задоволений	16.0	12.6	11.3	7.0	8.5	12.2	15.4	20.2	21.5	21.6	19.2	18.2	23.4	22.0	22.5	24.2	27.1	34.7
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.3	0.0	0.8	0.0	0.3	0.2	0.2	0.3	0.1	0.3	0.2	0.2	0.3	0.0	0.0

f3. Ким Ви себе перш за все вважаєте?

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	22.9	22.0	24.8	22.7	20.8
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4	6.9	6.3	7.1	5.1
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.4	57.3	60.0	56.9	58.6	59.8
Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1	2.9	3.5	3.0	4.2
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.4	3.9	3.9	3.2	3.1	3.4
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3	1.0	1.4	1.9	1.5
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2	2.6	3.3	3.3	4.6
Інше	—	—	1.6	1.4	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6	0.5	0.6	0.3	0.4
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.2	0.1	0.2

f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2019
Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	31.2	38.6	28.5	24.0	19.3	18.9	17.5	16.1	16.8	17.5	16.4	15.3	18.3	19.2	17.2
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	27.7	28.1	30.7	28.1	29.3	29.5	30.0	30.6	32.3	31.8	28.2	30.3	31.7	28.2	25.4
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.2	18.7	23.7	25.6	28.8	31.8	31.1	31.1	30.5	29.1	30.4	31.1	31.7	33.2	32.1
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	9.2	7.2	8.8	10.7	12.1	10.4	11.9	11.7	10.2	11.8	14.2	15.3	11.7	12.8	15.3
Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.7	7.1	8.1	11.5	10.2	9.3	9.4	10.5	10.2	9.6	10.6	7.5	6.4	6.4	9.8
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.4	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.3	0.1	0.4	0.2	0.2	0.2

f4.a. А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?

	2013	2015	2017	2018	2019
Повну	1.8	2.9	5.2	3.3	8.1
Часткову	15.8	30.0	28.8	29.9	36.9
Ніяку	67.0	55.8	56.8	55.3	46.0
Важко відповісти	15.2	10.8	9.0	11.5	9.0
Не відповіли	0.2	0.5	0.2	0.0	0.0

f4.b. А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?

	2013	2015	2017	2018	2019
Повну	2.1	3.8	6.3	3.7	9.5
Часткову	23.7	37.8	39.1	38.5	43.9
Ніяку	57.5	46.9	45.4	47.0	38.2
Важко відповісти	16.1	10.6	8.8	10.8	8.4
Не відповіли	0.6	0.9	0.4	0.0	0.0

f4.c. Яку особисту відповідальність Ви несете за те, хто є Президентом України?

	2018	2019
Повну	7.3	24.6
Часткову	30.4	38.0
Ніяку	53.2	31.7
Важко відповісти	9.1	5.7
Не відповіли	0.0	0.0

f4.d. Яку особисту відповідальність Ви несете за те, хто є народними депутатами України?

	2018	2019
Повну	7.0	20.8
Часткову	30.8	40.1
Ніяку	52.7	32.9
Важко відповісти	9.5	6.2
Не відповіли	0.0	0.0

Додаток 2

rs1. Хто, в першу чергу, в Україні має нести відповідальність за здійснення зовнішньої політики України?

	2019
Президент України	79.2
Кабінет міністрів України	8.4
Верховна Рада України	5.8
Політичні партії України	1.4
Інші органи влади	0.9
Ніхто	0.7
Важко сказати	3.6
Не відповіли	0.0

rs2. Хто, в першу чергу, в Україні має нести відповідальність за здійснення оборонної політики України?

	2019
Президент України	58.4
Кабінет міністрів України	21.8
Верховна Рада України	8.5
Політичні партії України	1.5
Інші органи влади	3.9
Ніхто	0.8
Важко сказати	5.1
Не відповіли	0.0

rs3. Хто, в першу чергу, в Україні має нести відповідальність за здійснення економічної політики України?

	2019
Президент України	25.1
Кабінет міністрів України	44.5
Верховна Рада України	21.2
Політичні партії України	2.8
Інші органи влади	1.5
Ніхто	0.7
Важко сказати	4.2
Не відповіли	0.0

rs4. Хто, в першу чергу, в Україні має нести відповідальність за здійснення соціальної політики України?

	2019
Президент України	20.1
Кабінет міністрів України	31.0
Верховна Рада України	30.1
Політичні партії України	9.4
Інші органи влади	3.7
Ніхто	1.3
Важко сказати	4.4
Не відповіли	0.0

rs5. Хто, в першу чергу, в Україні має нести відповідальність за здійснення політики в сфері освіти, культури, науки України?

	2019
Президент України	17.0
Кабінет міністрів України	33.4
Верховна Рада України	22.9
Політичні партії України	5.7
Інші органи влади	12.7
Ніхто	1.2
Важко сказати	7.1
Не відповіли	0.0

rs7. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальним за ситуацію в країні є Президент України?

	2019
Цілком відповідальні	79.7
Скоріше відповідальні	14.1
Важко відповісти	4.1
Скоріше невідповідальні	1.5
Зовсім невідповідальні	0.6
Не відповіли	0.0

rs8. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальною за ситуацію в країні є Верховна Рада України?

	2019
Цілком відповідальні	71.3
Скоріше відповідальні	19.1
Важко відповісти	5.5
Скоріше невідповідальні	2.4
Зовсім невідповідальні	1.7
Не відповіли	0.0

rs9. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальною за ситуацію в країні є судова система України?

	2019
Цілком відповідальні	56.0
Скоріше відповідальні	27.0
Важко відповісти	9.4
Скоріше невідповідальні	4.9
Зовсім невідповідальні	2.7
Не відповіли	0.0

rs10. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальним за ситуацію в країні є Кабінет Міністрів України?

	2019
Цілком відповідальні	64.9
Скоріше відповідальні	22.9
Важко відповісти	6.0
Скоріше невідповідальні	4.4
Зовсім невідповідальні	1.8
Не відповіли	0.0

rs11. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є регіональні (обласні) органи виконавчої влади держави?

	2019
Цілком відповідальні	44.3
Скоріше відповідальні	37.0
Важко відповісти	11.2
Скоріше невідповідальні	5.7
Зовсім невідповідальні	1.8
Не відповіли	0.0

rs12. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є місцеві (районні) органи виконавчої влади держави?

	2019
Цілком відповідальні	43.3
Скоріше відповідальні	37.7
Важко відповісти	10.4
Скоріше невідповідальні	6.5
Зовсім невідповідальні	2.1
Не відповіли	0.0

rs13. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є громадяни України?

	2019
Цілком відповідальні	37.3
Скоріше відповідальні	36.0
Важко відповісти	15.8
Скоріше невідповідальні	8.5
Зовсім невідповідальні	2.4
Не відповіли	0.0

rs14. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є політичні рухи?

	2019
Цілком відповідальні	37.7
Скоріше відповідальні	35.2
Важко відповісти	16.5
Скоріше невідповідальні	8.3
Зовсім невідповідальні	2.3
Не відповіли	0.0

rs15. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальним за ситуацію в країні є місцеве самоврядування?

	2019
Цілком відповідальні	38.8
Скоріше відповідальні	35.9
Важко відповісти	15.5
Скоріше невідповідальні	7.2
Зовсім невідповідальні	2.6
Не відповіли	0.0

rs16. Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є бізнес (підприємці)?

	2019
Цілком відповідальні	33.9
Скоріше відповідальні	35.4
Важко відповісти	17.4
Скоріше невідповідальні	9.7
Зовсім невідповідальні	3.6
Не відповіли	0.0

f5. Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Зовсім не задоволений	14.2	16.8	29.6	36.2	25.7	22.2	18.0	12.1	9.9	10.6	11.5	13.4	10.1	15.4	14.5	15.6	11.1	11.1
Скоріше не задоволений	31.8	31.9	32.2	34.1	35.2	34.4	34.2	31.9	30.9	29.1	31.2	32.1	27.5	32.0	36.4	34.3	32.9	25.0
Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	27.6	21.4	16.1	21.9	25.8	24.7	26.3	22.9	25.3	26.6	24.2	27.2	18.6	16.0	17.8	21.2	22.8
Скоріше задоволений	22.6	20.5	14.9	12.0	15.7	15.6	21.4	27.4	33.5	32.5	28.3	27.6	31.4	30.7	29.0	30.3	31.6	37.0
Цілком задоволений	2.1	2.5	1.8	1.5	1.4	1.9	1.1	2.2	2.6	2.3	2.3	2.6	3.8	2.2	3.9	1.8	3.3	4.1
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.2	0.2	0.0	0.0

ф6. Чого з наведеного Вам не вистачає?

ф6.1 ...Вміння жити в нових суспільних умовах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	52.6	45.5	43.2	39.7	38.3	30.5	34.9	33.2	32.1	32.2	30.9	31.1	33.5	33.1	27.1	25.6
Важко сказати, вистачає чи ні	31.8	36.9	37.0	36.6	32.7	36.4	31.2	32.8	34.9	30.3	34.2	31.1	27.5	24.7	30.8	29.5
Вистачає	12.2	10.8	14.2	17.1	24.6	27.7	28.4	28.4	27.2	31.2	30.6	31.4	34.9	37.8	37.6	40.0
Не цікавить	3.4	5.6	5.1	6.0	4.2	4.6	5.1	5.2	5.1	5.9	3.9	5.8	3.3	3.7	4.5	4.9
Не відповіли	0.0	1.2	0.5	0.7	0.2	0.8	0.4	0.4	0.8	0.4	0.4	0.6	0.8	0.7	0.0	0.0

ф6.2 ...Здоров'я

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	51.8	56.8	52.0	54.9	49.0	47.3	45.8	46.5	50.1	38.8	41.1	37.8	40.0	40.7	37.1	36.6
Важко сказати, вистачає чи ні	17.4	16.5	17.9	13.9	14.1	18.4	18.5	17.1	18.1	20.0	21.4	20.5	15.1	14.6	17.6	20.4
Вистачає	29.7	25.5	28.8	29.7	36.0	33.4	34.9	35.6	31.2	40.1	36.9	40.8	43.8	43.7	43.6	41.8
Не цікавить	1.0	0.7	0.9	1.1	0.8	0.4	0.7	0.7	0.6	0.8	0.6	0.7	1.1	0.5	1.8	1.2
Не відповіли	0.0	0.5	0.3	0.4	0.1	0.4	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.1	0.5	0.0	0.0

ф6.3 ...Роботи, що підходить

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	46.8	54.8	56.0	54.1	45.5	43.0	37.0	46.5	48.6	44.0	42.3	43.1	43.6	41.2	38.3	39.8
Важко сказати, вистачає чи ні	15.6	14.9	12.2	14.6	14.2	15.9	15.9	13.7	15.1	15.5	16.9	15.9	14.4	12.7	16.8	18.0
Вистачає	23.4	17.2	19.0	19.6	25.3	26.4	32.0	24.6	22.6	26.3	28.8	30.4	28.2	33.5	36.1	33.5
Не цікавить	14.2	11.7	12.4	10.7	14.9	14.2	14.7	14.9	13.4	13.9	11.9	10.2	13.6	12.0	8.8	8.7
Не відповіли	0.0	1.4	0.4	1.1	0.2	0.4	0.4	0.3	0.4	0.2	0.1	0.5	0.2	0.6	0.0	0.0

ф6.4 ...Необхідного одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	42.9	46.6	43.7	44.9	32.3	25.7	21.0	23.7	24.0	16.3	19.0	22.5	24.6	22.4	19.0	17.9
Важко сказати, вистачає чи ні	19.3	20.1	19.1	18.0	16.5	20.4	15.2	17.4	20.9	18.9	15.4	16.5	15.4	15.1	17.5	7.6
Вистачає	33.4	28.0	31.2	31.2	45.5	46.6	57.6	52.4	50.3	60.0	60.4	56.7	54.7	56.7	59.3	58.4
Не цікавить	4.4	4.4	5.8	5.3	5.5	6.8	5.9	6.4	4.5	4.4	5.1	3.7	5.1	5.2	4.2	6.1
Не відповіли	0.0	1.0	0.2	0.7	0.2	0.5	0.3	0.1	0.3	0.4	0.2	0.7	0.2	0.6	0.0	0.0

ф6.5 ...Хорошого житла

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	34.7	39.4	35.4	42.4	36.3	36.1	34.1	35.1	38.8	35.4	32.9	33.7	37.1	34.6	30.5	31.1
Важко сказати, вистачає чи ні	15.5	18.7	17.8	16.2	15.0	17.3	14.9	15.8	19.1	17.9	18.1	16.3	14.8	14.1	16.1	19.2
Вистачає	46.7	36.7	41.9	36.0	43.4	42.7	46.3	45.6	39.1	42.6	45.0	46.1	44.3	47.8	49.8	45.3
Не цікавить	3.2	4.1	4.2	5.0	5.1	3.4	4.4	3.4	2.7	3.6	3.7	3.3	3.7	3.1	3.6	4.4
Не відповіли	0.0	1.0	0.6	0.6	0.2	0.5	0.3	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.1	0.4	0.0	0.0

ф6.6 ...Сучасних економічних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	48.1	44.2	42.3	46.2	46.3	38.6	38.2	38.5	39.6	35.0	37.1	39.7	38.1	40.9	34.9	35.8
Важко сказати, вистачає чи ні	20.3	24.6	22.3	23.4	20.7	24.4	21.8	22.6	26.1	26.2	27.2	23.1	21.7	20.1	24.7	24.5
Вистачає	9.7	8.6	11.4	11.6	15.4	18.2	21.2	19.0	18.1	18.7	19.8	22.7	22.6	24.5	27.9	27.0
Не цікавить	21.9	21.7	23.6	18.2	17.3	18.3	18.5	19.8	15.9	19.9	15.8	13.9	17.3	14.0	12.4	12.7
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.2	0.2	0.4	0.2	0.2	0.5	0.3	0.5	0.0	0.0

fb.7 ...Упевненості в своїх силах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	34.4	33.5	34.7	35.7	29.9	29.0	29.7	28.2	34.6	29.1	28.6	27.5	30.8	32.7	26.6	30.2
Важко сказати, вистачає чи ні	31.4	35.5	32.9	29.4	28.8	28.8	26.5	27.1	29.0	27.6	27.8	25.0	22.1	21.7	25.8	25.3
Вистачає	30.5	26.6	29.5	31.3	37.6	39.4	40.4	42.1	34.1	40.5	40.9	44.0	43.4	43.0	44.7	41.1
Не цікавить	3.7	3.4	2.5	3.0	3.3	2.3	3.1	2.6	2.1	2.6	2.6	2.8	3.4	2.1	2.8	3.4
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.4	0.4	0.4	0.1	0.3	0.2	0.1	0.7	0.3	0.5	0.0	0.0

fb.8 ...Необхідної медичної допомоги

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	58.4	62.8	61.9	63.4	55.8	54.2	48.4	52.1	57.4	45.7	47.9	48.9	53.0	52.8	44.7	44.0
Важко сказати, вистачає чи ні	22.9	21.2	19.4	17.3	20.9	23.3	23.1	20.8	20.8	25.4	25.6	21.5	18.0	17.6	20.8	23.9
Вистачає	14.8	10.7	13.6	14.2	18.8	18.2	25.4	22.9	18.5	24.7	21.8	25.1	24.0	26.3	29.4	28.4
Не цікавить	3.8	4.4	4.8	4.5	4.3	3.8	2.9	3.8	2.8	3.7	4.5	3.8	4.8	2.7	5.1	3.7
Не відповіли	0.0	1.0	0.3	0.6	0.2	0.5	0.2	0.4	0.4	0.5	0.1	0.6	0.2	0.6	0.0	0.0

fb.9 ...Модного та красивого одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	44.3	48.7	44.0	44.8	41.3	35.2	32.3	35.6	36.3	29.6	28.0	33.5	34.8	35.1	29.1	27.2
Важко сказати, вистачає чи ні	17.9	14.7	15.8	17.3	13.9	19.2	18.3	16.7	18.3	20.2	20.1	18.3	15.4	16.4	17.3	17.7
Вистачає	9.9	8.3	10.2	10.8	14.9	20.1	23.4	21.4	20.6	22.1	25.9	21.9	25.6	25.1	32.4	32.2
Не цікавить	27.8	27.3	29.8	26.6	29.5	24.9	25.6	26.2	24.4	27.7	26.0	25.4	24.1	23.1	21.2	22.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.2	0.4	0.4	0.6	0.4	0.2	0.3	0.4	0.1	0.9	0.1	0.3	0.0	0.0

f6.10 ... Необхідних меблів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистає	35.5	37.6	32.0	40.2	33.0	30.9	27.0	27.4	28.8	23.7	22.8	29.0	26.6	27.2	23.1	24.1
Важко сказати, вистає чи ні	18.3	17.8	16.2	15.1	15.4	16.7	14.5	15.1	17.2	17.9	15.9	16.1	13.8	13.6	17.2	17.5
Вистає	32.6	29.4	35.4	28.9	38.7	40.0	45.9	46.4	42.9	48.3	49.2	44.7	48.0	50.1	48.6	46.8
Не цікавить	13.6	14.3	16.0	15.2	12.7	11.9	12.0	10.9	10.6	9.7	11.7	9.4	11.2	8.7	11.1	11.6
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.5	0.2	0.5	0.6	0.2	0.5	0.4	0.3	0.8	0.4	0.4	0.0	0.0

f6.11 ...Сучасних політичних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистає	35.6	33.6	28.7	31.0	34.6	27.5	27.5	24.7	29.3	28.1	27.2	30.3	27.3	32.1	28.6	28.2
Важко сказати, вистає чи ні	23.2	26.7	24.5	25.1	22.1	25.2	23.4	23.6	25.1	24.3	27.4	24.4	20.4	19.8	24.9	25.2
Вистає	12.1	9.4	15.4	14.6	15.4	21.3	24.4	22.4	20.2	22.1	25.0	25.4	26.0	25.0	25.6	27.2
Не цікавить	29.1	29.0	31.0	28.6	27.6	25.6	24.4	29.3	25.1	25.2	19.9	19.2	26.2	22.4	20.9	19.4
Не відповіли	0.0	1.2	0.3	0.7	0.3	0.4	0.3	0.1	0.4	0.3	0.4	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0

f6.12 ... Рішучості в досягненні своїх цілей

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистає	26.7	31.1	31.2	31.8	29.2	28.3	27.2	27.9	33.8	29.0	27.6	28.0	30.0	32.2	29.8	28.9
Важко сказати, вистає чи ні	37.1	39.8	33.3	31.9	31.6	30.3	27.1	29.7	28.7	31.9	31.9	26.2	24.5	22.1	26.3	27.2
Вистає	26.2	19.7	25.4	27.0	31.5	33.2	37.5	34.9	31.2	33.4	35.5	39.6	38.1	40.4	38.4	37.0
Не цікавить	10.0	8.7	10.0	8.8	7.7	7.6	7.6	7.4	5.8	5.3	4.7	5.5	7.0	4.7	5.4	6.9
Не відповіли	0.0	0.8	0.2	0.6	0.1	0.5	0.6	0.1	0.5	0.4	0.3	0.7	0.4	0.6	0.0	0.0

ф6.13 ...Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	46.9	52.4	50.0	56.0	57.2	47.3	48.4	49.4	54.4	49.2	47.6	49.0	42.4	46.7	43.6	42.3
Важко сказати, вистачає чи ні	29.1	28.7	25.9	23.3	22.7	27.4	25.4	25.2	25.7	27.3	28.9	23.9	23.4	20.2	26.1	26.2
Вистачає	8.1	5.5	8.8	8.3	9.4	12.9	14.8	12.8	10.8	14.2	13.4	15.2	19.9	19.7	20.1	20.4
Не цікавить	15.9	12.6	15.0	11.8	10.5	11.8	11.0	12.2	8.4	9.1	9.7	11.4	14.1	12.8	10.3	11.1
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.6	0.2	0.5	0.4	0.4	0.7	0.2	0.4	0.4	0.2	0.6	0.0	0.0

ф6.14 ...Можливості повноцінно проводити відпустку

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	68.0	63.6	65.1	59.0	52.9	53.6	58.8	60.6	58.2	55.3	62.4	62.1	61.7	54.5	50.1
Важко сказати, вистачає чи ні	13.0	12.4	12.6	13.9	19.7	17.1	14.9	15.8	16.2	18.8	13.2	11.7	12.5	17.9	18.1
Вистачає	5.1	8.1	8.7	13.9	14.9	16.8	14.8	14.1	15.6	16.9	16.1	17.3	17.3	20.2	25.0
Не цікавить	13.0	15.6	13.1	12.9	11.9	12.2	11.4	9.0	9.1	8.4	7.7	8.8	7.8	7.4	6.8
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.2	0.5	0.3	0.1	0.5	0.6	0.5	0.6	0.1	0.7	0.0	0.0

ф6.15 ...Можливості мати додатковий зарібок

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	55.6	55.9	48.8	39.3	44.8	41.0	47.2	51.1	47.7	46.9	49.3	47.7	47.3	42.2	38.7
Важко сказати, вистачає чи ні	18.5	16.2	19.6	20.7	18.2	16.8	16.6	16.2	19.2	18.4	15.9	16.2	12.5	18.2	19.5
Вистачає	9.3	11.7	13.2	21.3	18.9	23.8	17.6	15.9	16.4	19.9	20.4	19.9	24.4	28.0	30.0
Не цікавить	15.2	16.1	17.7	18.6	17.5	17.9	18.4	16.3	16.3	14.5	13.5	15.9	15.0	11.6	11.8
Не відповіли	1.3	0.2	0.7	0.2	0.5	0.5	0.2	0.6	0.4	0.3	0.9	0.3	0.8	0.0	0.0

ф6.16 ...Можливості купувати найнеобхідніші продукти

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	60.6	57.8	49.6	37.4	35.7	32.2	32.4	31.8	23.3	26.6	32.0	34.3	31.9	25.1	24.0
Важко сказати, вистачає чи ні	18.2	17.2	17.5	17.8	19.4	17.5	17.8	21.5	21.4	21.4	18.8	15.2	14.1	19.0	17.3
Вистачає	19.4	22.8	29.6	41.6	42.3	47.5	47.3	44.3	52.4	50.0	46.2	47.9	51.8	53.2	55.3
Не цікавить	1.0	1.9	2.7	2.4	2.0	2.4	2.3	1.8	2.5	1.8	2.3	2.2	1.6	2.7	3.4
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.7	0.6	0.4	0.2	0.6	0.3	0.2	0.8	0.4	0.6	0.0	0.0

ф6.17 ...Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	26.3	24.5	27.8	29.0	22.7	23.6	22.4	23.9	28.7	25.7	23.2	23.6	26.0	24.9	22.5	22.5
Важко сказати, вистачає чи ні	36.7	41.4	32.7	33.7	31.7	31.7	27.2	28.3	30.6	30.6	31.3	25.2	24.5	22.3	26.9	25.6
Вистачає	30.4	28.1	33.6	32.0	40.0	40.0	45.2	43.3	36.0	38.8	41.7	46.9	45.3	48.4	47.4	46.7
Не цікавить	6.6	5.0	5.5	4.8	5.2	4.3	4.8	4.3	4.3	4.4	3.6	3.3	4.0	3.8	3.2	5.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.6	0.4	0.4	0.4	0.2	0.4	0.6	0.2	0.9	0.2	0.6	0.0	0.0

ф6.18 ...Повноцінного дозвілля

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	53.5	53.3	51.9	51.6	44.9	41.4	44.1	45.7	47.3	46.7	42.4	49.3	53.3	49.4	44.0	40.3
Важко сказати, вистачає чи ні	22.5	24.5	19.7	22.6	22.2	23.9	21.5	22.1	21.9	23.1	23.5	19.3	14.6	17.2	21.6	22.3
Вистачає	14.9	12.8	18.3	16.2	22.6	24.4	26.3	25.2	23.1	21.6	26.4	25.3	26.8	27.2	29.3	32.1
Не цікавить	9.1	8.6	9.7	9.1	10.0	9.6	7.8	6.8	7.2	8.2	7.4	5.4	5.2	5.5	5.1	5.3
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.5	0.3	0.6	0.2	0.2	0.4	0.4	0.2	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0

ф6.19 ... Можливості працювати з повною віддачею

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	38.9	44.5	45.5	38.0	30.2	30.1	27.2	32.7	35.0	33.1	29.4	31.2	33.6	29.5	29.7	27.2
Важко сказати, вистачає чи ні	24.3	23.0	20.9	21.9	21.6	22.8	20.7	20.1	24.2	23.1	23.7	21.9	19.2	19.9	20.8	24.6
Вистачає	26.1	20.7	23.0	28.0	33.5	35.1	39.3	37.5	28.7	32.1	36.4	34.6	35.3	40.2	41.3	40.1
Не цікавить	10.6	10.8	10.2	11.5	14.2	11.5	12.5	9.5	11.7	11.2	10.2	10.9	11.8	9.8	8.2	8.1
Не відповіді	0.0	0.9	0.3	0.7	0.4	0.6	0.4	0.2	0.4	0.5	0.3	1.4	0.1	0.6	0.0	0.0

ф6.20 ... Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не вистачає	72.1	77.2	72.8	71.0	61.1	53.6	48.9	49.8	51.9	47.2	43.8	49.8	55.3	52.1	42.9	37.8
Важко сказати, вистачає чи ні	14.6	13.9	13.8	13.3	15.9	20.1	19.0	20.8	21.9	23.2	25.3	19.8	15.0	17.7	19.9	20.5
Вистачає	11.8	7.3	11.4	12.2	18.8	24.2	29.5	26.8	23.8	26.4	27.9	27.0	27.0	27.9	34.9	39.1
Не цікавить	1.6	1.0	1.8	2.8	4.0	1.8	2.2	2.4	2.1	2.8	2.7	2.7	2.6	1.8	2.2	2.6
Не відповіді	0.0	0.6	0.2	0.6	0.2	0.4	0.3	0.2	0.3	0.3	0.3	0.8	0.1	0.5	0.0	0.0

ф6.48 ... Упевненості у власному майбутньому

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2019
1. Не вистачає	72.2	66.9	67.1	64.4	63.8	72.3	66.3	48.1
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.7	20.4	22.6	21.3	23.3	19.4	21.6	23.3
3. Вистачає	6.7	11.2	8.4	12.8	11.8	6.7	11.1	26.0
4. Не цікавить	1.9	1.4	1.3	1.3	1.1	1.4	0.8	2.6
Не відповіді	0.6	0.1	0.6	0.1	0.1	0.2	0.3	0.0

Інтегральний індекс соціального самопочуття*

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2017	2018	2019
I/СС-20	35.1	33.7	34.8	34.8	37.3	36.8	38.3	39.4	38.6	38.8	37.4	39.5	38.9	39.2	40.7	40.9

* Діапазон шкали соціального самопочуття ІСС-20 — від 20 до 60 балів; 40 балів — середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб.

Додаток 2

dm8. Як Ви вважаєте, дотримання якого з цих трьох принципів є найбільш важливим для нашого суспільства?

	2019
Держава повинна сприяти благополуччю якомога більшої кількості людей, навіть якщо це призведе до зменшення благополуччя меншості	26.0
Держава повинна забезпечувати індивідуальну свободу громадян	23.4
Держава повинна створити умови, коли кожен буде займати ту позицію в суспільстві, яка відповідає його здібностям	50.5
Не відповіли	0.1

dm9. А тепер скажіть, в якій мірі, на Вашу думку, обраний Вами принцип виконується в Україні?

	2019
Зовсім не виконується	27.5
Скоріше не виконується	40.6
Скоріше виконується	15.2
Повністю виконується	1.2
Важко сказати	15.5
Не відповіли	0.0

in1. Звідки Ви головним чином отримуєте інформацію про політичні та економічні події в Україні?

	2019
Інформаційно-розважальні телеканали (1+1, Інтер, СТБ та інші)	44.3
Спеціалізовані інформаційні канали (112, NewsOne, Прямий тощо)	10.5
Газети, журнали	1.8
Інтернет	34.5
Радіо	1.4
Друзі, знайомі	2.2
Не отримую інформації про політичні та економічні події	2.1
Важко відповісти	3.2
Не відповіли	0.0

MA4. Де в основному знаходяться джерела інформації, з яких Ви отримуєте новини?*

	2016	2017	2018	2019
Україна	94.6	90.1	88.6	92.0
Росія	13.3	10.9	11.2	8.7
Інші республіки колишнього СРСР	1.6	0.8	1.2	1.2
Європа	5.7	9.1	6.3	7.3
США/Канада	2.0	2.1	1.4	1.7
Інші країни	1.5	1.4	1.7	1.2
Важко відповісти	3.3	6.1	7.3	5.0
Не відповіли	0.0	0.1	0.0	0.0

* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас.

18. Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?*

	1992	2000	2002	2004	2006	2006	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2016	2019
Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	43.2	43.1	43.2	45.5	49.3	42.5	41.3	51.3	42.8	43.4	41.4
Безробіття	60.3	86.4	73.0	67.9	64.9	54.4	80.1	79.4	78.1	60.2	70.3	72.6	60.6	57.8	52.6
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	6.6	6.7	6.9	6.8	9.5	59.6	51.8	42.7	38.3	36.9	41.1
Міжнародних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	19.2	18.5	12.7	10.7	14.3	35.0	20.1	24.9	17.4	20.1	20.3
Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	8.4	7.2	6.1	5.6	8.6	12.3	7.8	11.2	8.2	14.7	13.7
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	—	—	11.0	7.4	7.8	10.1	9.2	9.8	7.4	13.9	15.1	20.4	13.2	12.3	10.9
Зупинки підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.2	29.9	43.2	35.7	36.4	36.0	38.7	37.8	33.5	27.4	26.0
Повернення до старих порядків часів застою	13.2	11.3	7.3	5.2	7.9	7.4	9.9	7.7	7.5	12.0	13.1	10.9	11.1	11.3	16.1
Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	31.8	34.7	37.3	29.8	33.4	39.0	38.8	32.6	27.3	23.6
Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	13.4	16.3	15.9	16.6	18.6	32.8	26.2	28.1	21.8	21.4	20.6
Невилплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	55.8	51.6	73.8	65.8	75.4	60.8	68.5	61.0	62.7	57.0	53.2
Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	80.8	86.0	84.2	80.6	79.6	63.0	75.4	81.0	77.1	74.3	69.3
Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	9.3	10.0	9.9	14.3	18.3	16.8	17.4	20.3	17.7	19.1	12.5
Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	22.9	21.9	16.7	11.8	14.4	45.9	29.3	32.5	27.9	25.6	28.8
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	22.3	18.1	16.3	16.7	18.6	9.2	12.2	11.9	10.6	12.2	9.0
Зараження зарозливіми для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	38.3	39.2	37.3	34.5	36.6	17.4	19.6	23.7	23.2	23.2	23.1
Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	29.9	21.2	17.5	23.7	18.4	23.7	25.6	29.4	25.0	31.3	24.0
Інше	2.1	6.7	2.8	3.4	2.1	2.8	1.6	1.6	1.7	5.1	3.7	3.6	1.9	0.5	1.0
По-справжньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	2.6	2.2	1.3	2.7	4.8	1.8	0.9	1.3	3.2	3.4	3.7
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.4	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	1.2	0.1	0.1	0.1	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

ф8а. А що з переліченого являє сьогодні найбільші загрози особисто для Вас і Вашої сім'ї?

	2019
Зростання злочинності	25.5
Безробіття	36.9
Напад зовнішнього ворога на Україну	25.0
Розширення і посилення збройного конфлікту на Донбасі	26.3
Розташування воєнних баз і ракетно-ядерної зброї НАТО	10.9
Міжнародні конфлікти	11.2
Міжрелігійні конфлікти	7.2
Наплив біженців, переселенців, мігрантів	4.8
Зупинка підприємств	14.3
Голод	18.6
Масові вуличні безпорядки	11.2
Невиплати зарплат, пенсій тощо	36.5
Зростання цін	63.0
Зменшення розміру моєї заробітної плати	28.1
Встановлення диктатури у країні	12.2
Розпад України як держави	22.1
Наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС	8.2
Нові аварії і катастрофи на атомних електростанціях і промислових підприємствах, пожежі на армійських складах боєприпасів	16.4
Терористичні акти	19.5
Посилення соціально-економічної нерівності	17.1
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	18.8
Холод в квартирі	21.8
Втрата житла внаслідок неможливості сплати житлово-комунальних послуг	17.3
Інше	0.2
Нічого з цього не загрожує мені і моїй сім'ї	6.5
Не відповіли	0.0

Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?

	2003	2007	2009	2012	2013	2014	2015	2019
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	8.3	16.0	18.0	15.4	16.5	15.8	18.0	25.4
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	30.6	32.5	33.4	26.1	34.4	27.2	33.9	35.6
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	36.1	37.6	33.9	31.8	30.6	32.1	32.6	25.3
Важко відповісти	24.9	13.9	14.3	24.8	18.4	24.7	15.1	13.7
Не відповіли	0.1	0	0.4	1.9	0.1	0.2	0.4	0.0

z28. У чому Ви вбачаєте сенс життя?*

У душевному спокої, у згоді з самим собою, у єднанні з природою	2019	43.2
У реалізації творчих задумів	15.6	
У досягненні висот професійної кар'єри	18.9	
У популярності, публічному визнанні своїх заслуг	5.4	
У сімейному благополуччі, у дітях та онуках як своєму продовженні	66.9	
У великому коханні до жінки/чоловіка	18.1	
У соціальній справедливості, громадянській злагоді	32.6	
У демократичному розвитку суспільства	17.2	
У матеріальному добробуті	53.1	
У можливості жити заради власного задоволення	22.7	
У тому, щоб бути сучасним, опанувати та використовувати нові технології	14.8	
У тому, щоб успішно планувати та організовувати свої дії	23.8	
У чомусь іншому	0.1	
Ні в чому	1.2	
Важко відповісти	2.6	
Не відповіли	0.0	

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

ф9. Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Все не так погано, і можна жити	4.1	4.4	17.9	13.4	11.7	9.5	9.2	11.1	5.3	5.0	8.7	7.3	8.7	20.5
Жити важко, але можна терпіти	30.6	38.9	51.4	48.5	53.5	53.4	48.8	46.8	45.1	42.4	38.0	36.8	36.3	45.2
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59.9	50.4	21.1	29.1	27.3	29.8	33.1	33.4	38.7	45.2	48.2	47.8	46.2	27.5
Важко сказати	5.4	6.1	9.6	8.9	7.4	7.3	8.7	8.7	10.8	6.6	5.0	7.9	8.9	6.8
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.8	0.1	0.2	0.0	0.0

ф10. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ніякого покращення не буде	70.3	56.2	43.8	42.7	18.3	35.2	44.0	26.1	51.3	59.4	39.9	51.7	59.0	48.4	52.1	25.2
Важко сказати	18.7	24.3	43.1	38.8	41.5	43.2	36.3	43.2	33.7	28.1	37.6	27.3	24.8	29.2	30.8	29.5
Більш-менш налагодиться	11.1	19.3	13.0	18.4	40.2	21.6	19.6	30.6	14.9	12.0	22.3	19.0	16.0	21.2	17.1	45.2
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4	0.3	2.0	0.2	1.2	0.0	0.0

str2. Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?*

	2017	2019
Розгубленість	21.4	16.4
Байдужість	13.8	13.0
Відчай	21.8	13.9
Тривога	37.4	31.2
Розчарування	33.9	21.5
Безвихідь	16.1	10.4
Надія	22.8	47.8
Обурення	25.9	12.5
Агресія	15.6	7.8
Страх	27.2	16.5
Незахищеність	39.5	28.9
Напруженість	31.9	21.9
Бажання змін	40.7	46.7
Інше	0.4	0.3
Нічого з переліченого	0.9	1.5
Важко відповісти	2.2	4.4
Не відповіли	0.1	0.0

* Було можливо обрати не більше 5-ти варіантів відповідей водночас.

г2. Якою мірою Ви пишастесь тим, що є громадянином України?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019
1. Зовсім не пишастесь	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.2	5.0	4.9	6.0	5.9	4.4
2. Скоріше не пишастесь	11.5	15.8	9.7	12.4	11.4	11.9	14.1	15.4	8.4	10.7	10.7	9.4	8.3
3. Важко сказати	40.8	37.7	31.4	35.2	30.5	31.3	35.2	27.3	19.0	24.3	20.9	25.8	17.1
4. Скоріше пишастесь	30.8	30.0	38.3	33.2	36.6	38.3	34.9	37.8	49.7	42.0	43.6	43.9	49.2
5. Дуже пишастесь	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.5	16.9	17.9	18.8	14.9	21.0
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2	0.8	1.0	0.2	0.0	0.0	0.0
Середній бал*	3.3	3.1	3.5	3.3	3.4	3.3	3.2	3.2	3.7	3.6	3.6	3.5	3.7

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – відсутність гордості за українське громадянство, а 5 – висока міра гордості. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є гордість за своє громадянство. Середній бал розраховується для тих респондентів, які відповіли на поставлене запитання.

г7. Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?*

	2005	2006	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019
Оптимізм	33.8	25.5	25.1	19.7	14.1	22.8	21.9	20.6	20.1	32.8
Байдужість	2.7	2.8	2.4	4.6	4.8	2.2	1.7	2.8	3.7	2.2
Радість	11.7	4.8	3.1	1.9	1.4	1.7	2.3	2.7	5.1	6.8
Безвихідність	6.1	11.2	13.3	11.1	17.8	12.0	11.0	11.5	18.2	8.5
Упевненість	19.5	9.8	11.2	6.7	5.1	7.2	7.8	8.9	11.5	16.4
Розгубленість	10.5	16	17.1	12.6	17.1	16.6	14.0	16.5	23.4	13.8
Задоволеність	9.2	3.4	3.3	1.4	1.7	1.6	2.2	2.4	4.2	3.7
Песимізм	2.8	7.2	7.8	11.5	11.4	10.7	10.3	11.8	14.1	6.9
Надія	61.2	50.7	56.4	46.9	32.1	44.2	44.4	46.7	43.4	57.9
Тривога	24.4	34.4	29.1	34.4	30.8	40.3	37.6	34.3	37.6	23.4
Інтерес	21.5	17.0	19.7	14.1	11.9	11.4	10.0	14.1	15.2	22.0
Страх	8.1	11.0	16.4	17	22.0	21.0	22.9	16.9	21.1	10.7
Інше	0.5	0.5	1.1	0.3	0.4	0.7	0.2	0.3	0.1	0.2
Важко відповісти	7.1	6.8	7.2	8.3	10.9	4.1	5.5	5.4	5.8	3.9
Не відповіли	0.0	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

js1. Наскільки суспільство, у якому Ви живете, можна назвати справедливим?

	2019
1 (зовсім несправедливе)	20.6
2	31.2
3	37.5
4	9.8
5 (дуже справедливе)	0.9
Не відповіли	0.0
Середній бал*	2.4

* Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали, де 1 означає найвищу міру несправедливості, а 5 – найбільшу міру справедливості. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більш справедливим оцінюється суспільство.

js2. Як Ви вважаєте, економічна система в нашій країні діє тільки в інтересах багатих чи в інтересах більшості населення України?

	2019
Діє тільки в інтересах багатих	71.3
Діє в інтересах більшості населення	10.8
Не знаю	17.9
Не відповіли	0.0

js3. Наскільки справедливою сьогодні в Україні є різниця в доходах населення?

	2019
Цілком справедливо	2.4
Скоріше справедлива	5.7
Скоріше несправедлива	28.3
Зовсім несправедлива	60.4
Важко відповісти	3.2
Не відповіли	0.0

js4. Наскільки справедливим сьогодні в Україні є розподіл багатства (нерухомість, фінансові накопичення, товари тривалого вжитку тощо)?

	2019
Цілком справедливий	1.6
Скоріше справедливий	5.3
Скоріше несправедливий	27.2
Зовсім несправедливий	59.5
Важко відповісти	6.4
Не відповіли	0.0

js5. Наскільки справедливою сьогодні в Україні є система формування заробітної плати найманих працівників?

	2019
Цілком справедлива	1.9
Скоріше справедлива	8.1
Скоріше несправедлива	29.4
Зовсім несправедлива	54.1
Важко відповісти	6.5
Не відповіли	0.0

Культурна сфера

mv1. Перегляду яких художніх фільмів та серіалів Ви віддасте перевагу?

	2019
Українських	23.1
Російських	9.3
Зарубіжних (крім російських)	17.1
Радянських	6.2
Важко сказати	6.4
Не має значення	27.0
Не дивлюся фільми	10.9
Не відповіли	0.0

mv2. Що в змісті українських художніх фільмів, серіалів Вас приваблює?*

	2019
Порядність героїв	28.5
Перемога справедливості	21.9
Толерантність персонажів	12.4
Взаємодопомога та взаємовиручка	16.1
Повага до людини праці	12.8
Повага до людської гідності	16.5
Відображення дотримання прав людини	10.9
Готовність поступитися власними інтересами заради суспільних	10.9
Інше	7.7
Важко сказати	17.6
Я не дивлюся цих фільмів, серіалів	24.9
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

mv3. Що в змісті російських художніх фільмів, серіалів Вас приваблює?*

	2019
Порядність героїв	13.3
Перемога справедливості	16.1
Толерантність персонажів	9.8
Взаємодопомога та взаємовиручка	12.0
Повага до людини праці	8.1
Повага до людської гідності	9.8
Відображення дотримання прав людини	8.0
Готовність поступитися власними інтересами заради суспільних	6.5
Інше	6.8
Важко сказати	21.5
Я не дивлюся цих фільмів, серіалів	34.7
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

mv4. Що в змісті зарубіжних (крім російських) художніх фільмів, серіалів Вас приваблює?*

	2019
Порядність героїв	15.8
Перемога справедливості	21.2
Толерантність персонажів	16.5
Взаємодопомога та взаємовиручка	15.3
Повага до людини праці	10.1
Повага до людської гідності	14.1
Відображення дотримання прав людини	18.8
Готовність поступитися власними інтересами заради суспільних	12.3
Інше	8.5
Важко сказати	18.1
Я не дивлюся цих фільмів, серіалів	24.1
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

mv5. Що в змісті радянських художніх фільмів, серіалів Вас приваблює?*

	2019
Порядність героїв	30.7
Перемога справедливості	23.3
Толерантність персонажів	12.0
Взаємодопомога та взаємовиручка	20.1
Повага до людини праці	26.0
Повага до людської гідності	20.0
Відображення дотримання прав людини	12.5
Готовність поступитися власними інтересами заради суспільних	20.4
Інше	5.3
Важко сказати	13.2
Я не дивлюся цих фільмів, серіалів	26.9
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Інтернет, соціальні мережі

04. Чи користуєтесь Ви Інтернетом?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80.7	83.0	80.7	74.4	68.2	59.8	47.1	42.7	35.1	29.0	24.1	25.6	21.2	17.5
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13.0	9.1	9.3	10.7	8.8	9.8	8.4	8.3	5.6	6.7	3.7	5.2	2.1	3.9
Користуюся вдома	1.1	2.5	3.4	6.9	13.2	21.4	38.9	44.8	55.6	59.9	65.2	56.7	61.4	56.2
Користуюся на роботі	2.6	3.3	4.0	5.3	10.5	9.5	11.8	10.7	15.7	14.8	21.6	16.1	21.6	19.5
Користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1.5	2.9	3.7	3.8	2.8	4.7	2.3	1.9	2.4	3.7	3.7	2.3	6.6	3.7
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19.6	28.6	35.6	48.4
Не відповіли	2.5	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.4	0.3	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

sp7m. Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?*

	2019
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	33.2
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32.7
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	18.1
Звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	4.9
Звертаюся до громадських, міжнародних організацій	2.4
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	5.8
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	8.5
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	4.8
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	5.2
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	3.7
Отримую електронні державні послуги (електронна реєстрація, електронна довідка, електронна черга тощо)	6.8
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (електронні петиції, електронні звернення, електронні скарги тощо)	7.2
Надсилаю електронні запити з проханням надати публічну інформацію, створену владними суб'єктами (електронні запити)	3.1
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників (електронні декларації), звітів їх діяльності на посаді (електронні звіти)	3.3
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проектів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання державних бюджетних коштів	4.3
Приймаю участь в е-тендерах, підтримую або ініціюю проекти бюджету участі онлайн тощо	1.6
Нічого з переліченого не роблю	26.4
Не користуюсь Інтернетом	21.4
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Додаток 2

sm1m. Скажіть, якими соціальними мережами в Інтернеті Ви користуєтесь?*

	2019
Вконтакті	13.9
Однокласники	13.2
Facebook	58.0
YouTube (Ю-Тьюб)	48.7
Twitter	8.5
Instagram (Інстаграм)	30.1
LinkedIn (Лінкедін)	1.8
Не користуюсь соціальними мережами	27.1
Важко відповісти/ відмова від відповіді	1.8
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

sm2m. Для чого Ви зазвичай використовуєте соціальні мережі?*

	2019
Відслідковує стрічку подій своїх друзів, знайомих	72.2
Відслідковує стрічку новин інформаційних ресурсів	47.9
Стежу за новинами та беру участь у обговореннях в групах за інтересами	26.9
Стежу за подіями в житті зірок (артистів, спортсменів тощо)	24.2
Відслідковує стрічку подій популярних блогерів / політиків	20.9
Беру участь у публічних обговореннях актуальних, резонансних подій	11.6
Ділюся новинами зі свого життя	39.3
Ділюсь посиланнями на новини та інформацію, яку вважаю цікавою	31.1
Ділюсь розважальним контентом, фото, відео	27.9
Граю в ігри, пропонувані в соціальній мережі	17.8
Спілкуюсь з друзями, близькими	51.8
Інше	0.2
Важко відповісти	1.7
Не відповіли	0.0

* % розраховано від тих респондентів, які в попередньому запитанні вказали на якусь соціальну мережу. Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

nt1. Як Ви вважаєте, якою мірою втручання в вибори Президента, парламенту за допомогою Інтернету становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	47.4
Скоріш потребує запобігання	16.1
Скоріш не потребує запобігання	10.3
Не потребує запобігання	7.2
Важко відповісти	19.0
Не відповіли	0.0

nt2. Як Ви вважаєте, якою мірою цензура Інтернету з боку урядів чи корпорацій (видалення/блокування небажаної інформації) становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	39.8
Скоріш потребує запобігання	21.8
Скоріш не потребує запобігання	11.8
Не потребує запобігання	6.7
Важко відповісти	19.9
Не відповіли	0.0

nt3. Як Ви вважаєте, якою мірою маніпулювання громадською думкою через Інтернет становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	50.1
Скоріш потребує запобігання	20.6
Скоріш не потребує запобігання	8.7
Не потребує запобігання	4.8
Важко відповісти	15.8
Не відповіли	0.0

nt4. Як Ви вважаєте, якою мірою крадіжка та оприлюднення приватної інформації користувачів становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	56.3
Скоріш потребує запобігання	18.3
Скоріш не потребує запобігання	6.5
Не потребує запобігання	3.7
Важко відповісти	15.2
Не відповіли	0.0

Додаток 2

nt5. Як Ви вважаєте, якою мірою поширення в Інтернеті заздалегідь неправдивої інформації (фейків) становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	59.3
Скоріш потребують запобігання	18.1
Скоріш не потребують запобігання	5.4
Не потребують запобігання	2.8
Важко відповісти	14.4
Не відповіли	0.0

nt6. Як Ви вважаєте, якою мірою Інтернет-шахрайство становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	67.4
Скоріш потребують запобігання	13.2
Скоріш не потребують запобігання	4.2
Не потребують запобігання	2.2
Важко відповісти	13.0
Не відповіли	0.0

nt7. Як Ви вважаєте, якою мірою маніпулювання поведінкою споживачів через Інтернет становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	53.9
Скоріш потребують запобігання	20.3
Скоріш не потребують запобігання	7.2
Не потребують запобігання	2.1
Важко відповісти	16.5
Не відповіли	0.0

nt8. Як Ви вважаєте, якою мірою вільний доступ до (соціально-) шкідливої інформації, яка розпалює ворожнечу, закликає до насильства, агресії, доступ до порнографії тощо становить загрозу та потребує запобігання?

	2019
Потребують запобігання	58.0
Скоріш потребують запобігання	17.0
Скоріш не потребують запобігання	5.7
Не потребують запобігання	2.8
Важко відповісти	16.5
Не відповіли	0.0

Матеріальний статус сім'ї

Л.3. Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
У середньому (національна валюта)	1302	637277	6500000	84	96	208	290	571	1021	1166	1421	1718	1834	2080	2421	3260	4037	5757
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	7.99	12.95*	22.1**	25.0**	26.28**	28.29**	25.73**
У середньому (доларовий еквівалент)	10	42	35	41	18	39	54	113	202	147	178	215	142	94	96.8	124	142	223
Не відповіли (%)	3.3	14.4	7.4	10.1	3.9	14.2	12.6	5.6	6.6	5.9	6.8	6.7	7.6	10.7	11.4	15.6	0.6	8.0

* Використовано дані щодо курсу американського долару за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який мав місце за цей час.

Л.4. Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці:

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraємо	3.1	1.7	0.5	0.8	1.5	1.3	0.7	0.8	1.3	1.2	1.1	1.3	1.7
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	9.6	5.9	4.0	3.0	3.9	4.3	3.7	3.3	4.2	4.4	4.1	3.2	4.0
Вистачає лише на продукти харчування	49.3	42.0	35.5	32.6	36.4	38.7	37.8	36.2	39.3	46.5	41.7	32.3	30.2
Вистачає загалом на прожиття	23.5	32.4	36.2	37.9	38.1	36.7	33.3	38.4	35.4	31.4	32.6	40.1	35.8
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11.6	13.9	15.7	20.7	15.9	15.4	12.1	15.9	12.3	11.4	11.2	18.2	16.7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2.0	2.1	3.6	3.8	3.4	2.7	2.9	3.8	2.6	2.3	1.7	3.9	5.0
Живемо у повному достатку	0.3	0.6	0.3	0.4	0.2	0.2	0.2	0.6	0.3	0.4	0.6	0.9	0.6
Не відповіли	0.6	1.4	4.2	0.7	0.4	0.7	9.3	0.9	4.6	2.4	7.0	0.0	6.0

L5. Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць. Складіть розмір зарплатні (без відрахувань) та всі інші грошові надходження усіх членів сім'ї, а отриману суму поділіть на кількість осіб в сім'ї.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2017	2018	2019
У середньому (національна валюта)	1025	54415	570700	74	96	163	235	503	867	1085	1389	1552	1717	1882	2702	3357	4913
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	7.99	12.95*	22.1**	26.28**	28.29**	25.73**
У середньому (доларовий еквівалент)	8	36	31	36	18	31	44	100	172	137	174	194	133	85	103	118	191
Не відповіли (%)	2.2	9.7	6.3	8.3	6.7	8.1	6.9	4.6	8.4	8.1	7.9	7.4	8.3	12.3	13.3	0.0	10.0

* Використано дані щодо курсу американського долара за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який має місце за цей час.

L6. Як Ви вважаєте, який дохід, у розрахунку на одну особу за місяць, забезпечує зараз прожитковий мінімум?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2019
У середньому (національна валюта)	189	241	688	901	1423	1681	2061	3121	2505	3636	4103	8095
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	7.99	12.95*	22.1**	25.0**	25.73**
У середньому (доларовий еквівалент)	92	43	130	179	282	212	258	391	193	164	164	314
Не відповіли	2.1	1.3	1.8	1.8	3.6	3.3	3.7	1.7	2.6	6.2	2.6	4.4

* Використано дані щодо курсу американського долара за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який має місце за цей час.

Л13. Як би Ви загалом оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2017	2019
1. Злиденне	5.6	5.3	5.9	4.2	4.4	5.7	4.7	4.6	6.3	4.0	4.6	5.4
2. Бідне	40.4	35.7	40.4	40.7	38.7	42.8	45.7	45.7	40.1	45.5	43.9	33.6
3. Середнє	52.0	57.1	52.9	53.6	56.0	50.8	48.6	48.9	52.2	48.9	50.1	58.9
4. Заможне	1.0	1.2	0.6	0.9	0.5	0.7	0.6	0.7	1.1	1.5	0.8	1.9
5. Багате	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.0
Не відповіли	1.0	0.5	0.1	0.6	0.4	0.1	0.3	0.2	0.2	0.0	0.5	0.2
Середній бал*	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.6

* Середній бал розраховано для 5-ч бальної шкали, де 1 – означало злиденне матеріальне становище, а 5 – багате матеріальне становище. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим кращим є матеріальне становище. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

Робота і зайнятість

п35. Чи є у Вас зараз оплачувана робота?

	2019
Так, маю одну оплачувану роботу	58.2
Так, маю крім основної ще одну оплачувану роботу	5.1
Так, маю крім основної декілька оплачуваних робіт	1.6
Ні, оплачуваної роботи не маю	35.1
Не відповіли	0.0

п1. Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час:

	1992	1994	1996	1988	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Професійний політик, керівний працівник держапарату	—	0.1	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.2	0.4
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосппідприємства	5.0	0.4	1.4	0.7	0.8	0.6	0.6	2.5	0.7	1.1	1.0	1.0	1.1	1.2	1.1	1.0	1.1	1.1
Службовець держапарату (посадова особа)	—	1.5	1.2	0.8	0.8	1.0	0.9	1.3	1.0	0.5	0.8	0.8	1.1	1.3	1.1	1.1	1.2	1.7
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.7	7.4	5.9	5.9	4.5	5.9	5.4	5.3	8.1	4.8	4.8	5.8	7.6	7.0	7.5	8.2	7.6	7.5
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.3	7.4	6.7	5.5	5.0	5.0	5.3	4.8	7.2	4.9	4.7	5.1	6.4	7.8	8.2	9.3	7.5	8.4
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1.1	1.0	1.5	1.4	0.8	0.8	0.8	0.9	1.3	1.2	0.9	0.7	0.3	1.4	0.9	0.8	0.8	1.3

Результати національних щорічних моніторингових опитувань
1994–2019 років

Продовження таблиці 11

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Підприємць у великому або середньому бізнесі	—	0.5	1.0	0.7	0.9	0.6	0.7	0.9	1.1	1.1	0.7	0.6	1.0	0.9	1.4	1.0	0.7	1.1
Займаєсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	—	2.5	2.6	3.5	3.8	3.3	4.2	3.0	4.3	3.7	3.3	3.5	3.7	3.6	3.8	3.7	5.2	3.9
Службовець з чисто допоміжного персоналу	12.4	6.3	6.3	6.0	5.4	6.3	6.8	5.5	5.6	5.9	6.1	5.3	5.8	5.9	6.1	5.4	7.6	6.8
Кваліфікований робітник	17.4	19.3	18.3	15.2	13.8	14.7	15.6	14.7	14.4	13.8	14.3	16.9	14.8	14.2	15.7	14.1	16.8	18.2
Різнороб, підсобний робітник	8.5	4.8	5.6	6.1	6.3	5.0	4.3	5.1	4.4	7.0	6.8	8.6	6.3	4.8	4.7	6.4	5.6	7.9
Працівник сільгоспідприємства	4.6	5.2	3.5	2.6	2.3	2.1	2.5	2.3	1.6	1.9	1.6	1.4	1.5	1.5	1.2	1.1	1.4	1.5
Фермер	—	0.2	0.2	0.1	0.1	0.4	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1	0.2	0.3	1.0	0.3	0.2	0.3	0.5
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	—	3.5	2.9	2.9	3.4	4.5	3.5	4.7	4.6	4.8	3.7	3.7	2.5	4.7	3.9	4.5	3.4	2.7
Непрацюючий пенсіонер	—	23.1	26.7	27.5	27.0	29.0	26.9	26.3	26.4	25.4	25.9	25.2	24.7	22.2	22.5	23.2	20.9	19.8
Домогосподарка	—	6.0	4.6	5.6	5.8	4.6	4.8	5.8	5.8	6.2	6.6	6.2	5.8	6.5	6.4	6.2	5.6	3.4
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях за певною від обставин	—	3.0	2.9	4.3	4.5	5.0	6.0	5.2	5.1	6.3	6.6	7.6	6.7	5.8	5.3	6.4	6.1	4.8
Не працюю і не маю жодних джерел доходу	14.6	4.0	6.3	8.2	11.8	4.4	4.7	3.2	1.8	4.4	3.9	3.2	3.4	3.3	3.0	2.1	3.2	2.8
Зареєстрований безробітний	—	—	—	—	—	1.8	1.7	1.3	1.3	0.9	1.6	1.2	1.6	1.7	2.8	0.8	0.9	0.7
Інше	4.6	2.8	2.1	2.5	3.0	2.5	3.6	3.4	3.7	3.1	2.4	1.3	3.1	2.0	2.0	2.6	0.6	1.3
Важко сказати	—	—	—	—	—	1.7	1.2	1.2	1.4	2.1	2.6	1.2	1.6	1.7	1.4	1.3	1.1	4.2
Не відповіли	—	1.1	0.0	0.2	0.1	0.9	0.2	1.8	0.1	0.6	1.4	0.4	0.8	1.1	0.6	0.3	2.1	0.0

п7. Який статус зайнятості Ви маєте на роботі?*

	2002	2004	2005	2006	2010	2012	2013	2014	2016	2018	2019
Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	2.5	2.8	2.0	3.2	3.7	2.3	2.7	2.8	3.2	3.4	6.4
Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, предстваник вільної професії)	12.7	11.2	10.6	10.9	10.0	10.5	11.9	13.8	13.5	13.4	13.6
Найманій працівник	80.3	77.4	78.7	77.8	80.0	78.6	81.1	79.9	80.2	80.5	76.9
Важко сказати	—	6.3	7.8	7.4	5.7	6.2	3.7	3.3	3.1	2.6	3.1
Не відповіли	4.5	2.3	0.9	0.7	0.5	2.5	0.6	0.2	0.0	0.0	0.0

* Відсотки від тих, хто працює.

wk1. Які з перелічених умов характеризують Вашу основну роботу?*

	2019
Працюю за письмовим трудовим договором/контрактом	73.1
Працюю за усною домовленістю, без письмово оформленого трудового договору/контракту	25.7
Не відповіли	1.2

* % розраховано від тих респондентів, які вказали, що мають зараз оплачувану роботу.

wk2. Визначте, будь-ласка, умови Вашої основної зайнятості.*

	2019
Працюю на умовах постійної зайнятості (маю безстроковий контракт/договір)	75.1
Працюю за строковим контрактом	7.8
Працюю на сезонних роботах	5.4
Працюю на тимчасових роботах	6.8
Працюю час від часу на випадкових роботах	3.0
Не відповіли	1.9

* % розраховано від тих респондентів, які вказали, що мають зараз оплачувану роботу.

wk3. Яка тривалість робочого часу на Вашій основній роботі?*

	2019
Працюю постійно понаднормово (більше 40 годин на тиждень)	23.3
Працюю час від часу понаднормово	18.1
Працюю повний робочий тиждень (40 годин на тиждень)	42.1
Працюю неповний робочий тиждень (менше 40 годин на тиждень)	9.9
Працюю за викликом окремі години (необхідні для виконання робіт)	6.2
Не відповіли	0.4

* % розраховано від тих респондентів, які вказали, що мають зараз оплачувану роботу.

п8. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2019
1. Зовсім не задоволений	16.1	21.6	23.3	17.8	12.1	6.4	8.9	6.2	6.9	8.3	10.5	7.3	8.4	5.6	3.6	9.1
2. Скоріше не задоволений	21.0	21.4	26.5	28.8	21.3	23.9	24.9	22.8	22.2	23.7	26.1	18.8	22.7	22.7	18.6	24.1
3. Важко сказати, задоволений чи ні	24.2	22.5	21.0	24.9	30.2	29.5	24.2	23.6	27.9	27.7	23.0	25.3	19.8	20.7	20.9	21.2
4. Скоріше задоволений	26.6	25.3	24.8	22.4	25.7	33.5	35.1	39.6	35.7	33.1	34.7	39.3	40.7	39.4	45.8	37.9
5. Цілком задоволений	7.1	9.1	4.0	6.1	2.9	5.2	6.0	7.6	6.8	5.1	5.0	9.2	7.8	11.4	11.1	7.7
Не відповіли	4.9	0.0	0.4	0.0	7.9	1.5	0.9	0.2	0.5	2.1	0.7	0.1	0.6	0.2	0.0	0.0
Середній бал**	2.9	2.8	2.6	2.7	2.8	3.1	3.0	3.2	3.1	3.0	3.0	3.2	3.2	3.3	3.4	3.1

* Відсотки та середні бали від тих респондентів, хто працює.

** Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна незадоволеність, а 5 – повна задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є задоволеність.

Додаток 2

п8а. Якщо Ви не задоволені своєю нинішньою роботою, визначте, будь-ласка, чим саме Ви не задоволені?*

	2019
Оплатою моєї праці, яка не забезпечує мінімально необхідних потреб прожиття	72.5
Співвідношенням робочого і вільного часу (для сім'ї, друзів, відпочинку тощо)	10.8
Тривалістю робочого часу	4.4
Станом техніки безпеки і охорони здоров'я	2.3
Соціальним пакетом	1.8
Можливостями для навчання, професійного розвитку і кар'єрного зростання	2.3
Недостатньою захищеністю моїх інтересів профспілкою/колективним договором	2.6
Задоволений переліченими аспектами своєї роботи	1.8
Інше	0.5
На даний час я не працюю	1.0
Не відповіли	0.0

* % розраховано від тих респондентів, які вказали, що мають зараз оплачувану роботу, та які своєю роботою не задоволені. Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

п8б. Чи дає Ваша сьогоднішня робота можливість реалізувати Ваші здібності і знання?

	2019
Так, повною мірою	16.8
Так, деякою мірою	43.8
Зовсім ні	28.8
Важко відповісти	10.6
Не відповіли	0.0

* % розраховано від тих респондентів, які вказали, що мають зараз оплачувану роботу.

п9. Чи маєте Ви або хтось із членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном? (% від всіх опитаних)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
Так	10.1	11.8	12.1	15.7	13.7	13.5	13.7	17.0	20.2	25.2	27.8
Ні	88.9	88.1	87.4	83.9	86.1	85.9	86.0	82.7	79.7	74.8	72.2
Не відповіли	1.0	0.1	0.6	0.3	0.2	0.6	0.3	0.3	0.1	0.0	0.0

п10. Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи? (% від тих респондентів, які в попередньому запитанні вказали, що вони самі, або члени їх сімей, мають досвід тимчасової роботи за кордоном)

	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
Жодного разу	59.0	54.8	54.3	59.3	56.3	50.0	59.6	55.4	52.5
1 раз	14.3	19.4	19.0	18.1	17.0	15.4	14.8	17.7	18.0
2 рази	10.1	9.9	7.7	8.6	10.1	8.2	8.5	10.2	11.4
3 рази	4.6	4.9	2.8	2.1	4.9	5.2	6.0	2.9	6.0
Більш ніж 3 рази	12.0	10.6	16.2	11.9	11.3	21.2	10.7	12.6	12.2
Не відповіли	0.0	0.4	0.0	0.0	0.4	0.0	0.3	1.3	0.0

п11. Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки? (% від всіх опитаних)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Так	6.9	5.7	6.3	6.1	6.2	6.2	5.3	7.2	7.4	9.9	10.8	12.0	14.3	16.4
Ні	92.7	94.3	93.6	93.6	93.7	92.9	94.0	91.8	92.4	89.8	88.2	87.0	83.8	81.6
Не відповіли	0.4	0.3	0.1	0.4	0.1	0.9	0.7	1.0	0.2	0.3	1.0	1.0	1.9	2.0

Захист довкілля

ес1. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Зменшити щоденне споживання води.

	2019
Ні не готовий	26.8
Не впевнений, можливо	19.3
Готовий, але не доводилось	22.7
Готовий і вже роблю	25.8
Важко відповісти	5.4
Не відповіли	0.0

ес2. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Обмежувати використання електроенергії.

	2019
Ні не готовий	16.8
Не впевнений, можливо	18.8
Готовий, але не доводилось	21.7
Готовий і вже роблю	38.1
Важко відповісти	4.6
Не відповіли	0.0

ес3. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Відмовлятися від дезодорантів та аерозолів, які містять фреон.

	2019
Ні не готовий	12.7
Не впевнений, можливо	21.1
Готовий, але не доводилось	28.0
Готовий і вже роблю	29.4
Важко відповісти	8.8
Не відповіли	0.0

ес4. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Матеріально підтримати природоохоронні заходи

	2019
Ні не готовий	28.2
Не впевнений, можливо	21.6
Готовий, але не доводилось	28.7
Готовий і вже роблю	11.3
Важко відповісти	10.2
Не відповіли	0.0

ес5. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Прибирати територію біля свого будинку.

	2019
Ні не готовий	8.1
Не впевнений, можливо	13.0
Готовий, але не доводилось	21.0
Готовий і вже роблю	51.9
Важко відповісти	6.0
Не відповіли	0.0

ес6. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Відмовлятися від застосування у побуті синтетичних миючих засобів, які шкодять природному довкіллю.

	2019
Ні не готовий	14.9
Не впевнений, можливо	20.8
Готовий, але не доводилось	32.0
Готовий і вже роблю	23.9
Важко відповісти	8.4
Не відповіли	0.0

ес7. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Робити зауваження людям, які на Ваших очах завдають шкоди природі.

	2019
Ні не готовий	12.5
Не впевнений, можливо	17.6
Готовий, але не доводилось	28.4
Готовий і вже роблю	34.7
Важко відповісти	6.8
Не відповіли	0.0

ес8. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Зупинити тих, хто шкодить природному середовищу.

	2019
Ні не готовий	12.4
Не впевнений, можливо	17.6
Готовий, але не доводилось	34.6
Готовий і вже роблю	26.3
Важко відповісти	9.1
Не відповіли	0.0

ес9. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Звертатися із заявкою або листом про забруднення довкілля в органи державного управління.

	2019
Ні не готовий	19.1
Не впевнений, можливо	21.4
Готовий, але не доводилось	36.6
Готовий і вже роблю	12.7
Важко відповісти	10.2
Не відповіли	0.0

ес10. Що саме Ви готові робити для покращення навколишнього природного середовища (природи)? – Повідомляти громадськість через засоби масової інформації про відомі Вам випадки забруднення довкілля.

	2019
Ні не готовий	21.2
Не впевнений, можливо	20.0
Готовий, але не доводилось	36.9
Готовий і вже роблю	11.8
Важко відповісти	10.0
Не відповіли	0.0

Конфлікт на Донбасі

dl5. З ким сьогодні, на Вашу думку, ГОЛОВНИМ ЧИНОМ, воюють українські силові структури (армія, Нацгвардія, міліція, СБУ тощо) на Донбасі?

	2015	2016	2017	2018	2019
З місцевим ополченням, яке діє самостійно	4.3	4.1	4.1	2.6	6.1
З місцевим ополченням та іноземними добровольцями, які діють самостійно	6.5	7.1	6.9	5.6	8.0
З місцевим ополченням, яке фінансується, озброюється та керується з Росії	15.9	18.4	18.4	14.4	18.4
З російськими найманцями (місцевими та іноземцями, які воюють за гроші), яких підтримує Росія	36.6	36.4	28.6	33.1	29.4
З регулярною російською армією	17.4	12.8	20.4	16.8	20.3
Важко відповісти	19.3	20.9	21.5	27.5	17.8
Не відповіли	0.2	0.3	0.1	0.0	0.0

dl7. Який із сценаріїв вирішення конфлікту на Сході України Ви готові прийняти?

	2015	2016	2017	2018	2019
Продовжувати бойові дії до повернення під контроль всіх територій на Сході України	18.3	13.9	15.2	18.3	21.0
Здійснювати економічну і територіальну блокаду невідконтрольних територій до їх повернення	22.4	17.7	20.4	15.2	20.5
Визнати за ДНР і ЛНР право на часткову незалежність, почати переговори щодо їх особливого статусу у складі України	18.8	22.3	18.6	20.2	21.9
Відокремити ДНР і ЛНР від України, відмовитися від цих територій	14.5	14.7	15.3	13.2	10.1
Інше	3.3	1.5	1.6	3.7	0.4
Важко відповісти	22.4	29.7	28.8	29.4	26.1
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.0

dг8. Чи вважаєте Ви можливим повернення контролю влади України над зоною АТО?

	2015	2017	2019
Так, Донбас буде повернено	21.4	22.9	28.5
Донбас може повернутися на умовах особливого статусу цих територій	18.0	16.7	17.5
Донбас повернеться, якщо припиниться підтримка з боку Росії	26.4	26.3	23.4
Ні, Донбас втрачений для України назавжди	13.8	15.3	12.4
Важко відповісти	20.3	18.7	18.2
Не відповіли	0.1	0.1	0.0

dг13. Як Ви гадаєте, що сьогодні відбувається в Україні?*

	2015	2017	2019
Боротьба за незалежність країни	18.6	13.3	19.6
Громадянська війна	11.8	13.8	12.5
Внутрішньополітичний конфлікт	15.9	16.6	17.3
Боротьба зовнішньополітичних гравців на території України	28.2	26.3	24.3
Боротьба з зовнішнім ворогом (Росією)	31.4	37.7	41.5
Боротьба між олігархами	44.7	34.3	34.6
Боротьба середнього класу з людьми, що монополізували владу	16.8	4.4	5.3
Взагалі не розумію, що відбувається	12.3	13.3	8.0
Інше	0.8	0.5	0.0
Важко відповісти	5.5	6.3	8.6
Не відповіли	0.2	0.1	0.0

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

dr15. Якою має бути державна політика щодо неконтрольованих територій у Донецькій та Луганській областях?

	2015	2017	2019
Необхідно позбутися цих територій як баласту, що заважає Україні рухатися вперед	12.4	12.0	11.7
Необхідно військовими засобами встановити контроль над цими територіями	18.9	20.7	22.9
Ці території самі повернуться під контроль українського Уряду із погіршенням на них економічної ситуації та покращеннями в Україні	38.0	33.6	37.1
Інше	1.9	1.7	1.9
Важко відповісти	28.1	31.9	26.4
Не відповіли	0.6	0.1	0.0

pm1. Наскільки Ви підтримуєте введення миротворців ООН на Донбас?

	2019
Повністю підтримую	24.4
Скоріше підтримую	32.3
Скоріше не підтримую	13.5
Категорично проти	8.5
Важко відповісти	21.3
Не відповіли	0.0

st1m. Скажіть, що з перерахованого нижче відбувалося з Вами і членами Вашої сім'ї протягом останніх трьох років?*

	2017	2018	2019
Втратили весь або частину бізнесу через події на сході країни	1.8	1.4	1.1
Втратили роботу, житло, майно, бо виїхали з зони бойових дій на сході	3.1	1.9	2.3
Отримали поранення в результаті бойових дій на сході	1.8	0.4	1.7
Втратили когось із рідних в результаті бойових дій на сході	1.2	1.4	1.5
Втратили когось із друзів в результаті бойових дій на сході	3.5	4.1	4.9
Хтось із рідних або друзів був поранений в результаті бойових дій на сході	4.3	4.9	5.4
Хтось із рідних або друзів став вимушеним переселенцем в результаті бойових дій на сході	7.2	8.4	6.1
Було розірвано стосунки з кимось з рідних або друзів через різне розуміння подій на Сході України	9.5	9.3	7.6
Нічого з переліченого не відбулося	76.8	76.9	78.9
Отримали роботу, пільги або нагороди, пов'язані з обороною країни	—	—	1.6
Не відповіли	0.3	0.0	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Демографічні дані

s1. Ваша стать:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Чоловіча	44.1	43.9	44.3	44.1	44.4	44.2	44.1	45.2	46.1	44.8	45.5	45.5	44.3	45.3	45.2	45.1	45.2	45.3
Жіноча	55.3	55.9	55.7	55.9	55.6	55.7	55.9	54.8	53.9	55.2	54.4	54.5	55.7	54.7	54.8	54.9	54.8	54.7
Не відповіли	0.6	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s2. Ваш вік:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
до 30 років	28.8	21.9	21.8	21.8	21.9	21.8	21.6	22.3	21.4	21.4	19.8	18.8	19.6	21.6	21.4	21.0	21.1	16.9
30–55 років	48.1	49.2	48.8	48.0	47.8	49.1	48.9	47.4	49.0	50.5	51.0	52.1	49.6	46.7	46.6	46.8	46.2	47.4
Старші 55 років	22.6	28.3	29.4	30.3	30.3	29.1	29.5	30.0	29.5	28.1	29.2	29.1	30.8	31.6	32.0	32.2	32.7	35.7
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s3. Ваш сімейний стан:

	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ніколи не був(ла) у шлюбі	13.8	13.5	14.8	13.7	14.9	15.7	14.1	13.6	13.6	16.1	14.7	14.5	15.1	13.0
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	60.0	57.2	57.8	59.1	56.1	58.4	55.2	55.0	58.6	56.4	59.4	58.5	58.4	59.3
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	4.9	5.8	4.3	5.4	7.3	3.3	6.8	7.3	7.5	7.3	6.2	7.8	7.7	7.0
Розлучений(на) офіційно	7.3	7.7	7.6	7.6	8.3	6.4	8.4	8.9	7.9	8.6	7.3	7.8	7.2	9.5
Розійшовся(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	1.8	1.4	1.9	0.9	1.0	0.8	1.6	1.2	1.3	1.0	1.9	1.2	1.5	1.8
Вдвонець (вдова)	11.8	13.9	13.2	12.9	12.1	14.9	13.3	12.8	10.8	9.9	10.5	10.1	10.1	9.4
Не відповіли	0.3	0.4	0.3	0.3	0.3	0.6	0.6	1.2	0.3	0.6	0.0	0.1	0.0	0.0

s4. Ваша освіта

	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Початкова, неповна середня	23.8	25.4	21.4	23.9	6.2	4.1	4.9	4.8	3.7	3.1
Середня загальна	12.9	38.3	37.6	39.2	29.2	13.9	13.1	15.6	12.1	13.7
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	28.9	22.5	25.3	22.6	38.6	43.0	44.0	41.8	46.1	39.6
Перша ступінь вищої освіти (бакалавр)	18.5	2.1	2.3	1.5	4.2	6.3	7.8	6.1	8.2	8.3
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	15.7	11.7	12.7	12.7	21.1	32.6	30.0	31.6	30.0	35.3
Не відповіли	0.2	0.0	0.7	0.2	0.7	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0

s5. Ваша національність:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Українець	68.9	72.3	73.2	74.8	76.1	77.4	76.6	80.4	82.1	84.7	77.7	84.1	83.8	87.9	89.6	89.0	91.3	91.1	91.4
Росіянин	24.4	22.6	22.9	22.2	21.4	19.6	19.7	17.3	16.0	12.2	18.2	13.9	13.3	10.1	8.3	9.4	7.4	7.7	6.9
Інша	5.5	4.7	3.9	3.0	2.4	2.8	3.7	2.3	1.8	3.1	3.8	1.8	2.1	1.9	1.6	1.6	1.1	1.2	1.2
Не відповіли	1.1	0.4	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.2	0.8	0.1	0.5	0.0	0.2	0.0	0.5

s6. Чи однієї національності Ваші батьки?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Так	73.7	80.5	80.7	80.5	80.0	82.2	80.9	82.0	86.1	83.8	84.6	85.4	83.6	82.6	84.9	83.8	83.4	86.8
Ні	26.3	18.9	19.3	19.4	19.7	16.6	17.8	16.7	12.9	14.9	14.5	13.7	15.1	15.8	14.0	14.8	15.4	12.1
Не знаю	—	—	—	—	—	1.1	1.2	1.3	0.9	1.3	0.9	0.8	1.1	1.1	1.1	1.4	1.2	1.1
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.2	0.4	0.0	0.0	0.0	0.0

s7. У Вашого чоловіка (дружини) та ж національність, що й у Вас?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Така сама	53.4	59.0	57.1	58.7	58.3	62.1	60.9	63.1	64.7	66.7	69.6	72.2	69.2	70.7	70.7	63.2	75.0
Інша	23.5	21.5	19.3	21.3	19.3	17.0	13.5	11.0	10.5	10.8	8.4	8.2	7.0	8.2	7.3	3.5	3.8
Не в шлюбі	21.1	16.2	23.7	19.3	22.4	18.5	24.6	25.0	23.9	21.9	19.2	19.1	22.0	20.8	21.1	33.3	21.2
Не відповіли	2.0	3.3	0.0	0.7	0.0	2.5	0.1	0.9	0.8	0.6	2.8	0.5	1.7	0.3	0.9	0.0	0.0

s8. Ваша рідна мова:

	1992	1994	1996	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Українська	61.9	62.3	62.5	61.9	63.8	63.9	61.1	64.3	62.3	65.1	61.3	66.2	68.5	73.1	70.7	72.1	74.2
Російська	34.9	34.7	36.1	36.5	35.1	34.5	35.7	34.1	36.4	33.1	32.5	34.4	30.1	25.0	28.4	27.0	25.1
Інша	3.0	2.6	1.4	1.5	1.2	1.5	1.8	1.5	1.2	1.7	2.3	2.5	1.4	1.2	0.7	0.8	0.7
Не відповіли	0.3	0.4	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.8	0.2	0.1	0.0

s9. До якого віросповідання Ви себе відносите?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не релігійний	12.7	16.7	12.6	12.8	11.7	9.8	10.7	11.5	11.1	12.7	16.4	14.5
Православ'я	74.9	73.5	76.3	77.6	76.7	79.8	78.8	74.9	77.6	75.3	71.2	72.2
Католицизм	1.7	1.2	1.2	0.8	0.8	1.1	1.2	2.1	1.2	1.9	1.7	1.4
Греко-католицизм	7.7	5.7	7.4	6.6	7.4	7.6	7.6	7.6	7.9	7.7	7.8	9.7
Протестантизм	1.1	0.8	0.9	0.8	0.9	0.7	0.7	1.9	1.3	1.3	1.7	1.5
Іслам	0.3	0.5	0.2	0.3	1.0	0.3	-	0.5	0.1	0.1	0.3	0.4
Юдаїзм	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	-	0.2	0.2	0.2
Інше	1.1	1.4	1.3	0.8	1.0	0.6	0.7	0.8	0.5	0.7	0.5	0.1
Не відповіли	0.3	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.3	0.7	0.3	0.1	0.2	0.0

s9.1. Якщо Ви є православним, то до якої православної Церкви Ви належите?*

	2016	2017	2018	2019
До Православної Церкви України (ПЦУ)	–	–	–	36.3
До Української Православної Церкви Київського Патріархату	37.3	35.5	35.1	–
До Української Православної Церкви Московського Патріархату	20.5	20.8	22.6	19.7
До Української Автокефальної Православної Церкви	1.4	1.3	1.9	–
До іншої православної Церкви	1.2	0.8	0.6	0.9
Відвіую храми, але не знаю, до якої саме Церкви вони відносяться	6.8	6.0	8.6	9.4
Є просто православним, не належу до жодної з Церков	28.1	30.6	25.7	29.3
Важко відповісти	4.7	4.9	5.5	4.4
Не відповіли	0.0	0.1	0.0	0.0

* Відсотки від тих респондентів, які в попередньому запитанні казали, що вони є православленими.

s10. Де Ви народилися?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
В Україні	85.6	86.1	86.9	88.8	88.9	89.3	91.7	92.0	92.1	93.3	91.2	90.4
В Росії	9.7	10.3	8.7	8.2	6.9	7.4	5.4	4.5	4.8	4.0	4.6	4.9
В іншій республіці колишнього СРСР	3.7	2.9	3.6	2.0	3.4	2.7	2.4	2.5	2.3	2.1	3.2	3.3
В іншій країні	0.8	0.7	0.7	1.0	0.8	0.6	0.4	0.9	0.6	0.5	1.0	1.4
Не відповіли	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.0

s11. В якому населеному пункті пройшла переважна частина Вашого дитинства?

	1992	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
У Києві	3.5	3.4	2.4	3.3	3.3	3.1	3.9	3.7	6.8	6.3	6.1	6.2	7.0
У місті з населенням понад 250 тис. осіб в Україні	19.6	19.1	20.6	20.4	21.7	21.5	21.7	21.7	17.4	20.2	21.7	22.3	21.8
У великому місті в Україні	29.9	25.4	25.1	21.7	24.0	24.1	22.4	26.7	30.4	31.6	26.1	28.2	23.3
У селі в Україні	36.9	44.9	42.2	44.7	43.1	42.8	44.6	41.8	40.5	37.0	41.6	40.3	42.4
За межами України, в місті	5.6	2.7	4.2	3.7	2.9	4.1	3.2	3.1	1.8	2.1	2.1	1.7	2.8
За межами України, в селі	2.9	2.8	3.8	4.2	2.9	2.9	2.5	2.1	1.6	2.1	1.2	1.1	2.3
Через часті переїзди в мене не лишилося вражень про місто/село мого дитинства	0.9	0.9	0.8	1.3	1.0	0.8	0.8	0.4	0.9	0.5	0.7	0.2	0.4
Інше	—	0.7	0.9	0.6	0.9	0.5	0.6	0.4	0.2	0.2	0.4	0.0	—
Не відповіли	0.8	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.5	0.2	0.3	0.0	0.1	0.0	0.0

s12. Де ви зараз проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Київ	5.2	5.0	5.0	5.9	5.5	5.0	5.0	5.4	5.4	5.6	5.3	5.4	7.0	7.7	7.8	7.6	7.7	7.5
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	29.6	27.1	30.2	31.9	31.2	33.2	32.2	33.3	30.9	31.3	32.8	32.5	27.6	24.4	24.4	24.4	24.4	24.0
Невелике місто	23.7	35.0	32.3	29.9	30.8	29.6	30.1	29.5	28.0	30.5	25.6	27.7	33.8	27.8	35.9	27.7	35.9	35.5
Село	40.4	32.3	32.6	32.3	32.5	32.0	32.7	31.8	35.3	32.6	36.0	33.4	31.3	40.1	32.0	40.1	32.0	33.0
Не відповіли	1.1	0.6	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.4	0.1	0.3	0.9	0.3	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0

s13. В якій області Ви проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Вінницька	2.4	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	1.3	3.7	3.7	3.7	3.7	4.1
Волинська	5.7	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	1.4	2.3	2.3	2.3	2.3	2.6
Дніпропетровська	21.1	7.6	7.7	7.6	7.6	7.7	7.7	6.9	6.9	6.9	6.9	6.9	8.3	8.9	8.9	8.9	8.9	8.4
Донецька	6.9	10.5	10.4	10.4	10.4	10.5	10.4	9.3	9.3	9.3	9.3	9.4	10.1	6.6	6.6	6.6	6.6	4.8
Житомирська	1.2	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.2	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2
Закарпатська	1.8	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	1.7	1.7	1.7	1.7	1.7	4.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.1
Запорізька	—	4.2	4.1	4.1	4.1	4.1	4.1	4.8	4.8	4.8	4.8	4.8	4.2	5.4	5.4	5.4	5.4	4.6
Івано-Франківська	—	2.5	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	3.2	3.1	3.1	3.1	3.1	3.5
Київська (без Києва)	4.5	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.2	3.2	3.2	3.2	3.2	4.6	5.4	5.3	5.3	5.3	4.6
Київ (місто)	5.0	5.0	5.0	5.5	5.5	5.5	5.0	5.4	5.4	5.4	5.2	5.4	7.0	7.7	7.8	7.7	7.7	7.5
Кіровоградська	6.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	3.5	3.5	3.5	3.5	3.6	2.8	2.3	2.3	2.3	2.3	2.5
АР Крим	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	—	—	—	—	—	—
Луганська	0.1	5.6	5.7	5.6	5.6	5.7	5.7	6.4	6.4	6.4	6.4	6.3	5.6	2.6	2.6	2.6	2.6	1.8
Львівська	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	4.7	4.7	4.7	4.7	4.7	5.0	5.8	5.8	5.8	5.8	6.5
Миколаївська	9.9	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.0
Одеська	0.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	3.8	3.9	3.8	3.8	3.8	5.4	5.5	5.5	5.5	5.5	6.1
Полтавська	0.1	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	4.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.8
Рівненська	—	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.1	2.5	2.6	2.5	2.5	2.9
Сумська	—	3.2	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.2	2.7	2.7	2.7	2.7	2.9
Тернопільська	5.2	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.1	2.4	2.4	2.4	2.4	2.7
Харківська	9.1	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.4	6.4	6.4	6.4	6.4	7.2	8.2	8.2	8.2	8.2	7.2
Херсонська	0.1	1.1	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3	2.3	2.5	2.5	2.5	2.5	2.7
Хмельницька	—	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	4.3	3.0	3.0	3.0	3.0	3.3
Черкаська	3.6	2.9	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.8	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2
Чернігівська	3.8	2.8	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	3.4	3.4	3.4	3.4	3.5	2.3	2.6	2.6	2.6	2.6	2.7
Чернівецька	2.3	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	0.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.3
Не відповіли	0.3	1.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Наукове видання

ВОРОНА Валерій Милайлович

СОЦІОЛОГІЧНІ НАРИСИ ПОЛІТЕКОНОМА

Відповідальна за випуск – *Тетяна Загороднюк*

Редагування – *Валентина Братко*

Макетування – *Олена Соколова*

Підписано до друку 20.03.2020 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 25. Замов. № . Наклад 300

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ «НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9